

બોમ્બાઈ સુબેમહલ ના બાહાને સને ૧૯૨૨ ની બેટ.

જ્યોતિ.

જા. ૧૯૨૪

જા. જો. ૧૯૨૪ ના કાવ. ૩૧. "જ્ય. જ્યોતિ."
મગનલાલ જા. ૧૯૨૪ ના કાવ. ૩૧. "જ્ય. જ્યોતિ." સંહિત.)

૩૦૬

સી. ભાનુભટ્ટી ત્રિવેદી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

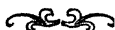
અનુક્રમાંક ૧૦૩૮૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અદોલિ

વિષય ૬-૩

શ્રીમાળી શુભેચ્છના આહવાને સને ૧૯૨૨ની બેઠ.

જ્યોતિ.

(કવિ છોટાલાલ દલપતરામ કૃત “ રવ. મગનલાલ
દલપતરામ કવિ ” ની જીવનરેખા સહિત.)

લેખક:-સૌ. લાલુમતી દલપતરામ ત્રિવેદી.

—સાન્તાકુઝ.

પ્રકાશક:

છોટાલાલ દલપતરામ કવિ, મહુવા.

સં. ૧૯૭૯.

સને ૧૯૨૩.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોમ્પીયુટર સંગ્રહ
૧૯૩૮૪
7-1

શ્રી જ્ઞાનમંદિર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં

શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.

રાયપુર, વાઘેશ્વરીની યોજ.

અમદાવાદ.

આકૃતિ ૧ લી.

પ્રત ૧૦૦૦

સ્વ દુરિયનાદ દાયાલાલ ઝવિ

જન્મ -

સ ૧૮૫૮ માત્રપદ ૧૬ ૬

અવમાન -

સ ૧૮૭૬ માગ શીર્ષ સુદ ૯

સ્વ. ન્યાયમૂર્તિ

મગનલાલ દલપતરામ કવિ.

લેખક:-

છાત્રાલાલ દલપતરામ કવિ, મહુવા.

શ્રદ્ધાંજલિ.

સ્વ. વડિલખંધુ મગનલાલ દલપતરામ કવિના ચરણે.

બાળપણમાં સાથે રમતા, સાથે સૂતા, હરતા ફરતા, નાતમાં મદિરમાં સાથે જતા અને ત્રીજે માળ તમે ઘોડો થઇ મોમાં દોરી કે જનોઇની લગામ બનાવી મને ઘોડેસ્વારી શીખવતા, જાણે ભવિષ્યમાં મારે ઘોડેસ્વારી કરવી પડશે તે આપ જાણતા હશે નહિં? હિમરાળા અને કુંડલામાં સાથે રાખી કાયદાનો અભ્યાસ કરાવતા અને નોકરીમાં દાખલ થયા પછી દરેક દરબારી ટપાલમાં તાયાના નોકરો તથા ઉપરી સાથે તેમજ પ્રગ્નજન પ્રતિ કેવું વર્તન રાખી પ્રમાણિકૃપણે એકનિઃશયી રાજસેવા બજાવવી તે પાઠવતા; આપણા પૂજ્ય પિતાશ્રીનો પવિત્ર આદેશ પત્રદ્વારા સમજાવતા, જે ભવિષ્યમાં મને રાજ-પ્રજાની સેવા કરવામાં સહાયભૂત નીવડી મારા જીવનના આદર્શરૂપ બનેલ છે. તે સંઘળાનું ગૃહ તમે છો. ભાવનગર રાજ્યમાં એક મહાલમાં આપ ન્યાયમૂર્તિ ન્યાયાધિશ તરિકે અને હું વહીવટદાર તરિકે એમ આપણે સાથે રહી લોકસેવા બજાવીએ એ આપણા અન્તરની અનેરી અભિલાષા તો આપણા અન્તરમાં રહી ગઇ, પણ ઇશ્વરેચ્છા તો આપણી અભિલાષા અલ્પ સમયમાં જે દિવ્યરાજમાં આપ બિરાજે છો ત્યાં આવી આપણે સાથે દેવસેવા કરી પૂરી કરીશું-તે શ્રદ્ધાથી આજ બાવીસ વર્ષ આ શ્રદ્ધાંજલિ પ્રેમપૂર્વક આપને અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારી કૃતાર્થ કરશે. એજ વીનંતિ.

મહુવા-સં. ૧૯૭૯ }
મહા શિવરાત્રી. }

હી. આપના દુઃખી અનુજ
છાટાલાલ દ. કવિના જય સ્વામિનારાયણ.

સ્વ. મગનલાલ દલપતરામ કવિ.

જન્મ:-

સં. ૧૮૨૧ ક્રાંતિક વદ ૬

અવસાન:-

સં. ૧૮૫૭ આદ્ય વદ સુદ ૬

निन्दतु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् ॥
अद्यैव वा मरण मस्तु युगांतरे वा ।
न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

निन्दतु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् ॥
अद्यैव वा मरण मस्तु युगांतरे वा ।
न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

ન્યાયમૂર્તિ

મગનલાલ દલપતરામ કવિ

ભાવનગર સ્ટેશનના દીવાની ન્યાયાધીશ તથા ફસ્ટ
ક્લાસ માસ્ટર.

ઈંદ્રચિન્ત્ય છંદ.

રાખ થશે રણમાં બળીને બધી, કંચનના સરખી શુભ કાયા;
બાણુ જશે ગુવતી જર જોબન, છે ઘડીવારની વાદળ છાયા;
મંદિર માલ મજૂસ મનોહર, મેલી જવી જગમાં બધી માયા;
પ્રિય સુણો દલપત કહે, શુભ કામ કર્યું નર તેજ કમાયા.

કં. દ. ડા.

છાટાલાલ દલપતરામ કવિ.

સ્વર્ગવાસી કવિ મગનલાલ દલપતરામનો જન્મ વૈરાટ નગર (ધોળકા) માં સંવત ૧૯૨૧ના કારતક વદી ૬ રવીવાર તા. ૨૦-૧૧-૧૯૬૪ માં થયો હતો. માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું. તેમનામાં યથા નામઃ તથા ગુણાઃ હતા. તેમની જ્ઞાતિ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ અને તેમનું ગોત્ર પારાશર અને સામવેદ તથા કૌથમી શાખા અને વર્ણીય શક્તિ ને પારાશર એ ત્રણ પર્વ છે. શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં કવિ માધ, તથા ડંડી તથા કવિ દયારામના ગુરુ ઇચ્છારામ ભટ્ટજી તથા કવિશ્વર દલપતરામ જેવા મહાન્ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન મારવાડમાં આવેલું શ્રીમાલ નગર છે. તેને હાલ ભિન્નમાલ કહે છે. તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે ગ્રંથોમાં આવેલું છે.

શ્રીમાળ નગરનું વર્ણન.

શ્રીમાળ નગર ક્યાં આવ્યું ? શ્રીમાળ (હાલનું ભિન્નમાળ)-શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ તથા શ્રીમાળી વાણીયાનું ઉત્પત્તિ સ્થાન-આખું રોડ સ્ટેશનથી પચાસ માઈલ દૂર વાયવ્ય ખૂણામાં મરૂભૂમી-મારવાડના-એક ખુશા મેદાનમાં લાંબી તથા એક ઉચી ટેકરી ઉપર આવેલું છે. કાળ વશાત એ નગર લગભગ નિર્જન તથા નિર્જીવ થયું છે અને વેપાર નષ્ટ થયો છે છતાં આગળ ઘણું સમૃદ્ધીવાળું ગાઢ વસ્તીવાળું તથા અનેક તિરોથી સુશોભિત રાજનગર હતું અને ખારમા સેકા સુધી આ શહેરનું ગૌરવ તથા કીર્તિ જળવાઈ રહ્યાં હતાં. રાજ્ય સ્થાનમાંથી ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરવાના એક મુખ્ય રસ્તાને મથકે એ નગર બાંધવાગાં આવ્યું હતું, અને તેને લીધે રાજ્ય સત્તા તથા વેપા-

રતું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું હતું. મોગલ શેહેનશાહોના વખતમાં જોધ-
પુર મહારાજ્યના જસવંત પુરા જીલ્લાનું એ મુખ્ય નગર હતું. જ્યારે
જોધપુરના મહારાજા જસવંતસિંહજીએ ભિન્નભાળની બાબતમાં લોચાણા
કરીને ગામ હતું તેના રાણા શાલજીએ જોધપુર રાજ્ય સામે બંદ
ઉઠાવ્યું, તે સમાવી શાલજી પાસેથી લોચાણા સર કર્યું અને લોચાણાનું
નામ બદલી જસવંતપુર નામ આપી તેને એ જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ
અને સ્થાણું કર્યું ત્યારથી ભિન્નભાળની અગત્યતા ઘટતી ગઈ, અને
વેપાર બીજે રસ્તે ખેંચાઈ ગયો.

કેમ્પબેલકૃત ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આપેલી ભિન્નભાળની ત્વા-
રિખમાં લખ્યું છે કે જૂદા જૂદા યુગમાં આ નગરનાં જુદાં જુદાં
નામે હતા. સત્યયુગમાં શ્રીમાળ, ત્રેતાયુગમાં રત્નમાળ, દ્વાપરમાં પુષ્પ
માળ, તથા કળિયુગમાં ભિન્નમાળ એ નામે તે ઝોળખાતું થયું. વળી
એ જ તવારિખમાં લખ્યું છે કે પ્રથમ ભિન્નમાળ જળમય હતું. પણ
પાછળથી બ્રહ્મરૂપીએ સૂર્યનું આવાહન કર્યું, તેથી સૂર્ય રૂપીની દૃષ્ટિથી
જળ સુકવી નાંખ્યું અને ભિન્નમાળ જમીનનો પ્રદેશ થયો. વળી અસત્ત્વ
આ સ્થાન “ગૌતમ આશ્રમ”ને નામે પ્રખ્યાત હતું એમ શ્રીમાળ પુરા-
ણમાંથી જણાય છે. આ શેહેરની સ્થાપના વિષે શ્રીમાળ પુરાણમાં
તથા શ્રી રામલાલજીકૃત મહાજનવંશ મુકતાવળી નામના જૈન પુસ્ત-
કમાં જુદી જુદી કથાઓ આપી છે.

(૧) શ્રીમાળ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે કથા છે. એક વખત
શ્રી વિશ્વ ભગવાન લક્ષ્મીજીનું પાણી ગ્રહણ કરીને જતા હતા ત્યારે
તેઓ નારદ મુનિના દહેવાથી શ્રીમાળમાં જ્યાં ત્ર્યંબક સરોવર છે ત્યાં
આગળ ઉતર્યા અને સ્નાન કર્યું. આ સરોવરમાં સ્નાન કરવાથી
લક્ષ્મીજી દુર્વાસાના શાપમાંથી મુક્ત થયાં અને દેવતાપણાને પામ્યાં-
પછી બ્રહ્માદી દેવતાઓએ લક્ષ્મીજીની આદર થકી પૂજા કરી અને
એમના પર દિવ્યગંધવાળાં પાંખોની માળાઓની વૃષ્ટિ કરીને પૃથ્વીને

આ ભાગ ઢાંકી નાંખ્યો. પછી શ્રીલક્ષ્મીજીની આ પ્રદેશમાં સુંદર નગર બનાવવાની ઇચ્છા બળેલી વિશ્વનુભગવાને વિશ્વકર્મા પાસે મોકલને ઇચ્છાનારાઓના મનને આનંદ પમાડે એવા દિવ્ય મેહેલોથી ભરેલું, સુંદર બાંધણીનું અતિ ઉત્તમ શહેર બનાવ્યું અને પોતાના અસંખ્ય ગણોને મોકલી પવિત્ર અને પુણ્યકારી ક્ષેત્રોમાંથી સુંદર કાંતિવાળા, યશસ્વી, દેવના વૃત્તમાં કુશળ, પરણેલા, પ્રિય ઇચ્છનાર, યુવાન, પચાસ હજાર મુનિ પુત્રોને તેડાવ્યા. લક્ષ્મીજીની આજ્ઞાથી આઠ સંપત્તિઓએ નગરના મેહેલોને સર્વ પ્રકારનાં રાચરચીલાંથી ભરી દીધાં. આ ઉત્તમ શહેર જોઇ અત્યાદિક દેવતાઓ લક્ષ્મીજી પ્રત્યે હાથ જોડીને બોલ્યા કે:—

“હે શ્રીલક્ષ્મીજી! જ્યારે તમે ત્ર્યંબક સરોવરમાં ન્હાઇ દેવ સ્વરૂપને પામ્યાં ત્યારે તમને અપેલી પુષ્પમાળાઓ વડે આ નગર ઢાંકાઇ ગયું હતું. માટે આ શહેરને શ્રીમાળ (શ્રી=લક્ષ્મી+માળ એટલે પુષ્પ માળા) નગર નામે પ્રસિદ્ધ કરો.” લક્ષ્મીજીએ દેવતાઓની ઇચ્છા કમ્બુલ રાખી. અને આ પ્રદેશ ત્યારથી શ્રીમાળનગર નામથી વિખ્યાત થયો. પછી વિશ્વ નુભગવાને તેડાવેલા પચાસહજાર બ્રાહ્મણોમાંથી પાંચહજાર બ્રાહ્મણોનો વિરોધ હોવા છતાં, બાકીના પીસતાળીસહજાર બ્રાહ્મણોની સંમતીથી આ નગરનું દાન ગૌતમ રૂપીને આપ્યું. આ પીસતાળીસ હજાર બ્રાહ્મણો શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાયા.

(૨) શ્રી રામલાલજીકૃત મહાજનવંશ મુક્તાવળી નામના જૈન પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે કથા છે. શ્રી મલ્લ નામના રાજાએ પોતાની પુત્રી લક્ષ્મીજીના શરીરોહીના પરમાર રાજા બીમસેન સાથે વિવાહ કર્યો. તે વખતે આ નગર વસાવી તેનું દાન કર્યું, અને પાછળથી બિમસેનના પુત્ર આસલે આ શહેરને પોતાના દાદાના નામથી શ્રીમાળ એવા નામે વિખ્યાત કર્યું. આ કથા આ નગરની પ્રાચીનતા જોતાં માની શકાય તેમ નથી. શ્રીમાળ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ નગર પાંચ યોજન ફરતું તથા ચારે પાસ ચોખાંડું હતું તથા ચારેપાસ ખાઇ

તથા કોટ હતા. તેને ચોરાલી દરવાજા હતા. ત્યાં અનેક તીર્થો, દેવ-
સ્થાનો, સરોવરો, વેદશાળાઓ તથા મંદા હતા. વળી સુશોભિત ચૌટાં,
દુકાનો તથા મહેલો પણ ધણાં હતાં. તેની વસ્તીમાં પીસતાળી હજાર
શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ તથા ત્રીસ ગોત્રના નેવું હજાર વણીકો મુખ્ય હતા.
તે ઉપરાંત કારિગરો, વસવાયાં તથા જુદા જુદા ધંધાર્થી માણસો
મોટી સંખ્યામાં ત્યાં રહેતા હતા. આ નગરની પ્રાચીન ભવ્યતાનો
તથા તેના મુખ્ય તીર્થ સ્થાનોનું વર્ણન જુદું આપ્યું છે તે ઉપરથી
કંઈક ખ્યાલ આવશે.

શ્રીમાળ નગરનું નામ ભિન્નમાળ કેમ થયું:—શ્રીમાળ
પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે વિક્રમ સંવત ૧૨૦૩માં સનંદ નામના વણીકની
પ્રાર્થના ઉપરથી લક્ષ્મીજી શ્રીમાળ છોડી પાટણ ગયાં અને આ નગરની
દુર્દશા શરૂ થઈ. ત્યારપછીથી શ્રીમાળ નગર ભિન્નમાળ-જે સ્થળેથી
લક્ષ્મીજીની માળા એટલે લક્ષ્મીજી દુર થઈ છે-એ નામે ઓળખાવા
લાગ્યું. ભોજ પ્રબંધ તથા પ્રબંધ ચિંતામણીમાં લખ્યું છે કે ભોજ-
રાજના દરબારમાં માધ નામનો એક પ્રખ્યાત શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કવિ
હતો. તે ઉદાર અને ખર્ચાળ હતો. તેના ઉપર ભોજરાજની પરમકૃપા
હતી. અને મોટાં મોટાં દાનો મળતાં છતાં તેની ઉદારતાને લીધે હમેશાં
દરિદ્ર સ્થિતિ ભોગવતો. અને અવસાન વખતે પણ તે લક્ષ્મીહીન
હતો. તે ઉપરથી દરબારમાં શ્રીમાળ નગરનું નામ પલટી ભિન્નમાળ
રાખવામાં આવ્યું. આ કથા કપોળ કહ્મીત લાગે છે. ગુજરાત
ગેઝેટીયરમાં લખવામાં આવ્યું છે કે ગુજર રાજાઓ તીર કામદાની
વિચક્ષણતાથી ભિક્ષુ કહેવાયા હોય અને તે ઉપરથી આ નગરનું
નામ ભિક્ષમાળ-ભિન્નમાળ પડ્યું હોય. આ માત્ર અનુમાન છે. સને
૧૯૦૮ના આરકીઓલોજીકલ સર્વેના રીપોર્ટમાં લખતાં મી. ડી. આર
ભંડારકર જણાવે છે કે આ સ્થળનું મૂળ નામ ભિક્ષમાળ-ભિન્નમાળ
હોવું નોંધએ અને શ્રીમાળ તથા ભિન્નમાળ એ પાછળથી સંસ્કૃતમાં

રૂપાંતર કરેલાં નામો હશે. એક સ્થળે આ નગરનું મુળનામ ભિન્નમાળ હતું એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

અણહીલવાડ પાટણ સ્થપાયાથી તથા શ્રીમાળના રાજ્યઓની નમજાઈથી તથા સાત દુકાળ પડવાથી ૧૧૭૬થી શ્રીમાળ નગરની જાહોજલાલી નષ્ટ થઈ, વેપાર નષ્ટ થયો, સમૃદ્ધિ ઘટી અને વસ્તી ખીજ નગરોમાં જઈ વસી. નવા નગરો સ્થપાયાથી રાજસત્તા પણ દુર થઈ. અને અંતે રજપૂતાનાનું—મારવાડનું આ સુપ્રસિદ્ધ શહેર નિર્જન ગામડાની સ્થિતિમાં આવ્યું. આથી મૂળનામ શ્રીમાળમાં રૂપાંતર થઈ તે ભિન્નમાળ કે ભિન્નમાળ કહેવાયું હોય એ સ્વાભાવિક છે.

કવિશ્વર દલપતરામે એક સ્થળે લખ્યું છે કે:—

અગીયારસેંહ છોતેરનો દુકાળ,
ભાગી પડ્યું તે પુર ભિન્નમાળ;
રાજ હતો પાટણ સિદ્ધરાજ,
તેડાવી રાખ્યો સઘળો સમાજ.

શ્રીમાળ-ભિન્નમાળના રાજ્યકર્તા:—છ. સ. ૧૫૮૩ માં મુગલ શહેનશાહ અકબરે રાજ્ય વ્યવસ્થાને અંગે ભિન્નમાળને મારવાડ વિભાગમાં મુક્યું. ત્યાં સુધી તે ઉત્તર ગુજરાત (આનર્ત દેશના) એક ભાગમાં ગણાતું. અને ભિન્નમાળના તે વખતના રાજ્યકર્તાઓનો ઇતિહાસ, આખા ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓના ઇતિહાસ વ્નેડે એટલે બધો સેળમેળ થયો છે કે તેના રાજ્યકર્તાઓનો ઇતિહાસ છુટો મળી શકતો નથી. રા. બ. ગોવિંદભાઈના ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પુરાણો પ્રમાણે આનર્ત દેશનો પહેલો રાજા મનુનો પૌત્ર આનર્ત હતો. આનર્તનો પુત્ર રૈવત થયો. અને રૈવત પછી તેનો પુત્ર રૈવત ગાદીએ આવ્યો. પુરાણ પ્રમાણે રૈવતે આનર્ત દેશ ગુમાવ્યા પછી તેના ઉપર ચાલેલાં રાજ્ય થયું. અને કૃષ્ણના બંધુ

ખજરામ આનર્તના પહેલા યાદવ રાજ થયા. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૯૦ માં યાદવાસ્થળી થઈ. રાજ્યગાદી માટે યાદવો માંહે માંહે વિગ્રહ કરી નખળા પડ્યા અને આનર્ત દેશ ગુમાવ્યો. યાદવાસ્થળી પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૯ માં ગુજરાતમાં મૌર્યવંશના રાજ થયા ત્યાં સુધીના ભિન્નમાળના રાજ્યકર્તાઓનો ઇતિહાસ જાણવાને સાધન નથી. પણ આ વખતે ગુજરાત દેશ મ્લેચ્છદેશ ગણાતો હતો. તેથી પરદેશી લોકો જોઓને હીંદુઓ મ્લેચ્છ નામથી ઓળખતા તેઓએ રાજ્ય ક્યું હશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૯થી ૧૯૭ સુધી ગુજરાતપર મૌર્યવંશનો અમલ થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ભિન્નમાળમાં પરમાર રજપૂતો રાજ્ય કરતા હતા એમ ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. ટોડ રાજ્યસ્થાનમાં તથા અક્ષયકુમાર મઝસુદારના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસપરથી જણાય છે કે પરમાર એ મૌર્ય અથવા મોરી વંશની એક શાખા હતી. મૌર્યવંશ પછી ગ્રીક બાકટ્રીયન રાજ્યનો અમલ થયો. તેમનો પરાજય કરી ક્ષત્રપોએ ગુજરાત સર ક્યું. તેમનો અમલ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦ થી ઇ. સ. ૩૯૮ સુધી રહ્યો. આ ક્ષત્રપ (શક-સીથી અન-નાગ-તક્ષક-ચક્ષ ઇત્યાદી) વંશના મૂળ પુરૂષ સુપ્રસિદ્ધ કનિષ્કને, કેમ્પબેલ કૃત ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આપેલી ભિન્નમાળની તવારીખમાં શ્રીમાળનો ઉદ્ધારક કહ્યો છે અને શ્રીપુંજથી ઓળખવામાં આવ્યો છે. આના સંબંધમાં શ્રીમાળ પુરાણમાં કથા એમ છે કે જ્યારે વિશ્નુ ભગવાને પીસ્તાળીશ હજાર આંગિરસ કુળમાં (અંગીરાના કુળમાં જન્મેલા) શ્રીમાળોના કહેવાથી શ્રીમાળ નગરનું દાન ગૌતમ રૂપીને આપ્યું ત્યારે પાંચ હજાર સૈંધવારણ્ય વાસીઓ (સીંધુ દેશના જંગલના વાસીઓ) પુસ્કરણુઓ રીસાઈને શ્રીમાળ છોડીને ચાલ્યા ગયા અને આંગિરસ બ્રાહ્મણોના નાશને માટે સૂર્યની તપશ્ચર્યા કરી એક સારિકા નામની રાક્ષસીને શ્રીમાળમાં મોકલી. આ સારિકા બ્રાહ્મણોની પ્રત્યેક કન્યાને પરણતી વખતે માંદારામાંથી ઉચકી લઈ પાતાળમાં સંતાડવા લાગી. આવી રીતે કન્યાઓનું હરણ

થવાથી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો બહુ દુઃખી થયા અને શ્રીમાળ છોડી આપ્યું ચાલ્યા ગયા. અને શ્રીમાળ નગર ૧૬૪ વર્ષ ઉજ્જડ રહ્યું. એક વખતે શ્રીપુન્ડ્ર (કનિષ્ઠ) નામનો રાજા મૃગયા ખેલતો શ્રીમાળમાં આવી ચડ્યો, અને ત્યાં આવેલા બ્રહ્મકુંડમાં નહાવાથી તેનો કાઢનો રોગ મટી ગયો. આ ઉપકારના બદલામાં આ નિર્જન દેશ વસાવવા માટે તેના મૂળ વતનીઓને સારિકાથી અભય આપી પાછા તેડાવ્યા અને અને સારિકાને પકડી તેની પાસે અભય લઈ શ્રીમાળવાસીઓને ભય-માંથી મુક્ત કર્યા. હાલ પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં લગ્ન વિધિમાં આ રાક્ષસીનું ઉંટા નામથી પુજન અરચન કરવામાં આવે છે. તે ચાલ સારિકા રાક્ષસીથી પડ્યો હોય એમ જણાય છે. આપણાં લગ્ન વિધિમાં આવાં ઘણાં રહસ્યો ઉંટા ઉતરીને જણાવા જેવાં છે પણ હાલ તો આપણે સમજ્યા વગર કર્યા જઈએ છીએ. કનિષ્ઠે ભિન્નમાળની સત્તા મળ્યા પછી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર મુકવા પુષ્કળ શ્રમ તથા ખર્ચ કર્યો. ભિન્નમાળનાં સૂર્ય તથા ચંદ્રીશનાં મંદિરો તથા કરાડ સરોવર તથા ભિન્નમાળથી સાત ગાઉ દૂર પૂર્વમાં છકલા ગામમાં કનકાવતી નામની નગરી એ રાજ્ય એ બંધાવેલાં છે. ક્ષત્રપો પછી ગુપ્તવંશના રાજાઓ ઇ. સ. ૪૧૦ થી ૪૭૦ સુધી થયા. ત્યારપછીના એક સૈકાનો ઇતિહાસ અચોક્કસ છે. ઇ. સ. ૪૩૮માં ભિન્નમાળપર રાક્ષસો ચઢી આવ્યા હતા એમ લોક વાયકા છે. એ રાક્ષસો કઈ જાતના હતા તે માટે કંઈ લેખ નથી. પરંતુ તે વખતે ઉત્તર હિંદુ-સ્તાનમાં હુણ નામની અનાર્ય પ્રજા ચઢી આવી હતી અને તેમને રાક્ષસ કહાળ્યા હોય એ સંભવિત છે. ઇ. સ. ૫૫૦માં ગુર્જર લોકો ભિન્નમાળના રાજ્યકર્તા હતા એમ ચોક્કસ જણાય છે. ઇ. સ. ૯૫૩ ના અરસામાં સોલંકી રાજા બીમસેનના વખતમાં અરાઢહજાર ગુર્જરો ભિન્નમાળ છોડી માળવાને રસ્તે ખાનદેશ ગયા. આ સમય પછી ગુર્જર રાજ્યના ત્રણ વિભાગો પડેલા અને ભિન્નમાળ પરમાર રજ-પુતોના હાથમાં આવેલું જણાય છે. ઇ. સ. ૧૧૮૩ના અરસામાં નાદો-

લના ચોહાણુ વંશે ભિન્નમાળ લીધું. ઈ. સ. ૧૩૦૦ ના અરસામાં ભિન્નમાળ રાડોડના હાથમાં ગયું. ચોહાણોએ પાછું ભિન્નમાળ મેળવ્યું. પણ ચોહા વખતમાં રાડોડના હાથમાં ગયું. ત્યારપછી રાડોડ પાસેથી અધધાનોના હાથમાં એ પ્રદેશ ગયો. અધધાનો પાસેથી પઢીયાર રજ-પૂતોએ ભિન્નમાળ મેળવ્યું. અને તેમના હાથમાંથી રાડોડોએ પાછું સર કર્યું અને અઘાપિ પર્યંત તેમને હસ્તક છે.

ગુજરાત ગેઝેટીયરમાં આપેલી ભિન્નમાળની તવારીખમાં શ્રીમાળ નગરના નાશ તથા ઉદ્ધારની કેટલીક સાલો આપેલી છે. તે ઇતિહાસ પ્રિય પુરૂષને ઉપયોગી થઇ પડશે એમ ધારી અત્રે આપવામાં આવી છે.

ઈ. સ. ૨૬૮માં શ્રીમાળ ઉપર પહેલ વહેલો નાશકારક દુમલો.

ઈ. સ. ૪૩૮માં રાક્ષસોનો દુમલો.

ઈ. સ. ૬૬૪માં શ્રીમાળ નગર ફરીથી અંધાયું.

ઈ. સ. ૮૪૦માં દુસ્મનોનો દુમલો.

લોકાગમ્યની પટાવળીમાં જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૧૭૫થી ૧૧૮૭ સુધી મારવાડમાં દુકાળ હતો. અને તેથી ભિન્નમાળ તુટ્યું. સોહકુલ રત્ન પટાવળીમાં જણાય છે કે સં. ૧૩૧૩ માં રાવ કાન્હદેએ ભિન્નમાળ પાછું વસાવ્યું.

શ્રીમાળ નગરનો હાલનો દેખાવ:—શ્રીમાળનું પુર્વોક્ત ગૌરવ તથા મહાત્મ્ય અનેક કારણોને લઈને અત્યારે નષ્ટ થઇ ગયું છે. અને દેવાલયો, સરોવરો, કીલ્લાઓ વગેરેનાં ખડેરાજ શ્રીમાળની શોભા વર્ણવી રહ્યાં છે. દીલગીરીની વાત એ છે કે આવું ઉત્તમ પવિત્ર નગર સત્તાધિશોની વિચિત્ર રાજનીતિને લીધે આજે સ્મશાનની સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે. કુદરતના કાર્ય ઉપરાંત સ્થાનિક તથા પરદેશી લોકોએ ઇંટ તથા પથરાને માટે અસલના ખાંધકામો નષ્ટ કરી નાંખ્યાં છે. અને તે ખાંધકામો સમરાવવાને અથવા સારી સ્થિતિમાં લાવવાને લોકો અથવા

સત્તાધીશો તરફથી કાંઈપણ થતું નથી. જે નગરમાં એક વખતે નેવું હજાર વાણીયા, પીસ્તાળીસ હજાર બ્રાહ્મણો, તથા બીજી અન્યજાતિઓ મળી લગભગ ૨૫ લાખ માણસો હતા, અનેક ધનવાનો હતા, અનેક વેપાર તથા ઉદ્યોગો હતા, તે શહેર આજે (ઇ. સ. ૧૮૯૧ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે) ૧૫૦૦ ઘરના ૮૫૦૦, મોટે ભાગે ખેતીપર ગુજરાન કરનાર, ગરીબ માણસોથી વસેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં એક ઇંગ્રેજ વેપારી નિકોલસ ઉક્લેટ બિન્નમાળને ૩૬ માઇલ એટલે ૨૪ ગાઉના ઘેરાવાવાળું તથા ઘણાં નાશ પામતાં તળાવો તથા કિણાવાળું જણાવ્યું હતું. તે આજે અનેક ખંડેરાવાળું અરણ્ય છે. શહેર બહારના જુના દરવાજા-ઓ) ઉત્તરે ઝાલોર દ્વાર, પશ્ચિમે સાંચોર દ્વાર (પપાલદ્વાર) ઇશાન કોણમાં સૂર્ય દ્વાર, અમ્મીકોણમાં લક્ષ્મી દ્વાર, અને દક્ષિણે ગુજરાતદ્વાર નાશ પામ્યાં છે. અને બિન્નમાળની તળેટીની આસપાસની કિલ્લેબંદી એટલી બધી જીર્ણ તથા નાશ થઈ છે અને શહેરના તળાવોના કાંઠાની હારો જોડે એટલી બધી મળી ગઈ છે કે તે ફક્ત ચિન્હ માત્ર રહી છે. શહેરની ચારે બાજુ ચોર તથા કાંટાની વાડો અથવા લોકોની વાડીઓ તથા ખેતરો આવી રહેલાં છે. શહેરની અંદર અહીં તહીં રસ્તાપર આવેલા રખારી, બીણ તથા મહાજનનાં ઘુટાં છવાયાં કુંપ-કાંઓ જુની કિલ્લાબંદીના ટગલાઓ તથા આમતેમ વીખરાએલી પડેલી ૫૦૦થી ૮૦૦ શીટ ઉંચી ટેકરીઓ, હાલનાં સમયનાં બાંધેલાં અથવા સમરાવેલાં થોડાંક ગણ્યાં ગાંઠ્યાં મકાનો તથા દેવાલયો તથા શ્રીમાળના ખંડેરા સિવાય બિન્નમાળ આજે એક ખુલ્લું લાંબું નિર્જન ઉચું નીચું ખાડાખાખેચીઆવાળું મેદાન-જંગલ થઈ રહ્યું છે.

ભિન્નમાળના જોવા લાયક સ્થળો તથા ખંડેરા.

ભિન્નમાળની અંદર હાલમાં જોવા લાયક સ્થળો પણ થોડાં છે. પરંતુ પ્રાચીન ખંડેરા અને તેનો ઇતિહાસ આરકીયોલોજી અને

એથનોઆશીના અબ્યાસીની જગ્યાસાને તમ કરે તેવાં છે. પારસનાથનાં ચાર હહેરાઓ તાજાં સમરાવેલાં દેખાય છે. શહેરના પૂર્વ ભાગમાં વરાહી ભગવાનના (બરાહી) મંદીરની દક્ષિણે એક વિશ્રાંતિ સ્થાન છે. બિન્નમાળની દક્ષિણે એક નાનું મંદિર છે. તેમાં બે નાગની કણા ઉપર માતાજીની મૂર્તિ પધરાવેલી છે. આ આમ્ય દેવીનું મંદિર હોય એમ જણાય છે. અને તે રાંડાણની કુળ દેવી હોય એવા તેના ઉપર લેખ છે. આ ઉપરાંત ગામની અંદર પોસ્ટ ઓફીસ, ગામડી નિશાળ, નાની હોસ્પિટલ, પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની ઓફીસ તથા મારવાડી વીસી છે. બિન્નમાળનાં મુખ્ય ખડેરામાં દક્ષિણે એક ટેકરી ઉપર જગસોમ (જગતસ્વામી) સૂર્યનું નાશ પામેલું મંદિર છે. શ્રીમાળ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નહુપના પુત્ર અયાતિએ ઉગ્ર તપ કરી સૂર્યને પ્રસન્ન કરી તેમની આશ્વાથી આ સ્થળે સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૪૦૦માં બિન્નમાળ પડી ભાંગ્યા પછી ત્યાંની મુખ્ય દેવીઓની મૂર્તિઓ પાટણ લાવવામાં આવી હતી, અને તેમાં મુખ્ય મહાલક્ષ્મીની ચંદન કાષ્ટની મૂર્તિ છે જે હાલ પણ પાટણમાં બિરાજે છે, અને તેની સેવા આવકાને હસ્તક છે. એ મૂર્તિની બે બાજુએ એક સૂર્યની કાષ્ટ મૂર્તિ અને બીજી બાજુએ સૂર્ય પત્નિ રાંદલ અથવા રણુદેવીની કાષ્ટની મૂર્તિ છે. તે આ સૂર્ય મંદિરમાંથી આણેલી જણાવવામાં આવે છે. એક સ્થળે આ મંદિર શ્રી પુંજ જેને જગસોમ અથવા કનક (કનિક) એવા નામોથી ઓળખાવવામાં આવે છે તેણે બંધાવેલું જણાવવામાં આવે છે, અને પોતાના સાર્વભૌમ અધિકારના ચિન્હ દાખલ તેને જગ સોમ-જગત સ્વામીનું નામ આપ્યું હોય. આ મંદિર ઉપર સંવત ૧૧૧૭ના મહા સુદ ૬ ને રવેડનો લેખ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે એ મંદિર બે ઓસવાળ તથા એક પોરવાડ વણીકે પરમાર રાજા કૃષ્ણદેવના સમયમાં સમરાવેલું હતું. આ દેવળની પાસે પૂર્વે સર્વસીદ્ધિદાત્રમ હતો એમ શ્રીમાળ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. આ દેવાલયની પશ્ચિમે લગભગ ૫૦ વાર દૂર “શુજરાત દરવાજા” તથા એક વાવના ખડેરા જણાય

છે. આગળ દક્ષિણે સો વાર દૂર નવ લખેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે, જે શ્રીમાળ પુરાણમાં જણાવેલું પ્રયતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર હોય એમ ધારવું છે. આ મંદિરથી થોડે દૂર એક મોટા ચોગાનમાં હનુમાનની મોટી મૂર્તિ તથા સિદ્ધિ વિનાયક ગણપતિનું ધુમટવાળું મંદિર છે. થોડેક દૂર અહલકુંડ આવેલો છે. અને તેની બાજુએ પાતાળેશ્વર તથા ચંડી દેવી અને ચંડેશ્વરના મંદિરો છે. આ અહલકુંડથી ધશાન ખુણામાં લગભગ ચાળીસ વાર દૂર લક્ષ્મી સ્થળના નામથી ઓળખાતો ખરી પડેલો માટીનો ઢગલો છે. અહીં અસલ મહાલક્ષ્મીનું મંદિર હતું. અહલકુંડથી આગળ ચાલતાં ખંડાળીયાનું જળાશય તથા જળેશ્વર અથવા જયેશ્વરનું મંદિર આવે છે. જુના વખતમાં આ મંદિર પાસે નાગિની તથા મુકુલુનિ દેવીઓનાં સ્થાનક હતાં-એમ જણાય છે. અને તેની બાજુએ જુની વિદ્યાશાળા (સંસ્કૃત પાઠશાળા)નાં ખંદેરો દેખાય છે. કહેવાય છે કે બીજા લોકોના ત્રાસથી કંટાળી આ વિદ્યાશાળાના વિદ્યાર્થીઓ ઘોળકે ચાલ્યા ગયા હતા. કવિ માત્ર (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૪૦) આ વિદ્યાશાળામાં શીખ્યા હતા. શેહેરના સીમાડાની બહાર અને વિદ્યાશાળાથી લગભગ ૩૦૦ વાર દૂર નિંખાળી સરોવરના ખંદેરો છે. આ તળાવથી અરધો એક માઇલ દૂર ગૌણી સરોવરના ખુણા કિનારાઓ દેખાય છે. આ કુંડનાં કેટલાંક પગથીયા હાલમાં છે. જે ગૌધાટ તરીકે ઓળખાય છે. આ ગૌણી કુંડથી સેહેજ આધે શ્રીમાળી મહાજનો તથા ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓની બાળવાની જગ્યા છે. આ સ્મશાન મુકાને થોડે આધે તલખી સરોવરનાં ખંદેરો છે. અને આ સરોવરની પાસે ત્ર્યંબકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. અને થોડેક છેડે કરાડ સરોવર શરૂ થાય છે. કહેવાય છે કે આ સરોવર કનિષ્ઠે અથવા કનકસેને બંધાવ્યું હતું. આ કરાડ સરોવરના દક્ષિણ કિનારા ઉપર જાલોર દુર્ગ (સુવર્ણ દુર્ગ) સુધી લંબાતા કિલ્લાબંધીના ખંદેરો છે અને કિલ્લાબંધીની પેલી તરફ મહેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. પશ્ચિમ કિનારે એક ખુલ્લી જગ્યામાં કિનારેશ્વર મહાદેવનું એક સ્થાનક છે. કરાડ સરોવરના ઉત્તર

તથા વાયવ્ય કોણ તરફ બ્રહ્મ સરોવર, વન કુંડ, ગૌતમ કુંડ, તથા યક્ષ કૃપ નામના ચાર મોટાં તળાવો આવ્યાં છે. આ ગૌતમ કુંડની વચ્ચે એક નાનો ટાપુ છે, જેના પર ગૌતમ આશ્રમનાં ખંદેરો જણાય છે. આ તળાવમાં આખું વર્ષ પાણી રહે છે. આ સરોવરના દક્ષિણ કિનારે ભૈરવનું મંદિર છે તથા એક ભાંગી ગએલી મસીદ છે. આ સરોવરના ઉત્તર કિનારા પર પૂર્વ બાજુ તરફ એક જાડના થડને અંદેલી એક મોટી બેઠેલી મૂર્તિ છે. અને જો કે તેનું કેટલુંક અંગ ભાંગી ગયું છે છતાં પણ હજી સુધી તેની પૂજા થાય છે. કોઈ યક્ષ રાજાએ આ તળાવ બંધાવ્યું છે, તેની આ મૂર્તિ હોય એમ માનવામાં આવે છે. શ્રીમાળ પુરાણમાં આ મૂર્તિ કુબેર નામના યક્ષની હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. એમ કહેવાય છે કે અસલ આ મૂર્તિ હાલના સ્થાનથી વીશેક કદમ દુર હતી, અને ત્યાં હજી કોઈ મંદિરનાં ખંદેરો જણાય છે. થોડેક છેટે બે મુસલમાનોની કબરો છે. એમ કહેવાય છે કે લગભગ ૪૨૫ વર્ષ પહેલાં શ્રીમાળનાં રક્ષણને માટે લડતાં ગજની ખાન અને હમાલખાન નામના બે મુસલમાનો જાલોર આગળ મરી ગયા હતા—તેની આ કબરો છે. આ કબરોથી સેહેજ દૂર ઉત્તરે દાદેલી નામનો એક કુવો છે, અને દોઢસો વાર ઉત્તરે નિલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે. યક્ષ સરોવરની દક્ષિણે અડધોએક માઈલ દૂર મોટા બાણ સરોવરના ઉધાડા કિનારા છે. અને આ સરોવર વચ્ચે લખારા નામનો એક ટાપુ છે. આ સરોવર પાસે એક ૫૦૦ ફીટ ઉંચા સુંધ (સૌગંધિક) પર્વત ઉપર શ્રીચાળની લક્ષ્મી (ચામુંડા)ના તથા સુંધ માતાનાં ખંદેરો છે. સને ૧૮૭૮ ના ડીસેમ્બર માસના છુદ્દી પ્રકાશના અંકમાં ચામુંડા દેવીના મંદિર માટે અભિલેખ છે. આ મંદિર સુંધ પર્વત ઉપર આવેલું છે. તે ઉપર જવાનો માર્ગ સાંકડો અને વિકટ છે, અને મધ્યમાં જગ પ્રવાહ છે. આગળ ચાલતાં મોટું રમણિય વન આવે છે. અને તેમાં મોટી મોટી ગુફાઓ આવે છે. એક ગુફામાં ગુરુરાધિપતિ ચામુંડ રાજાએ ચામુંડ દેવિનું આરત્ત પઢાણનું મંદિર બંધાવેલું છે અને

તેના જળાશય બારીઆ, ગાંધી ઝરૂઆ વગેરે પર્વતના પાંચરમાં કોરી કાઢ્યાં છે તથા મંદિરના થાંભલા એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે ગણીને ફરી આવતાં પ્રથમનો થાંભલો ભુલી જવાય. મૂર્તિ કાળા પાપાણુની છે અને દંત કથા પ્રમાણે દેવી પર્વત ફાડી પ્રગટ થયાં છે. આ ગુફાની બાજુમાં બીજી ગુફા છે તેમાં મહાદેવનું લીંગ છે. સ્થળ સંકોચને લીધે બીજા દેવાલયો તથા કુંડ અને સરોવરની વિગત આપી નથી તેમજ દંત કથાઓ પણ અત્રે જણાવી નથી.

આ શ્રીમાળ નગરમાં ચારે વેદના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. સને ૧૧૭૬-૧૧૮૨ સુધીમાં સાત દુકાળી પડવાથી આ પ્રાચીન અને પૂર્ણ વૈભવશાળી શહેર ભાંગી પડ્યું અને નગરજનો ગુન્દરાત, તથા કાડીઆવાડ વગેરે સ્થળે રહેવા ચાલ્યા ગયા.

કવિશ્વરનું કુંડંબ.

કવિશ્વરનું કુંડંબ ક્યારે અને ક્યાં ગયું અને પહેલા સુગ પુરુષ કોણ બહાર રહેવા ગયા તે જાણવામાં નથી. પણ તેમના વડવાઓ કાડીઆવાડમાં હાલારમાં આવેલા દ્રોણમાં રહેતા હતા. દ્રોણ કાડીઆવાડની છોટી કાશી ગણાય છે. તેમાં ત્રણ તો બ્રહ્મપોળો છે. તે ત્રણમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેમાંની એક બ્રહ્મપોળમાં કવિશ્વરના વડવાઓ રહેતા હતા અને હાલ પણ તે ઘર બતાવવામાં આવે છે. દ્રોણથી કવિશ્વરના વડવા જમનનગર રહેવા ગયા હતા અને જમનનગરથી જાલાવાડમાં વઢવાણ શહેરમાં રહેવા માટે કવિશ્વરના પિતા ડાહ્યાભાઈ વેદીઆ આવ્યા હતા. વઢવાણ શહેરનું નામ વર્ધ-માનપુરી હતું અને રાણકદેવડીએ તેના પાદર ભોગાવામાં સતી થઈને તે શહેરને પવિત્ર અને યાત્રાનું સ્થળ બનાવ્યું છે. તેના રાજકર્તા જાલાવંશના છે. કવિશ્વરના પિતા ડાહ્યાભાઈ અગ્નિહોત્રી હતા-વેદીઆ હતા. અત્યારે પણ ઘરનો એકભોગ ચણશાળાના નામથી ઓળખાય

છે. ડાહ્યાભાઈ વેદીઆને એ પુત્ર હતા. એક કવિશ્વર દલપતરામ તથા ખીજ દીનકરરામ હતા. બંનેના ઘરો વઢવાણ શહેરમાં નાના દેરાપાસે જોડા જોડ આવેલાં છે. તેમાં કવિશ્વરના ઘરમાં હાલ ભાઈ મોહનલાલ સહકુટુંબ કરે છે અને દીનકરરામનું ઘર તેમની એકની એક દીકરી જીવી જેને ધ્રાંગધ્રે ઓઝાવાળામાં પરણાવેલી હતી અને જેને એક દીકરો છે અને જે જીવી ગુજરી ગયેલા છે તેનાં તે ઘર છે. કવિશ્વર દલપતરામે એક જગાએ લખ્યું છે:—

આપ અમદાવાદીનો, ઝાલાવાડી આપ,
પણ તેનો તો નગરીયો, તસ્ય દ્રોણીયો આપ.

સંને ૧૮૬૮માં ભરૂચમાં સંગૃહસ્થાન ભરાયું હતું. તે જોઈને ગુજરાત, નગર અને દ્રોણના કેટલાક નાના તાલુકદારો પાછા પોતાને વતન જતી રસ્તામાં અમદાવાદ જોવા માટે અમદાવાદમાં રોકાયા હતા, અને અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણના વંડામાં ઉતર્યા હતા. તેઓ બધા એક ખીજના વેવાઈ વેલા થતા હતા તેથી તેઓ એક ખીજની મીઠી મસ્કરીઓ કરતા હતા. એક ખીજ ટોળમાં કહેતા કે અમે તમારાં આપ છીએ. એમ એક ખીજની મસ્કરી કરતા હતા. તેવામાં કવિશ્વર દલપતરામને તેડવા મેકલેલા તે આવ્યા ત્યારે તે બધા જાના રહી ગયા અને તેમાંથી એક જણે કહ્યું કે લ્યો આ કવિશ્વર આવ્યા; તેમને આપણે પૂછીએ. તે પ્રમાણિક માણસ છે માટે કોઈનો પક્ષ રાખ્યા વિના જેવું હશે તેવું કહેશે. તેમ કહીને કવિશ્વરને વાત કહી સંભળાવી કે આ ઝાલાવાડવાળા ગુજરાતવાળાને કહે છે કે અમે તમારાં આપ થઈએ અને નગરવાળા ઝાલાવાડવાળાને કહે છે અમે તમારાં આપ થઈએ ત્યારે નગરવાળા દ્રોણવાળાને કહે છે કે અમે તમારાં આપ થઈએ તો તમે ત્રાહીત માણસ છો તો વ્યાજખી ઈન્સાફ આપો. ત્યારે કવિશ્વરે વિચાર કરીને ઉપરની કવિતા સંભળાવી. તે સાંભળીને સહુ ઠાકોરો ચુપ થઈ ગયા અને અંદર અંદર મુંઝાવા લાગ્યા અને

સ્વ. કવિચર દસપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. બાઈ. ઇ.

તેમાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો કે કવિશ્વર તમને આમ કહેવું ના
ધટે. અમે તો એક ખીજના વેવાઈ વેલા થયા એટલે એક ખીજની
મસ્કરી કરીએ પણ તમારે એમ કહેવું ના ધટે. ત્યારે કવિશ્વરે કહ્યું કે
મેં કાંઈ તમને કહ્યું નથી. મેં તો મારી વાત કરી છે તે એવી રીતે
કે મારા દીકરાનો જન્મ અમદાવાદમાં અને મારો જન્મ ઝાલાવાડમાં
તેથી અમદાવાદીનો બાપ હું ઝાલાવાડી, અને મારા બાપ ડાહ્યાભાઈ-
નો જન્મ નગરમાં. તેથી હું ઝાલાવાડીનો બાપ નગરીઓ, અને ડાહ્યા
ભાઈના બાપ ત્રંબકરામનો જન્મ દ્રોણમાં થયો હતો તેથી નગરીયાનો
બાપ દ્રોણીઓ એમ કહ્યું છે. મેં મારી વાત કરી છે. આ સાંભળીને
ઠાકોરો બહુ રાજ થયા.

વઢવાણ શહેરનું વર્ણન.

ચંદ્રવળા છંદ.

સોરઠ દેશ તણે સીમાડે, વડું શહેર વઢવાણ,
રાજસીંહજી રાજ કરે છે, મહિપતિ તે મકવાણ;
મહિપતિ તે મકવાણા વંશી, ચંદ્રસિંહ સુત સુરજ અંશી,
વાસ કવિનો નાગરવાડે, સોરઠ દેશ તણે સીમાડે.
બાગોળે નદી ભોગવતી છે, તેને દક્ષીણ તીર;
ગૈન ધર્મના જ્યાં મહાળેગી, વિચર્યા શ્રી મહાવીર.
વિચર્યા શ્રી મહાવીર વખાણી, સતિ ચંદ્ર રાણકદેવડિ રાણી.
જ્યાં જુકતી બહુ ભોગવતી છે, બાગોળે નદી ભોગવતી છે.
પાટણપુરથી પ્રથમ વસેલું, વલ્લભિપુરની વાર;
રાખેમાર જીરણુધઢ રાજ, એનો ત્યાં અધિકાર;
એનો ત્યાં અધિકાર બિરાજે, રાડ કરી લીધું સિદ્ધરાજે;
દિક્ષાવાળું તેણે કરેલું, પાટણ પુરથી પ્રથમ વસેલું.
વળતી રાય કરણ વાઘેજે, પાટણને પ્રથિવીશ;
હરપાળ મકવાણાને દીધાં, બહુ ગામે અખશીશ;

બહુ ગામે બખ્શીશ જ આપી, પ્રથમ ગાદિ પાટડિયે થાપી;
 બહુ વઢવાણુ દિધું તે ભેળે, વળતી રાય કરેણુ વાઘેલે.
 માધા વાવ મનોહર મોટી, પુરમાં પ્રશ્નિત પાસ;
 જન પરદેશી આવે જોવા, પ્રસિદ્ધ નામ પ્રકાશ;
 પ્રસિદ્ધ નામ પ્રકાશપણે છે, ગણતીમાં જન જૂની ગણે છે;
 છે વાવો ખીણ પણુ છોટી, માધા વાવ મનોહર મોટી.
 શામવેદિ બ્રાહ્મણુ શ્રીમાળી, ઠીક વસે તે ઠામ;
 જન્મ થકી વસિયો નિજ જાતે, ત્યાં દિજ દલપતરામ;
 ત્યાં દિજ દલપતરામ સુમારે, વર્ષ વીશ વળી આઠ વધારે;
 એટલી ઉમર એ સ્થળ ગાળી, શામવેદિ બ્રાહ્મણુ શ્રીમાળી.

મનહર છંદ.

અરે આમલી હું તારી છાયા તળે અવતર્યો,
 તારી છાયા તળે એ જ છાપરીમાં ઉછર્યો;
 દેવળમાં દેવ તારી પાસે છે પારશનાથ;
 શામ રંગ શરીરે વિશેષ વેશ છે ધર્યો,
 લાણુ વાવ લાખેણીનું પ્રતિદિન પાણી પીધું;
 વિસર્યું નથી મને હું જો વિદેશ વિચર્યો;
 કહે દલપતરામ, ગામ વઢવાણુ સદા;
 ધશ્વર આગ્રાદ રાખે, આશીષ હું ઉચર્યો.
 કવિશ્વરનો જન્મ જૂમિ ઉપરનો આર.

ઉપજાતિ વૃત.

વધી વિશેષે પસરાય વેલો, આધાર રાખે સ્થળ જ્યાં ઉગેલો;
 જૂલું નહિ તેમજ જન્મ જૂમિ, ધણે સ્થળે ઉદયમકાળ ધૂમી.

કવિશ્વરનું વઢવાણુથી અમદાવાદ આવતું.

કવિશ્વર દલપતરામ અઠાવીસ વર્ષ સુધી પોતાની જન્મજૂમિના

શેહેર વઢવાણમાં રહ્યા હતા—પછી અમદાવાદના આ. જજના દારખાસ સાહેબે તેમને તેડાવવાથી તેઓ અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેનું વર્ણન કવિશ્વર નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

મનહર છંદ.

ગુજરાતમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરનાર નર,
લાયક લંડન પુરમાં જન્મ પામિયો;
ધરિયસો અદારસે ને એકવીસ તણી સાલે,
સાતમી જુલાઈ દિન, જન્મ ધરી જામિયો;
બહુ વિદ્યાબ્યાસ કરી, એકવીસ વર્ષ વયે;
મુંબઈમાં આવી નોકરી વિષે વિરામિયો;
તે અલેક્ઝાંડર કિન્સાફ શરખસ નામ,
ખાંતે ગુજરાતની મટાડી ઘણી ખામિયો.

દોહરા.

સન અદાર છેંતાળિસે, આવ્યો અમદાવાદ;
આસીસ્ટન્ટ જજ થયો, તે અક્ટોમ્બર બાદ.
શોખ ઘણો કવિતા તણો, વાંચે ધરી વિવેક;
ભાટ ચારણો ખાલણો, જોયા કવિ અનેક.

મનહર છંદ.

કવિતા સુણીને કરતો કવિની પરિક્ષા તે,
સીરપાવ આપી સારા શબ્દને ઉચ્ચારતો;
મન માન્યો મળે કવિ તો તેને પોતાની પાસે,
રાખવાને રાત દિન રૂઢ્યમાં ધારતો.
સારાભાઈ તણા સુત, ભોળાનાથભાઈ મુખે,
સાંભળ્યું કવિનું નામ તેણે એકવાર તો;
મોક્ષલાવી માણસ તેડાવ્યો દલપતરામ,
રખ્યો પોતા પાસે તેને પણ ન વિસારતો.

હોહરા.

સને અહાર અડતાળીસે, માસ નવેમ્બર નામ;
શર્જસ સાહેબે કવિ, રાખ્યો દલપતરામ.

એટલે સને ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં કવિશ્વર અમદાવાદ આગ્યા ત્યારે અમદાવાદ હાલતું અમદાવાદ નહોતું. અમદાવાદમાં તે વખતે એકે છાપખાનું નહોતું. તેમજ કન્યાશાળા, પુસ્તકશાળા નહોતી. એકે વર્તમાન પત્ર કે માસીક નહોતું. રીઝીરોડ નહોતો. ઘોડા માડી કે મોટરો નહોતી. પાણીના નળ કે ગ્યાસના દીવા નહોતા. મુંબાઈ જવું હોય તો ઘોઢે થઈને જવાતું હતું. અમદાવાદમાં તે વખતે અમદાવાદના નગર શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ, શેઠ એચર લક્ષ્મી, ભોળાનાથ સારાભાઈ તથા હરકેર શેઠાણી તથા રા. આ. રણછોડલાલ છોટાલાલ એ શેહેરની શોખા તથા નાક હતાં અને હાલતું અમદાવાદ ખનાવવામાં તેમની સાથે કવિશ્વર દલપતરામનો પણ ધાંક અંગે હાથ હતો. સને ૧૮૪૮ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ અને સને ૧૮૪૯ માં સોસાયટી તરફથી ગુજરાતીમાં પહેલ વહેવું એક અઠવાડિક પત્ર નામે “વર્તમાન” બહાર પાડવામાં આવ્યું. તે દર બુધવારે બહાર પડતું હતું તેથી તેને બુધવારીયું પણ કહેતા હતા અને સને ૧૮૫૪ માં “બુદ્ધીપ્રકાશ” નામનું માસિક કાઢવા માંડ્યું જે હાલ સુધી બહાર પડે છે.

અમદાવાદમાં આવીને પ્રથમ કવિશ્વર હાજમપટેલની પોળમાં ટંકશાળ સામે દેવે નારણશંકર હરિશંકર માંકડાવાળાના મેડા ઉપર રહેતા હતા. નારણ દેવે બહુ સારા સત્સંગી હતા. અને તેમને પેશ્વા સરકાર તરફથી એક ગામ ધનામમાં મળે છે. તેઓ ઔદિવ્ય બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું માંકડાવાળા આડનામ પડવાનું કારણ કે તે એક માંકડું પાળતા હતા અને તે માંકડું મરી જતાં તેની પાછળ ઔદિવ્યની બે હજાર ધરની મોટી નાત જલેખી લાડવા કરી જમાડી હતી. સારપણી થોડોક વખત સારંગપુર તળીઆની પોળમાં ત્રવાડી મૂળજી અંગાજી

ના મેડા ઉપર રહેતા હતા. મૂળજી ત્રવાડી અમદાવાદની નાતના પટેલ હતા અને તેમના સાદું ભાઈ થતા હતા. અમદાવાદમાં ઘર બનાવી રથાઈ રહેવાનો વિચાર થતાં સ્વામિનારાયણના મંદીર પાસે જગ્યા લઈને હાલ જ્યાં બંગલો છે ત્યાં ઘર બનાવવા માંડ્યું. કવિશ્વરને સ્વામિનારાયણ ઉપર અનન્ય નિષ્ઠા હતી. હાલજે જગ્યાએ કવિશ્વરનો બંગલો છે તે લત્તો તે વખતે પછાત હતો તેથી કોઈ તેમને પુછતું કે તમે ખાડીઆ, રાયપુર, ચંગપોળ જેવા સંસ્કારી જીલ્લામાં ઘર નહીં બનાવતાં બાવા પછાત જીલ્લામાં ઘર કેમ ચણાવ્યું તો તેને કવિશ્વર એવો ઉત્તર આપતા કે-સ્વામિનારાયણનું મંદીર પાસે છે તેથી મારા દીકરાઓ રહેજે સ્વામિનારાયણના દેવદર્શન કરશે. એટલું જ નહીં પણ ઘરમાં બેઠા પણ પાંચ ટાણા આરતી તથા કીર્તન વગેરે સાંભળશે તોપણ તેમનું કલ્યાણ થશે. તેથી મેં ઘર ઉજળી વસ્તીવાળા લત્તામાં નહીં બંધાવતાં સ્વામિનારાયણના મંદીર પાસે બંધાવ્યું છે. કવિશ્વરે નવો બંગલો બનાવ્યો અને તેનું વાસ્તુ સંવત ૧૯૨૦ની સાલમાં કીધું. તે જ સાલમાં મુંબઈમાં શેર સફાનો પવન ચાલ્યો.

શેરસફાનો ઇતિહાસ.

ઇ. ૧૮૬૩માં અમેરિકામાં યુદ્ધ જાગવાથી ત્યાંના રૂનો ધંધો પડી ભાગવાથી હીંદુસ્તાનના રૂના વેપારમાં બહુ નફો રહ્યો અને લોકો ઘણા પૈસાવાળા થયા તેથી તે પૈસો ક્યાં નાંખવો તે વિચારમાં પણ અને અનેક નવી નવી કંપનીઓ શેર કાઢી કાઢવા મંજૂ. મુંબાઈનો ફરીઓ પુરવા માટે બેઠ્યો કંપની (ખાડા બેંક) નીકળી. તેના સપડામાં મોટા મોટા યુરોપીયનો અને વિદ્વાનો પણ સપડાયા. અને ૧૮૬૫માં તે કંપનીઓ પડી ભાંગી અને લોકો પામમાલ થઈ ગયા. મુંબઈમાં જેમ પ્રેમચંદ રાયચંદ પંદાઈ ગયા તેમ અમદાવાદમાં કીકાભાઈ હરનારાયણ તે વખતે પંદાઈ ગયા. કીકાભાઈ હરનારાયણ ઔદ્યોગિક બ્રાહ્મણ હતા અને સ્વામિનારાયણના અનન્ય ભક્ત હતા.

તેમણે અમદાવાદમાં ખાડા બેંક કાઢી હતી અને કવિશ્વરના તેઓ સ્નેહી હતા તેથી તેમણે કવિશ્વરને પણ શેર સદામાં ધસડ્યા હતા અને તેથી કવિશ્વરે કવિતામાં ભેગું કરેલું ધન શેર સદામાં ગુમાવ્યું અને નવો બનાવેલો બંગલો પણ જળા બેઠો. પણ કાર્પસ સાહેબની સહાયતાથી દેવામાંથી છૂટ્યા. તે બંગલાનું વાસ્તુ કીધા પછી ચાર મહીને એટલે સંવત ૧૯૨૧ના કારતક વદી ૬ રવિવાર તા. ૨૦-૧૧-૧૮૬૪ ના રોજ મોસાળના ગામ ઘોળકામાં કવિ મગનલાલનો જન્મ માતૃશ્રી દેવાબાથી થયો. કવિશ્વર દલપતરામને ત્રણ પત્નીયો થઈ હતી. પહેલાં પત્ની નામે મુળી વઢવાણ ગામનાં હતાં. તેમનાથી મોહનલાલ તથા લક્ષ્મુ બે પુત્ર અને રાયકુંવર તથા હરી બે પુત્રીઓ હતી. મોહનલાલે કચ્છ સ્ટેટમાં વહીવટદાર તથા ન્યાયાધિશની નોકરી રાજ્ય પ્રજ્ઞના સંતોષ વચ્ચે કરી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પેન્શન લઈ હાલ વઢવાણ જે ધરમાં કવિશ્વરનો જન્મ થયો હતો તે ધરમાં રહી કશ્વર સ્મરણમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. તેમણે મોહન કાવ્ય તથા મોહન વાણી નામનાં પુસ્તકો તથા રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવન ચરિત્ર રચ્યાં છે. બીજો દીકરો લક્ષ્મુ નાની ઉંમરમાં ગુજરી ગયો હતો. બે બેનો પૈકી બેન રાયકુંવરને ધ્રાંગધ્રે ઓઝાવાળાને ત્યાં પરણાવેલ હતી. બેન રાયકુંવર હજી હયાત છે અને બેન હરી ગુજરી ગયેલ છે.

કવિશ્વરનાં બીજાં પત્ની નામે કાશી આતરસુંબાનાં હતાં. તેનાથી એક પુત્રી નામે વીજી બેન થયાં હતાં. તે બાળવિધવા થવાથી તેમણે સ્વામિનારાયણના સાંખ્યયોગી અનન્ય ભક્ત લઈ અક્ષર ધામવાસ કર્યો છે. અને ત્રીજા પત્ની દેવાબાઈ હતાં. તે દેવાબાઈ તે અરેબર દેવાનાં અવતાર હતાં. ઉત્તમ ગૃહિણી સતી સાધવી હતા. તેમનાથી મગનલાલ, મણીબેન, છોટાલાલ, નાનાલાલ તથા ચીમનલાલ એટલાં સંતાન થયાં હતાં. મોસાળમાં કાળીદાસ બજેશ્વર મામા તથા તેમનાં માતૃશ્રી સદામા ખંભાતનાં હતાં અને કાળીદાસ મામાની વહુ સુરજ મામી

હતાં. કાળીદાસ મામા કાપડની દુકાન ચલાવતા અને ઘોળકામાં કાળીયા રાજના નામથી પ્રખ્યાત હતા. તેમને એક દીકરો નામે રણછોડ હતો. તે બી. એ. થઇને સ્પિનીંગ, અને વીવીંગનું કામ શીખ્યો હતો. અને બહુ ઝળકતી જાંદગી શરૂ કરી હતી. પણ ભરયુવાન અવસ્થામાં વિધવા મા તથા પત્ની તથા એક પુત્રીને રોતાં મુઠ્ઠી પ્રભુના દરબારમાં તે પહોંચી ગયો છે. પ્રભુ તેના આત્માને શાંતિ આપો.

કવિ મગનલાલનો જન્મ થયો તે વખતે કવિશ્વર શેર સદાના સપાટામાં સપડાઇ ગયા હતા. પણ આ પનોતા પુત્રના પગલાંથી, ફારબસ સાહેબની સહાયતાથી, શેર સદાનું વાદળ તેમના સ્થિર ઉપરથી વીખરાઈ ગયું અને જે નવો બંગલો દેવામાં હુલ થઈ જવાની તૈયારીમાં હતો તે ઇશ્વર કૃપાથી રહ્યો. શેર સદાનું ગાંડપણ ચાલ્યું ત્યારે ફારબસ સાહેબ મુંબઈ હાઇકોર્ટના જજ હતા. તેમણે મુંબઈથી કવિશ્વરને લખ્યું કે તમે શેર સદામાં સપડાશો નહીં. પણ ભાવિ આગળ કોનું ડહાપણ ચાલે છે ? મોટા બારીસ્ટર તથા વિદ્વાનો સપડાયા તો પછી કવિશ્વર કોણ માત્ર ! આ વખતે કવિશ્વર બહુ મુંઝવણમાં હતા. પણ ઇશ્વરે તેમને પોતાના મિત્ર ફારબસ સાહેબ પાસે મુંબઈ જવા સહાયુદ્ધિ આપી. જતાં તો હિમત ચાલી નહીં પણ ગયા વિના છુટકો નહોતો તેથી ગયા અને મુંબઈ જઈ સાહેબને મળ્યા. સાહેબને બંગલે જઈ પટાવાળા મારફત વરધી આપી એટલે તુરત સાહેબ દરવાજે સામા લેવા આવ્યા અને જેમ કૃષ્ણ સુદામાને હાથ ઝાલી ધણા ભાવથી ભેટયા તે પ્રમાણે સાહેબ કવિશ્વરને બંગલામાં લઈ ગયા. અને કવિશ્વરના દેખાવ ઉપરથી સાહેબ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા, અને કવિશ્વરને ધીરજ આપી. અને ઘણો દિલાસો આપ્યો અને એક હજારની નોટ પોતે કાઢીને આપી. અને પોતાના જીના મિત્ર સર મંગળદાસ નયુભાઈ તથા શેઠ લખમીદાસ ખીમજી પાસે જઈ મદદ માગવા કહ્યું અને સાહેબે જે કંપનીનું કવિશ્વર પાસે ભેડેલું હતું તે મેનેજર ઉપર કાગળ લખી લહેણાને ફડચો ફરાવ્યો. આ વખતે

કવિશ્વરે હંસ શતક કાવ્ય રચ્યું. તેમાંથી તેમજ બીજાં સાધનોમાંથી કવિશ્વરને દ્રવ્ય મળ્યું તે દેવા પેટે આપી દધ દેવામાંથી મુક્ત થયા.

તે વખતે કાર્તિક જેવા અમીરી ખવાસના સાહેબો આવતા તેથી અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો મજબૂત થયો હતો અને હાલ તેવા ખાનદાન કુટુંબોના સાહેબો નહીં આવતા હોવાથી અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો ડોલાયમાન થવા માંડ્યો છે.

આ શેર સદાની ગરબીઓ કવિશ્વરે સને ૧૮૬૦ માં રચી પ્રસિદ્ધ કરી છે તે વાંચવાથી દેશની તે આખતની બારીક રિથિતિનો ખ્યાલ આવશે.

દોહરા.

ગયા શિકારે શેરને, શિકારના કરનાર;
લાં સામે શેરે ક્યો શિકારીના શિકાર. ૧

મનહર છંદ,

હીરાકંઠી હેમહાર તરણીઓ તજ બેઠી,
તજ્યાં ધરખાર વળી એવી વેળા આવી છે;
સો સો રૂપીયાની સાડી શરીરે શોભાવતી તે,
સવા રૂપીઆની સાડી શરીરે ધરાવી છે;
શેરને કપાસ જેવા જાણે સદૃશ મળ્યા,
તેણે દલપત પોથી જ્ઞાનની પદાવી છે;
ઝોગણીસે બાવી તણી બાવી રૂપે આવી સાલ,
ઐરીઓને બોધ કરી બાવીઓ બનાવી છે. ૨.

ખતાવહીમાં દેખાતો સરસ શૃંગાર રસ,
જોતાં કશું રસ હવે જુઓ જણાય છે;
આવરાની નોંધ એવી રસિક પ્રિયાનાં જેવી,
મુંદર વિલાસ જેવી હવે સમજાય છે;

એંકરૂપી તીરથના નીર થકી નહાઇ ભાઇ,
વાસના વિસારી પૂરો વૈરાગ્ય પમાય છે;
દૈવ તણી ગતી દેખો દાખે દલપતરામ,
અનુભવિ ગુરૂ વિના અનુભવ થાય છે. ૩.

ઘોળકા.

કવિ મગનલાલનો જન્મ થવાથી ઘેરાએલું વાદળ પીખરાઈ ગયું. તેથી તેમનાં પગલાં શુકનવાળાં ગણાયાં. ત્યારથી કવિશ્વરની દિનપ્રતિ-દિન વધારે આબાદી થતી ચાલી. બાળપણમાં કવિ મગનલાલ મોસાળમાં રહેતા. મોસાળ ઘોળકામાં હતું તે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. અમદાવાદથી ઘોળકા જવાની તે વખતે રેલવે ગાડી નહોતી. અમદાવાદથી ઘોળકા બાર ગાઉ થાય છે. અમદાવાદથી ઘોળકે જવું હોય ત્યારે ઘેરથી સવારમાં વહેલા ઉઠીને જમાલપુરના દરવાજા બહાર પગે ચાલી માથે પોટલાં મુકી જવું પડતું. ત્યાં બાહુતી છકડા ઉભા રહેતાં. છકડાની સંખ્યા તથા બેસાડના પ્રમાણમાં ભાડું વધઘટ બેસતું. અમદાવાદથી આઠ નવ વાગે છકડા રવાના થઇને સંધ્યાકાળે ઘોળકે પહોંચતા હતા. અમદાવાદથી નીકળેલા છકડા અમદાવાદથી આઠ ગાઉ ઉપર સાબરમતી નદી આવે છે, ત્યાં વિસામો ખાવા છોડતા અને ત્યાં ભાતુ ખાતા અને ઘોળકેથી નીકળેલા છકડા પાલડી ગામે વિસામો લેવા છોડતા અને ભાતુ ખાતાં હતા. ભાતામાં દુધના ખાખરા તથા અથાણું તથા કોઠાની ચટણી ઘેરથી બનાવી સાથે લેતાં. અને રસ્તામાં કેળાં, કેરી, રાણો, શેરડી વગેરે મોસમ પ્રમાણે મળતું તે લેતાં. ખાખરા એવા મીઠા લાગતા કે આખા ડબાને ડબા ખાલી થઈ જતા તો પણ પેટ ભરાતું નહી. એ છકડાની મુસાફરીના આનંદ એર હતો. ચોમાસામાં છકડા તથા બેસાડએને હોડીમાં બેસાડી સાબરમતી ઉતારતા અને બળદોને નદીમાં છુટા મુકતા એટલે તે તરીને

સામેપાર જતા. ધોળકાની તે વખતની જાહોજલાલી અપૂર્વ હતી. વસ્તી ભરપુર હતી. ઘેરે ઘેર ગામ ગરાસ હતા. ગાડીયો તથા ઓઢા હતા. અને સંપ હતો તેથી લક્ષ્મીની લીલા લહેર હતી. તે વખતે ધોળકામાં બે કોમનું જોર ગણાતું હતું, એક મુસલમાન કસ્યાતીયોનું અને બીજું શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનું. તેમાં પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોથી કસ્યાતીયો તરફ ખાતા હતા. ધોળકાની ગૃહસ્થાઈ વખાણવા લાયક હતી. ધોળકા શ્રીમાળીની નાતમાં ટિલાટ ગણાય છે. ધોળકાના ગંગારામ પટેલ, ભનુ પટેલ, શીવા ઓઝા, બાપુ જગન્નાથ, રઘરામ ભાડિ, મહાદેવ કાશીયા, નંદકેશ્વર વક્ત્રમ, નાના મુળજી તથા પિતાંબરદાસ જેઠાભાઈ જેવા સમર્થ પુરૂષો તે વખતે હયાત હતા. તેથી ધોળકા તે વખતે બહુ આગળ પડતું હતું. ધોળકાનું પ્રાચીન નામ દેરાટ નગર હતું. તેમાં પાંડવો ગુપ્તવાસ કરીને રહ્યા હતા. હજી પણ પાંડવોની નિશાળ વગેરેનાં ખંડેરો ત્યાં બતાવવામાં આવે છે. તે ધોળકા હાલ શ્રીમાળ નગરની પેઠે ખીસ્માર હાલતમાં આવી પડ્યું છે. કાળ! કાળ! તારા સપાટામાંથી કોણ બચવા પામ્યું છે? તું રંકને રાય! રાયને રંક! જળ ત્યાં થળ! પટ્ટન સો ડટ્ટન! અને ડટ્ટન સો પટ્ટન બતાવે છે! તારી બલીહારી આર છે.

બાળપણ.

મગનલાલનું અચ્ચપણ કંઈક ભાગે અમદાવાદ અને કંઈક ભાગે ધોળકામાં મોસાળમાં પસાર થયું હતું. ધોળકામાં ગોલવાડમાં ત્રીભોવન મેહેતાજીની ગામડી નિશાળમાં અને અમદાવાદમાં દીંકવાગેટપાસે ડાહ્યાભાઈ મોહોલાલ કાપડીયાના ઘર પાસે મયારામ મેહેતાજીની ગામડી નિશાળમાં તેમની કેળવણીની શરૂઆત થઈ હતી. પણ ખરી કેળવણી ઘર આગળથી શરૂ થાય છે. એક માતા સો શિક્ષકની બરાબર છે. તે પ્રમાણે નામ પ્રમાણે ગુણવાળા પ્રાતઃસ્મરણીય ભત્રીશ રેવળાના બેળામાં તેમને અચ્ચપણમાં જે કેળવણી મળી તથા ધર્મ, નીતિ, ન્યાય તથા સદાચારના જે સંસ્કાર તેમના ભ્રતપિતાના તર-

૬થી મળ્યા તે મોટપણે કાયમ રહ્યા હતા અને તેમના જીવનમાં ઉત-
રેલા આપણે જોયા છે. તેમને નવ વર્ષની ઉંમરે જનોઇ દેવામાં આવી
હતી અને સંવત ૧૯૩૦ ની સાલમાં અમદાવાદમાં તેમનું લગ્ન થયું
હતું. તેમનું સાસરું ખાડીયામાં કવેશ્વરની પોળમાં દવે હમનલાલ
અંબારામ જોષીને ત્યાં હતું. દવે હમનલાલ તથા મનસુખ જોષી બે
ભાઈઓ હતા. તેમની સાસુનું નામ કાશીબાઈ હતું. અને પત્નીનું
નામ ચંચળ છે. હાલમાં મળેલી ત્રીજી શ્રીમાળી કોન્ડર-સે શામક તથા
ચન્નુ એકત્ર કરવા જે ઠરાવ કર્યો છે તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં તો ધણા
વર્ષથી શામક અને દવેમાં દીકરી લેવા દેવાના રિવાજ છે. ૬૬૬ કાડી
આવાડમાં શામક-દવે જુદા જમે છે અને દીકરી લેતા દેતા નથી.
મગનલાલનો વરઘોડો મોટી ધામધુમથી ચડાવ્યો હતો અને સાજનમ
મોટા મોટા શેડીયા તથા સાહેબ લોકો આવ્યા હતા. તે વખતે અમ-
દાવાદની નાતમાં સારંગપુર તળીઆની પોળવાળા મુળજી તથા મોતી-
લાલ ઝોઝા તથા રાયપુર નંધવાડાવાળા રણુછોડ ત્રવાડી તથા માણિક
ચોક્કમાં મહુરત પોળવાલા દલપત જોષી તથા લલ્લુ જોષી તથા રાગ
મહેતાની પોળવાળા ત્ર. બાપાલાલ દેવશંકર તથા ભોધવાડાની પોળ
વાળા પ્રભુરામ ત્રવાડી તથા ધનાસુતારની પોળવાળા બોધલ દવે તથા
રાયપુરવાળા ભાણુ દવે તથા સારંગપુરની પોળવાળા દવે હરગોવન
તથા શિવરામ વગેરે પટેલીયા હતા. તેઓ વખતો વખત નાતમાં ત
પાડતા અને પાછા એકઠા કરતા હતા.

સંવત ૧૯૩૦ થી સંવત ૧૯૪૫.

સંવત ૧૯૩૦ થી સંવત ૧૯૪૫ ની સાલની હકીકત તેમન
બાળમિત્ર રા. રા. મોહનલાલ કીકાભાઈ અમને લખી મોકલે છે કે
જેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે તેથી તે પ્રમાણે અત્રે લખવામાં આવ્યું
છે. ભાઈ મોહનલાલ કીકાભાઈ મેટ્રીકમાં પાસ થયા પછી કાયદાને
અભ્યાસ કરી પાલણુપુર સ્ટેટની વકીલાતની પરિક્ષામાં પાસ થયા છે

તેમજ ડીસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરની પણ તેમણે પરિક્ષા પાસ કરી છે, અને માણસાના દારબારીની નોકરી પણ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય પ્રજના સંતોષ વચ્ચે કરી થોડા વખતથી રાજનામું આપી અમદાવાદમાં રહી વકીલાત કરે છે. તેમનો સ્વભાવ બહુ આનંદી છે અને ચેહેરો હસ-સુખો છે. સ્વામિનારાયણના એકાંતિક ભક્તરાજ છે. તેના પિતા કીકા-ભાઈ હરનારાયણની અમદાવાદમાં વાડીઓ હતી, લાખો રૂપીઆના માલિક તથા મોટાં મોટા શેઠ શાહુકારો તથા ગોરાઓ તેમના ઘર આગળ આંટા ખાતા હતા અને તેમની ખુશામત કરતા હતા. તેમના ઘરના ઓરડાઓ રૂપીયાથી ભરેલા હતા. પણ લક્ષ્મી ચંચળ છે તે પ્રમાણે તેમને તે બધી રિદ્ધિ સિદ્ધિ શેર સદામાં જતી રહી અને તેમનું કુટુંબ બહુ ગરીબી અવસ્થામાં મુકી તેઓ અક્ષરધામમાં ગયા.

ભાઈ મોહનલાલ લખે છે:—મારે મગનલાલ કાવ સાથે સને ૧૮૭૮ થી સહવાસ થયો હતો. હું ૧૧ વર્ષનો હતો અને મગન-લાલ ૧૩-૧૪ વર્ષના હતા. બેન્કોની આશતથી માઈ કુટુંબ અમદા-વાદ નજીક મોઢેરા, પેથાપુર, માણસા વગેરે ગામમાં તેમજ કોઈ કોઈ વખતે ઈડર તથા કોઈ વખતે ગોંડલ સંસ્થાનેના આશ્રય તળે વખત ગાળતું. મારા પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે હું ૩ કે ૪ વર્ષનો ને મારો નાનો ભાઈ હરીલાલ તે વખતે ૭ માસનો હતો. વળી મારાં માતૃશ્રી ગં. સ્વ. મહાલક્ષ્મીએ બેન્કોની આશતથી કેટલાક વર્ષ મોઢેરામાં ગાળ્યાં; મારા પિતાનાં માતૃશ્રી પણ હયાત હતાં. તેઓ નાનપણમાં ગઢડે દાદા ખાચરના બેન જીવુબા ઉર્ફે મોટીબાની સેવામાં ૧૮ વર્ષનાં થયા બાદ તેમની આજ્ઞાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા. તે વૃદ્ધ ડોશી હું ૧૬ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી હયાત હતાં. તેમને મગનલાલે જોયાં હતાં. આ પ્ર-માણે પાંચ ૭ વરસ વનવાસ ભોગવી અમારું કુટુંબ અમદાવાદમાં જ સ્થાઈ રહેવા આવ્યું. કવિશ્વર દલપતરામ જે મારા પિતાના અંગત મિત્ર એટલું જ નહિ પણ નિકટના સ્નેહી ને ખંજુ તુલ્ય હતા, તેમણે અમને બે ભાઈઓને રૂપરૂ જોલાવ્યા ત્યારે હું દસ કે અગ્રીયાર વર્ષનો

હતો અને ભાઈ હરીલાલ ૬ કે ૭ વર્ષનો હતો. મારે માથે હાથ મુકી, દીલમાં શોચ કરી મારા પિતા તુલ્ય શ્રી કવિરાજે કહ્યું કે “ભાઈ તું આપણા મગનભાઈ સાથે ભણવા આવજે. મગનભાઈ ઝાઝું ભણ્યોછે અને તું થોડું ભણ્યો છે તો તને મગનભાઈ ભણાવશે અને વહેલું મોડું થાય તો અહીં જ ખાઈ લેજો.” હરીભાઈ નાનો હતો એટલે તેને ભણવાનું નહોતું. મેં દશમા વર્ષથી ત્રીજી ચોપડી શરૂ કરી. પછી મગનભાઈને મારે ઉપર પ્રભાણે સંબંધ થયો. તેમણે મને ત્રીજી ચોપડી ભણાવી. સને ૧૮૭૯-૮૦માં મને ટંકશાળની નિશાળે મગનભાઈ દાખલ કરાવવા આવ્યા હતા. બાદ હું સાંકડી શેરીની નિશાળમાં ગયો અને તે સાલમાં મગનભાઈએ મને પાંચમી ચોપડી પુરી કરાવી. મને તે મારી મારીને ભણાવતા. અને હાલ જે હું ભણ્યો છું તે તેમનો જ પ્રતાપ છે-તે હું કદી ભુલીશ નહીં. મગનભાઈને ધોલકાના એક તપો-ધન માસ્તર ઘેર ભણાવવા આવતા હતા. સને ૧૮૮૦ ની સાલથી અમારો એક મિત્ર વધ્યો-તેનું નામ દયાશંકર છોટાલાલ હતું. તે કવિશ્વરના ધરની નજીક રહેતો અને અમે ત્રણ જણ રામ, લક્ષ્મણ, અને હનુમાનની જેમ હમેશાં સાથે ને સાથે રહેતાં. છોટાલાલ તે વખતે દશેક વરસના હશે. તે તોતણ બોલતા તેથી મગનલાલ તેમની ઉપર બહુ ચીઢાતા હતા અને તેને સાંઝે બોલતાં શીખવતા હતા. એ અરસામાં મગનલાલનાં માતૃશ્રી માંદા પડતાં અમે રાત દીવસ ઉગ્ગરા કરી તેમની સારવાર કરતા હતા. તેમનું શરીર ગૌર હતું. બાંધો મજબૂત હતા અને ક્લેવર ઠીંગણું હતું. તેઓ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કાયમ કસરત કરતા હતા. તેથી તેમનું શરીર ઘણું કસાયેલું હતું. પણ બહુ કસરત કરવાથી એમની આંખોને હરકત થઈ તેથી આગળ અભ્યાસ કરી શક્યા નહી. તે નીચમસર સ્વામિનારાયણની પૂજા કરતા હતા. સ્વામિનારાયણનું ટીલું મોડું પ્રચંડ કરતા હતા અને વચમાં ચાંદલો કરતા હતા. અમે નાના હતા ત્યારે મંદીરમાં જતા ત્યારે વૃદ્ધ પિતાશ્રી કવિરાજ લાકડી લઈ વખતો

વખત અમારી સાથે મંદીર આવતા અને મગનભાઈ લાકડી ઝાલી દોરતા. મંદીરમાં બ્રહ્મચારીને રસોડે વૃદ્ધ પિતા જમવા આવતા ત્યારે પણ મગનભાઈ સાથે હોય અને અમે સાથે બેસતા. અમે નાના હતા ને બણતા ત્યારે ત્રીજે માળે સાંઠાના તીર અને ખપાટોનાં કામઠાં દરી સામ સામી મીર બાંધીને તીર ફેંકતા અને મરદાનગી રમત રમતા. અમે દશેરા તથા હોળી ઉપર ઘેર કાઢતા તે વખતે તે અમારા અંગ્રેસર થતા ને પછી રામજી મંદીરમાં અને બીજી પોળામાં “ રામ લક્ષ્મણ જાનકી, જય બોલો હનમાનકી ” એમ ઉંચે રવરે બોલતા કરતા. અમે વેકેશનમાં ઉનાળામાં નદીએ જતા ત્યારે મને તેઓ કુસ્તી શીખવતા અને રેતમાં અમે બળે કલાક રમતા અને નદીમાં કલાકો ને કલાકો સુધી રહેતા. સને ૧૮૮૨-૮૩ થી અમારે લુણાવાડા પ્રો. કાશિરામ સેવકરામ દવેનો સહવાસ થયો. તેમના ભાઈ રણછોડલાલ કવિશ્વરના મકાન નજીક ખાંચામાં ઘર બાંડે લઈ રહેતા હતા. તેઓ ગુજરાતી અભ્યાસ કરતા અને ભાઈ કાશિરામ અમારી સાથે અંગ્રેજી અભ્યાસ કરતા. મગનભાઈ અને કાશિરામ સાથે મેટ્રીકનો અભ્યાસ કરવા માટે નડીયાદ રહેલા, અને નડીયાદ હાઈસ્કૂલની બોરડીંગમાં રહેતા હતા. તે બન્ને જણાએ સાથે મેટ્રીકની પરિક્ષા સંસ્કૃત લાઘને પાસ કરી હતી. પણ મગનભાઈને આંખે હરકત થઈ આવવાથી હાઉટરની સલાહથી આગળ અભ્યાસ કરવાનું છોડી દેવું પડ્યું.

દવે કાશીરામભાઈ સમૈયા વખતે બીજા તેમના મિત્રોને લાવતા અને કલાકો ને કલાકો સુધી અમે ધર્મ સંબંધી વાતો કરતા. અને ધર્મ સંબંધી વાતો કરતા ત્યારે તેમને મુળથી જ એવો ખ્યાલ કે જે વાત કરવી તે અમલમાં આવે તેમ કુદરતી રીતે સમજીને જ કરવી. તેમના હૃદયમાં જે હોય તે જ વાતમાં નીકળતું. વિચાર, વાણી, વર્તનની તેમાં એકતા હતી. મંદીર મુળીના પરમાર ગરાશીયા પુંગજી મહારાજ કેશવપ્રસાદજીના વખતમાં પાર્ષદ હતા અને તેમના બેડીયા

કસળસંગ હતા તે યુગ્મજી તથા બાઈ મગનલાલ, હું મોહનલાલ, દયાશંકર છોટાલાલ, પ્રો. કાશિરામ સેવકરામ, રણછોડલાલ સેવકરામ તથા કા'ભાઈ તથા કશાભાઈ તથા મુંમઠના શેઠ કરમશી દામજીના બત્રીજી કરસનદાસભાઈ એટલા અમે મિત્રો હતા, ને રોજ સાંજે મંદીરમાં ભેગા થતા અને જ્ઞાન વાર્તા તથા સત્સંગ કરતા હતા. એક વખત સમૈયામાં કચ્છમાંથી ગામડીયા હરિ ભક્તો બહુ આવ્યા હતા. ને મહારાજ કેશવપ્રસાદજી સમૈયા ઉપર બહાર ગામથી આવતા હતા. તેમને સામા સેવા માટે આપો સંઘ ગએલ. કચ્છના ગામડીયા હરિ ભક્તો જાણે રેઝુલર પટ્ટણુ જેમ હોય તેમ પોતાની મેળે મહારાજની બગી આગળ ગોઠવાઈ જઈ લાંબી હાર કરી. તે પાંચસેંદ-સાતસેંદ હરિ ભક્તો હતા. તે વરઘોડો જોવા માટે હું તથા બાઈ મગનલાલ અને મંદિર આગળ બેઠા હતા. ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે “મોહન જો આ દુનીયાની શોભા તે આપણા સ્વામિનારાયણની શોભા. આવી ગામડીયા પટ્ટણુ દુનીયાના ભોડો કહેશે કે શોભે નહોં અને લાજ જાય પણ આપણા સ્વામિનારાયણની તે કેવી મોટી શોભા છે!”

આ ઉપરથી જાણાશે કે તેનો દ્રઢ નિશ્ચય, તેનો સત્સંગ ને તેનો ધર્મપ્રતિ પ્રેમ કેવો ઉડો હતો. તે મિત્રો સમૈયામાં ભેગા થતા અને રાત્રે કેશવપ્રસાદજી મહારાજ શરદ પૂનમના અજવાળીયામાં મંદીરના ચોકમાં સાધુ તથા પાળા તથા હરિ ભક્તો સાથે રાસ લેતા ત્યારે મગનભાઈ વગેરે અમે સૌ મિત્રો પાળાના જેવાં સફેત કપડાં પહેરી, ગરબા મોડી રાત સુધી ગાતા અને રાસ મંડળનો આનંદ લેતા હતા. સંવત ૧૯૩૮ ની સાલમાં કેશવપ્રસાદજી મહારાજની સ્વારી કરાંચીના મંદીરમાં મૂર્તિની સ્થાપના કરવા માટે કરાંચી પધારી હતી ત્યારે તે સ્વારીના વર્ણનની મનમગ્નિએ બહુ રસીક લાવણીઓ બનાવી હતી. તે લાવણીઓ પ્રેમાનંદ સ્વામીની:—

“પધારે પદ્મવતન સ્વામીરે, પધારે પદ્મ વતન સ્વામી;
સહેજનનંદ મહારાજ પૂરણ પુરષોત્તમ બહુ નામી.”

એ રાગની હતી. તે સિવાય મગનભાઈએ “સત્સંગ વિજય” નામનું એક નાટક બનાવ્યું હતું.

સને ૧૮૮૫ માં તેમની આંખોએ વધારે હરકત થઈ આવવાથી વઢવાણ કાંપમાં જીનાગઢ વાળા ડાક્ટર ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ પાસે દવા કરાવવા ગયા હતા અને લગભગ એક માસ દવા કરાવી પાછા આવ્યા ત્યારે હું તેમને લેવાને અમદાવાદ સ્ટેશને સામો ગયો હતો. વઢવાણ તેમની સાથે છોટાલાલ પણ ગયા હતા. તેમને ખાલી વાળી લાકડી રાખવાની બહુ ટેવ હતી. તે રસ્તામાં એક ઠેકાણે કોઈ જનવર ખસેડવા એને મારી. તે એક ચાંબલાને અથડાઈ ભાંગી ગઈ કે તરત મારી પાસે કાળુપુરમાંથી જ ખીજી લાકડી મંગાવી. મેં તેમને કહ્યું કે તમે લાકડી પાસે રાખો છો તેથી જ હું ખીજી છું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે:—“તારે વારતે જ લાકડી રાખું છું. જેવી આ ચાંબલાને ઠેકી તેવી જ તને ઠેકીશ. જે તું અનીતિને મારું નહીં ચાલે તો તારા ખીજો વાંક હશે તો પણ જવા દઈશ.”

નીતિને વારતે તેમનો ખાસ આગ્રહ હતો. તેમનામાં સહનશક્તિ બહુ હતી. તેઓ મને કહેતા કે:—“મોહન ફનીઆની મુશ્કેલી ગમે તેવી હોય તે હું વેડી શકું” પણ ધરની મુશ્કેલી વેડવી એ તો મને બહુ જ ભારે પડે છે, છતાં વેડું છું.” ભાઈઓ ઉપર તેમને પ્રેમ અપૂર્વ હતો. સૌથી નાના ચીમનલાલ હતા. અને ત્યારે તે રમાડવા લાયક બહુ હતા અને આનંદી હતા. તેથી હું વારે વારે માથે બેસાડતો ત્યારે તેઓ મને કહેતા કે ભાઈ તું આ છોકરાને માથે બેસારે છે તે માથા વિનાનો થાશે. નાનાભાઈ મૂળથી જ સંત અને જરા રાવાનો સ્વભાવ એટલે હું રમાડતો નહિં.

સને ૧૮૮૩-૮૪માં તેમને તાવ આવેલ ત્યારે હું દવા લઈ આવતો અને તેમની પાસે સુતો અને પોતે હાથે દવા બનાવીને પીતા. એક વખત તેમને ઓઆંતું કોલેરા જેવું થઈ અચૂં એટલે તેમણે તે વખતે કોલેરાની દવા કે જે વખતે મોંઘી હતી અને કોઈ જહાં-ગીરજી નામના પારસીની બનાવેલી હતી તે મંગાવીને પીધી. એટલામાં હું જઈ પહોંચ્યો અને તેમણે મને બધી વાત કહી કે મને આંગણ ચઢવા માંડ્યાં, અને હાથે પગે ગોટલા ચઢવા માંડ્યા, ને મેં દવા મંગાવીને પીધી છે અને હવે સાફ છે. હું કોલેરાથી બહુ ખીતો એટલે હું ચીતામાં પડીને કોઈ ગયો ત્યારે મને કહે કે “જેવકુદ! હવે તો ઠીક છે ને બહુ લાગતું હોય તો પહેલાં તારે અંતર્યામી પછે જાણી લેવું હતું. હવે તું મેં દવા કરી છે અને તારી જોડે આનંદમાં બેઠો છું ને જો રોગી તો તને કોલેરા લાગુ પડશે. એવો કોલેરાના રોગને નિયમ છે.” એવું કહેતાની સાથે હું તો એવો ખીન્યો કે રોગજી લુલી ગયો ને મગનભાઈ કહે તેમ કડું અને હસું. પછી મને કહે કે મારી સાથે આનંદમાં રહીશ તો મને મટશે અને તને કોલેરા નહીં થાય. પછી હું આનંદમાં રહ્યો.

અમે બહુતા ત્યારે એક વખત તેમના મકાનના ખાંચામાં નાટક કર્યું હતું. નાટક જોવાની શી એક પૈસો રાખી હતી. પડદા ખાંધી બધા વેશ લેતા હતા. મગનભાઈ, હું, છોટાભાઈ, દયાશંકર વગેરે યાત્ર હતા. રામાયણનું નાટક કર્યું હતું. મગનભાઈ તથા છોટાભાઈએ રામ લક્ષ્મણનો પાર્ટ લીધો હતો. દયાશંકર રાવણ ભૂષા હતા અને હું દશરથ થયો હતો. એટલે અમારી રમત ખુબ ધાર્મિક હતી. આ બનાવ સને ૧૮૮૪-૮૫માં બનેલો હતો.

અમે અભ્યાસ કરતા ત્યારે ઉજ્જવિયો કરતા હતા અને ઉજ્જવિના વારા કરતા. અને દર માસે સહેર બહારના દેવાલયોમાં ફરતા ફરતી ઉજ્જવિયો કરતા અને નિર્દોષ અનંદ કરતા. અમારા મંડળમાં

હું તથા મગનભાઈ તથા પ્રો. કાશિરામભાઈ તથા સાંચળવાળા હરી લાલ ત્રીભોવનદાસ તથા વકીલ ઇશ્વરલાલ દેવશંકર એટલાજણ હતા. બહુગરની માફક ગાંઠ છોડવાનું, ચાર વસ્તુઓ ચાર જણ લઈ સંતાડે તે કહી દેવાનું તેઓ પિતા પાસેથી શીખ્યા હતા. પિતા પાસેથી પીંગળ તથા અલંકાર તથા વેદની રૂચાઓ તથા પોતાની તેર પેઢીના નામ શીખ્યા હતા. વળી અમે સને ૧૮૮૨ થી ૮૫ સુધી કુસ્તીઓની રમત કરતા. તેઓ હાઈસ્કુલમાં કસરત મૂળથીજ કરતા. તેથી તેમના શરીરનો બાંધો મજબૂત હતો. અમે મંદીરની અગાશીમાં પગ ઉંચે અને માથું નીચે ને બે હાથ ઉપર ચાલવાનું (મોર ચાલ) આખી અગાશીજ ૫૦-૬૦ ફુટ લાંબી છે તે ઉપર ચાલતા. માફ શરીર મજબૂત નહીં તેથી તે મજબૂત બનાવવા તેમણે મને બહુ કસરત શીખવેલી હતી, અને મને કુસ્તી કરાવતા હતા. તેમના શરીરનો બાંધો નીચો અને મજબૂત તથા દેખાવડો હતો અને સ્વભાવ આનંદી હતો. અભ્યાસમાં ચંચળ હતા અને દરેક વર્ષે ઉંચે નંબરે પાસ થઈ ધનામ મેળવતા હતા. અને હાઈસ્કુલમાં ડીમેટીંગ સોસાયટી કાઢી હતી. તેમનું અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત જ્ઞાન બહુ સાફ હતું. પણ અતિશય કસરત કરવાથી તેમની આંખો બગડીને ડાકટરોએ મેટ્રીકમાં પાસ થયા પછી કોલેજમાં દાખલ થઈ આગળ અભ્યાસ કરવાની ના પાડી. તેથી આગળ અભ્યાસ ધણી નાખુશીથી તેમને છોડી દેવો પડ્યો હતો. જો તેમની આંખો સારી હોત તો એમ. એ. એલએલ. બી. થયા હોત. પણ *Man proposes and God disposes* તે પ્રમાણે આગળ અભ્યાસ છોડી કાયદાનો અભ્યાસ ઘેર ખાનગી રીતે કરવો શરૂ કર્યો.

તેમના માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં ત્યારે હું અમદાવાદમાં જ હતો. મને ખબર થતાં જ હું આવ્યો ત્યારે મગનભાઈ ખારા કુવા ઉપર નહાતા હતા. મેં બપોરે ૩ કલાકે દીલગીર થયા હશે. એટલે માફ હૈયું

તેમના સામું જોઈ બરાઈ આવે તે સ્વાભાવિક. પણ જેવો હું આવ્યો તેવોજ તે ખારા કુવે નહાતા હતા. તે વખતે તેની પાસે હું કાંઈ દિલાસો આપવા આવું છું કે આઘેને આઘે હીંમત ભરેલા અને જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી અને હું માઈ કામ કરું છું અને તું તાઈ કામ કર તેવા દેખાવ સાથે મને કહે છે કે “ખસ, હું નાહ્યો છું, મને અડીશ. જા કામ કર.” અહો શું તેમની મોટાઈ! દિલમાં શોક છતાં કાર્ય પરત્વે તેજ ખરા દિલથી શ્રમ કરનાર! માતૃશ્રીની ઉત્તર ક્રિયાની બધી વીધીમાં હું છેવટ સુધી તેમની સાથે હતો. શ્રીમાળીની નાતમાં પીરસવા ફરતો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે “મોહન તું ફરે છે પણ મારી નાતવાળા આપણે ઘેર કાંઈ બોલતા નથી, પણ તારા ફરવા બાબત ટીકા કરે છે. તો તું જુક્તિથી ઓછો ફરજે.”

મેં કહ્યું કે ક્યા ગામવાળા ટીકા કરે છે? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ધોળકાવાળા. પછી મેં તેમને બધાને મેળવી લેવાનું કહ્યું. કેમકે મામા ધોળકના, અને મગનભાઈના મામા તે મારા મામા, એટલે બધાને મેળવી લેતો. બાકી હું તો કામ કરે જતો.

(આ વખતે અમદાવાદની શ્રીમાળી ગાંધીમાં ધોળકા તથા કાઠીયાવાડના મેમાનોની ખાતર હાથે રસોઈ કરવાનો તથા પરનાતીલાને પંગતમાં નહીં ફરવા દેવાનો તથા થોડે દુર બેસારવાનો રિવાજ હતો. પણ તે રિવાજ હવે નીકળી ગયો છે.)

માતૃશ્રીનાં સ્વર્ગવાસથી તેમને બહુ લાગી આવ્યું હતું. માતૃશ્રી રેવાબા સ્વામિનારાયણના એકાંતિક ભક્ત હતા, અને સાક્ષાત દેવી હતાં. પ્રભાતના પહોરનું નામ હતાં. ઉત્તમ ગૃહિણિ અને ઉદાર ધર્મીમા હતાં.

સને ૧૮૮૧માં અમે સબોરડીનેટ માહરેટ્ટની પરિક્ષા આપવા મુંબઈ ગયા તેમાં મગનભાઈ પાસ થયા ને હું નપાસ થયો. તે વખતે અમે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજની બેરડીંગ હાકિસમાં અમારા

મિત્ર દવે કાશિરામ સેવકરામને ત્યાંજ ઉતર્યા હતા. તે વખતે તે બધી દવા સાથે રાખતા, મરી, સુંક, તજ, લવીંગ, ખારી પીપર વગેરે. પછી સને ૧૮૮૭માં કાઠીયાવાડ એજન્સીની વકીલની પરિક્ષા આપવા સાઈ તેઓ રાજકોટ ગયા અને ત્યાં વીરેશ્વર ત્રવાડીને ત્યાં ઉતર્યા હતા. પાંચ માસ રાજકોટમાં રહ્યા હતા. વીરેશ્વર પ્રભુજી ત્રવાડી અને કવિશ્વર દલપતરામ સગી રહના દીકરા થાય. તેઓ ગુજરી ગયા છે અને તેમના દીકરા રવિશંકર રાજકોટમાં છે. વીરમગામવાળા ઈશ્વરલાલ પણ તેમની સાથે રાજકોટ ગયા હતા. વઢવાણકાંપ સુધી રેલગાડી હતી. વઢવાણ કાંપથી રાજકોટ બે ઘોડાના ટપ્પામાં જવાતું હતું. કોઈ પારસી વેપારીના આ ભાડુતી ટપ્પા હતા, અને ત્રણ કલાકમાં રાજકોટ પહોંચાડતા હતા.

વકીલની પરિક્ષા અંગ્રેજીમાં આપી ૧૦મે નવંબર પાસ થયા હતા. અને ૪૩૪ માર્ક મેળવ્યા હતા. (કાઠીઆવાડ એજન્સી ગેઝેટ સને ૧૮૮૭ની સાલની જાહેર ખબર નં. ૨૦ માહે ઓગસ્ટ પાને ૧૭૬) ન્યુડીશીયલ વીટવર્થ સાહેબે પરિક્ષા લીધી હતી. પરીક્ષા તા. ૨૬-૪-૧૮૮૭ના રોજ થઈ હતી. કુલ ૫૫૩ ઉમેદવાર હતા. તેમાં ફક્ત ૧૯ પાસ થયા હતા.

તે અરસામાં એક વખત તેઓ ઘોળકે ગયા હતા. ત્યાં ઘોળકામાં મહાલક્ષ્મી માતાના મંદીરમાં દર રવીવારે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની સભા ભરાતી હતી. ત્ર. કાળીદાસ જગેશ્વર, ત્ર. અંબાશંકર મુળજી, ભનુ પટેલ, ત્ર. મોહનલાલ રણછોડ, તથા ત્ર. બાળકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ તથા ત્ર. હગન જગન્નાથ વગેરે ભાઈઓ બહુ ઉત્સાહથી તેમાં ભાગ લેતા હતા. તેવામાં એક વખતે મગનભાઈ ઘોળકે ગએલા તે વખતે તે સભામાં તેમણે ‘બાળ લક્ષ્મ’ ઉપર એક લાવણી બનાવી વાંચી સંભળાવી હતી. તેની એક બે ટુંકો યાદ છે તે નીચે ઉતારવામાં આવી છે.

“ શું પરણ્યાતા શ્રીકૃષ્ણ નાની રૂકમાણી ?

શું પરણ્યાતા શ્રી રામ સીતાને નાની ? ”

આજ લગ્ન ઉપર તેમને બહુજ કંટાળો હતો તે ઉપરની આપનથી જોઈ શકાશે.

કાઠીઆવાડ એજન્સીની વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી તેઓ થોડો વખત વકીલાત કરવા માટે વઢવાણ કાંપમાં જઈ રહ્યા હતા. પણ વકીલાતનો “ સાચાનું જુઠું અને જુઠાનું સાચું ” કરવાનો ધંધો તેમના જેવા પ્રમાણિક અને ચરિત્રવાન પુરુષને અનુકૂળ આવે નહીં તે સ્વાભાવિક છે તેથી તેમણે વકીલાત પડી મુકી મહીકાંઠામાં આવેલા ઇડર સ્ટેટમાં “ મેથરન ” ચાણુના ચાણુદારની નોકરી સ્વીકારી. ઇડર સ્ટેટ મહીકાંઠા એજન્સીમાં પહેલા કલાસનું રાજ્ય છે. અને તે વખત સર કેસરીસીંહજી રાજગાદી ઉપર હતા. ઇડરના રાજ્યકર્તા જોધપુરના ભાયાત છે. ઇડરનો પ્રદેશ બહુ વાંકો છે. તે વખતે રેલ્વે નહોતી. અમદાવાદથી સાદરે થઈને ઇડર જવાનું હતું અને રસ્તામાં બહુ નદી નાળાં તથા કોતરાં આવતાં હતાં. તેમાં વાઘ વર વગેરે જાનવરો રહેતા હતા. તેને લીધે તલવાર તથા બંદુક રાખવાં પડતાં અને ઊંટ તથા ઘોડા ઉપર સ્વારી કરી મુસાફરી કરવી પડતી હતી. તેમને નાનપણથી ઘોડે સ્વારીનો શોખ હતો. મેથરન ચાણું પણ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં છે. ત્યાં રાજપ્રજાની પુરી પ્રીતિ સંપાદન કરી તેવા વિકટ પ્રદેશમાં ઘણી હીંમત અને બહાદુરીથી જંગલી લોકો ઉપર પ્રમાણિકપણે અમલ ચલાવી યશ સંપાદન કર્યો હતો. હાલ પણ મેથરનના લોકો તેમની બાહોશી તથા પ્રમાણિકપણને લીધે તેમને માદ કરે છે.

મહીકાંઠા એજન્સી સાથે કવિશ્વરના કુટુંબને લેહેણું હોય એમ જણાય છે. કારણ કે કવિશ્વર દલપતરામને પહેલ વહેલી નોકરી

મહીકાંઠા એજન્સીમાં સાદરામાં મળી હતી, અને ત્યાંથી પછી આગળ વધ્યા હતા. તેમજ મગનલાલને પણ મહીકાંઠામાં આવેલા છડર રાજ્યમાં પહેલ વહેલી નોકરી મળી ને ત્યાંથી પછી ભાવનગર સ્ટેટમાં સારે દરજ્જે પહોંચ્યા. તેમજ છોટાલાલની નોકરીની શરૂઆત પણ મહીકાંઠામાં આવેલ ઇલોલ તાલુકામાં થઈ હતી અને ત્યાંથી પછી ભાવનગર સ્ટેટમાં વહીવટદારની જગ્યા ઉપર ગયા હતા. તેમજ ભાઈ નાનાલાલ પણ એમ. એ. માં પાસ થયા પછી સાદરામાં સ્કૉટ કોલેજના હેડમાસ્ટર થયા હતા અને ત્યાંથી પછી કાઠીઆવાડ એજન્સીના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને દરજ્જે પહોંચ્યા હતા.

સને ૧૮૮૭-૧૮૮૯ સુધી મગનલાલ મેધરજ રહ્યા હતા.

ભાઈ મગનલાલ મને ધર્મ સંબંધી બહુ બોધ આપતા. વળી દુનીઆ સંબંધી પણ મને બહુ બોધ આપતા. થોડા પગારમાં ઘર કેમ નભાવવું તથા ભાઈઓ સાથે કેવા ઉમદા દીલથી વર્તવું તેનો બોધ મને તેમણે ૧૮૮૭માં આપ્યો હતો.

સને ૧૯૦૦ની સાલમાં હું માણસે કારભારી નિમાયો તે બખત મગનભાઈને મળ્યા તે વખતે સ્ટેટ સંબંધી રીતભાતમાં મારે કેમ રહેવું વગેરે બાબત મને સમજુતી આપી હતી. વળી કરકસર કરીને સાંઈ દેખાય તેમ કેમ રહેવું વગેરે બાબત મને સમજુતી આપી હતી.

૧૮૯૨માં હું ધંર કરાવવા આવ્યો તે વખતે મગનભાઈએ એક વખત આવીને મને કહ્યું કે હું પણ ધર કરાવવા સાંઈ આવવાનો છું. તેમણે મંદીર પાસે નવાવાસમાં મકાનો રાખ્યાં હતાં. મગનભાઈ ધર્મમાં તથા શ્રીજી મહારાજના દ્રઢ નિશ્ચયમાં એવા કુશળ હતા કે બીજાની પેઠે મંદ શ્રદ્ધાથી શ્રીજી મહારાજ બાબત દ્રઢતા કરેલ નહીં પરંતુ વિચારપૂર્વક તેમાં દ્રઢતા કરેલ અને એક વખત તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“હાલના સમયમાં સર્વ ધર્મની એકતા આવ્યત વિદ્વાનો ચર્ચા કરે છે ને તે કેળવણીથી થાય તેમ કહે છે પરંતુ શ્રીજી મહારાજે હોંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઢેઢ, વાઘરી, કાળી, કાઠી, તે બધી વર્ણને વેદાંતના મુળતત્વથી જ્ઞાનનાં અધિકારી કર્યા ને મોક્ષ આપ્યો. આ શખ્સો બહેલા બહુ નહોતા. સ્ત્રીઓ જ્ઞાનમાં આગળ હતી. મોટા મોટા મુકતો જેવાકે બ્રહ્માનંદ સ્વામિ જેવાઓને દાદાખાચરની બેનો લાહુ-બાઈ તથા જીવુબાઈ પાસેથી જ્ઞાન મળતું. આવી લીલા જમાનાના બલા વાસ્તે શ્રીજી મહારાજે મૂળથીજ કરી છે.”

મગનભાઈ ચરિત્રને માન આપતા હતા. ફક્ત વિદ્વતા તથા બોલવા પર ગણતરી કરતા નહીં. મને પોતાને અનીતિને માગે જતાં બોધથી રોકેલ, એટલુંજ નહીં પણ કોઈ વખતે મારીને, રોકીને તેમજ અનેક ઉપાયોથી ચારિત્ર દ્રઢ કરાવતા હતા.”

ઉપરની હકીકત રા. રા. મોહનલાલ ટીકાભાઈએ લખી મોકલી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માની ફક્ત એટલુંજ જાણાવવાનું કે આગળના મિત્રો હાલના મિત્રોની પેઠે તાળીયા મિત્રો નહોતા પણ ખરા મિત્રો હતા. એક ખીજના સુખદુઃખમાં ભાગ લેતા અને એક ખીજના ઉપર પ્રાણ પાથરતા.

રાજકોટથી ભાઈ રવિશંકર લખે છે કે:—

“વડીલભાઈ મગનભાઈ રાજકોટમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા પાંચેક માસ રહ્યા હતા. અમારું કુટુંબ ઘણુંજ સાદું જીવન ગાળતું. અમારા કુટુંબમાં દરરોજનો ખોરાક તે વખતે બાજરીના રોટલા તથા અડદની દાળ કે લીલોતરી, સાંજે ખીચડી, રોટલા સાથે ઘરની નિર્મળ છાસ એ પ્રમાણે હતો. મને રમરણુ છે કે મગનભાઈ આવતાં મારા પિતાએ મારી માતુને કહેલ કે હમણાં હમેશાં તુવેરની દાળ, તથા ભાત તથા ઘઉંની રોટલી કરવી. તે પ્રમાણે થતાં મગનભાઈને તે ફેર-

જાર માલમ પડવાથી મારા પિતાને કહેલ કે આવી રીતે મારી ખાતર તમે ફેરફાર કરશો તો હું અત્રે રહીશ નહીં. તેથી પોતે ધણો આગ્રહ કરી અમારા હમેશના નિયમ મુજબ ખોરાક લેવાની હક લીધી હતી. અને ત્યારબાદ તેઓ અમારી સાથે તેવો સારો ખોરાક લઈ રાત દિવસ પોતાના અભ્યાસમાં મગ્યા રહેતા હતા. એક જુદો ઝોરડો જેનું ખારણું સરિયામ રસ્તા ઉપર હતું તે અલગ કાઢી આપ્યો હતો અને તેઓ નિત્ય નિયમથી પરવારી ત્યાંજ પોતાનો અભ્યાસ કરતા.

અમે તે વખતે રાજકોટમાં કોઠારીયાને નાકે ગામમાં રા. નવ-લરામ અમલરામ ઉર્ફે (બાવાભાઈ) નામર ગૃહસ્થના પાડોશમાં રહેતા હતા. અને તેઓ મારા પિતાના અંગત હતા. મને યાદ છે કે આ બાવાભાઈ દ્વારા મગનભાઈ તે વખતના રાજકોટના કારભારી મોતીચંદ તુળસી સાથે પ્રસંગમાં આવેલ અને એક નાની કવિતા પણ બનાવી હતી, જે મને પુરેપુરી યાદ નથી, પરંતુ છેલ્લી કડી યાદ છે:-

તુળસી દળબળ એક ભારી બયો જળ્ય કૃષ્ણકે

ઉન મોતી માણેક.

સારાંશમાં મોતીચંદભાઈના પિતાનું નામ તુળસી હતું. અને મોતીચંદ તથા માણેકચંદ બંને ભાઈઓ હતા. અને તેઓ રાજકોટ તથા ધ્રોળમાં કારભારી હતા.

આ મોતીચંદભાઈ દ્વારા મગનભાઈને તે વખતના નામદાર ઠાકોર સાહેબ બાવાજીરાજ સાથે પણ મુલાકાત થયેલ અને કવિશ્ર-વના પુત્ર તરીકે તેઓ તરફથી સાઈ સન્માન થયેલું. અને તેમને પણ પોતાની કવિત્વ શક્તિનો ચિતાર આપેલ એમ મને ચોક્કસ યાદ છે.

મને યાદ છે કે વડીલભાઈ મગનલાલ રાજકોટમાં રહ્યા ત્યાંસુધી હમેશાં સાંજે પોતાની ઉમરના પાડોશી જેઓને થોડા વખતમાં પોતે

મિત્ર કરી લીધેલા તે સાથે શરવા જતા. હું પણ બાળક તેથી સાથે હા કરી જતો.

અને પોતે નિયમિત હંમેશાં રાત્રીએ રાજકોટમાં સ્વામિનારાયણના મંદીરે દર્શન કરવા અને સાથે સ્નાન જતા. અને હંમેશાં પંદર વીસ મીનીટ મંદીરમાં રોકાઈ સાધુ બ્રહ્મચારી સાથે જ્ઞાન ચર્ચામાં ભાગ લેતા.

ત્યારબાદ સંવત ૧૯૪૪માં અમે કુટુંબ સહિત ઔચરાજી માતાએ ગએલા ત્યારે મગનભાઈ વટવાણુ કાંપમાં પ્રેક્ટીસ કરતા. અમે કુટુંબ સહિત જતાં વળતાં તેમને ત્યાં ઉતરેલા. મારા પિતા પ્રત્યે તેઓ પુણ્યભાવ ધરાવતા અને ભાવનગર સ્ટેટમાં ન્યાયાધિશ તરીકે નોકરીમાં રહ્યા પછી પણ અવાર નવાર પત્ર લખી મારા પિતાની અપર લેતા.

જીનાગઢના મરહુમ નવાબ સાહેબને સાંદ મળ્યો ત્યારે કવિશ્વર દલપતરામભાઈ રાજકોટ આવેલ ત્યારે પણ મગનભાઈ સાથે આવેલ એમ અને યાદ છે.”

સંવત ૧૯૪૫-૧૯૫૭.

સંવત ૧૯૪૫ થી સંવત ૧૯૫૭ સુધી તેમણે કાઠીયાવાડમાં આવેલા પહેલા ક્લાસના રાજ્ય ભાવનગરમાં ન્યાયાધિશ તરીકેની નોકરી કરી યશસ્વી કારકીર્દી મુકી ગયા છે. ભાવનગર સ્ટેટને વિસ્તાર મ્હોટો છે અને તેની વસ્તી લગભગ સાડાચાર લાખ લાખસુની છે. અને તેની કુલ ઉપજ હાલ (૧૯૭૮ માં) ૭૭ લાખની છે. ભાવનગરના રાજ્યકર્તા સુર્યવંશી ગોહેલ છે. તેના રાજકર્તા ઉત્તરોત્તર મહા પરાક્રમી, શુરવીર, ઉદાર અને ધર્માત્મા, ગૌરવ-હાણુ પ્રતિપાળ થયા છે.

કવિશ્વર દલપતરામને ભાવનગર રાજ્યકર્તાની ચાર પેઢીથી ભાવ-

નગરના રાજ્ય સાથે સંબંધ છે. રાજકવિ તરીકે તેમને વંશ પરંપરા દરસાલ રૂપીઆ બસોનું સાલીઆણું હાલ સુધી મળે જાય છે. કાઠી-આવાડમાં પ્રગ્નહિતના તમામ સુધારા ભાવનગરે દાખલ કર્યા છે તેથી ભાવનગરનું રાજ્ય મોડેલ સ્ટેટ ગણાય છે. તે તેના રાજ્યકર્તાની ઉદાર નીતિનેઆભારી છે. આ સમયે ભાવનગરની ગાદી ઉપર મહા દાનેશ્વરી રાજા સર તખ્તસીંહજી રાજગાદી ઉપર ખીરાજમાન હતા. તેમણે પોતાની ઉદારતાથી ભાવનગરની ખ્યાતી આખા હિંદુસ્તાન તથા વિલાયત સુધી ફેલાવી હતી. ભાવનગરનો કારભાર આ વખતે કાઉન્સિલથી ચાલતો હતો. કાઉન્સિલમાં મંચેરજી મેહેરવાનજી, ડોસાભાઈ કરામજી કડાકા તથા ગજધર જેવા મહા બાહોશ અને વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રીઓ ખીરાજ ગયા છે. સંવત ૧૯૪૪માં તેમણે ભાવનગરનું ન્યાયખાતું નવેસરથી રચ્યું. અને જુદામાંથી વિદ્વાન તથા અનુભવી સરન્યાયાધિશ તથા ન્યાયાધિશોની ડીમ્મ ધરાવનારાઓને તેડાવી રાખ્યા. તેમાં સર ન્યાયાધિશ ઘેલામાઘ તથા ન્યાયાધિશોમાં મે. વીડલદાસ મંછારામ પકવાસી, જેઓ પાછળથી સર ન્યાયાધિશ થયા હતા, તથા મીરજી, રાણીના નાનાભાઈ, ઠાકોરદાસ નવલચંદ, વલભરામ આત્મારામ, વામનરામ કપીલરામ જેવા વિદ્વાન અને પ્રમાણિક ધારાશાસ્ત્રીઓને ન્યાયાધિશોની જગ્યા ઉપર નીમવામાં આવ્યા હતા, તેથી ભાવનગરનું ન્યાયખાતું આખા હિંદુસ્તાનમાં પંદાયું હતું અને ખુદ સરકારના કરતાં પણ ભાવનગરનું ન્યાયખાતું વખણાતું હતું. મહારાજા સાહેબ પોતે ન્યાયી હોવાથી ન્યાયના કામમાં કોઈ વખત વચ્ચે આવતા નહીં. તે એટલે સુધી કે પોતાના ખાનગી હળુરીયોના ન્યાયકોર્ટમાં ચાલતા કેસોમાં તેઓ ખીલકુલ બલામણુ કે દખલગીરી કરતા નહીં.

સરકારમાં રેવન્યુ અને જ્યુડીશીયલ ખાતાં એકત્ર હોવાથી તે બંને ખાતાં જુદાં પાડવા સરકારને કેમ્પેસ લગભગ આઠીસ વર્ષથી અરજ કરે છે તો પણ કંઈ વળતું નથી. પણ ભાવનગર સ્ટેટમાં તો

ન્યાય અને રેવન્યુ ખાતાં ધણા વર્ષથી જીદાં છે. રાજ્ય પ્રગ્નને બેટા બેટીનો નાતો છે. અને હીંદુસ્તાનમાં જો કોઈ સ્થળે રામ રાજ્ય હોય તો તે ભાવનગરમાં છે એમ લોકો હર્ષથી કયુલ કરે છે.

સંવત ૧૯૪૫ની સાલમાં ધણાં વર્ષે કવિશ્વર દલપતરામ ભાવનગર ગયા અને મહારાજ સર તખ્તસીંહજીએ તેમનું ઘણું સન્માન કર્યું અને એક બે માસ રાખીને “તપ્ત વિલાસ” નામનો ગ્રંથ રચાવી સારો સિરપાવ આપ્યો. તે વખતે મગનલાલ કવિશ્વરની સાથે હતા. તેમને મહારાજ સાહેબે રાજી થઈને ભાવનગરના ન્યાયખાતામાં ન્યાયાધિશની નોકરી આપી. આ પ્રમાણે ભાવનગર સ્ટેટમાં ન્યાયાધિશની જગો મળવાથી ઇડર સ્ટેટના મેઘરજ થાણદારની જગ્યોનું રાજનામું રજુ કરતાં ઇડરના મહારાજાએ વધારે પગારથી સારા દરજ્જાની નોકરી આપવા ફરમાવ્યું અને ઇડર રાજ્યની નોકરીમાં જારી રહેવા ધણો આગ્રહ કર્યો પણ ભાવનગર સ્ટેટમાં આગળ ઉપર સારો ચાન્સ હોવાથી તથા નીમતોક થઈ ગએલી હોવાથી રાજનામું મંજૂર કરવા પીનંતી કરતાં ઇડર નરેશ દીલગીરી સાથે રાજનામું મંજૂર કર્યું અને વિદાયગીરીનો પાશાક આપી ધણા માન તથા સંતોષ સાથે અમદાવાદ સુધી વિદાય કરવા વાહન વગેરેનો ખંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

ઇડરના મરહુમ મહારાજ કેસરીસીંહજી બહુ દયાળુ, ઉદાર અને ન્યાયી રાજા હતા. કવિશ્વરનો વખતો વખત ઇડર રાજ્ય તરફથી બહુ સારો સત્કાર થતો હતો.

સને ૧૮૫૨ ની સાલમાં મહેરબાન અલેક્ઝાન્ડર કિન્લાક ફાર્મસ સાહેબે ઇડરમાં કવિયોનો મેળો કર્યો હતો. તે ઉપરથી કવિશ્વરે ફાર્મસ વિલાસ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં એક ઘોડાએ પગ ઠોકવા ઉપર નીચે મુજબ કેવિતા છે.

મનહર છંદ-નિદર્શનાલંકાર.

કેકના વિવાહના ઉછાહના દિવસ ગમા,
વિત્યા પછી કોણુ વાત ચાહીને ઉચ્ચારશે ?
મોટા મોટા મેળા થાય ભારે ભૂપ ભેળા થાય,
વરસ દિવસ પછી વાત તે વિસારશે,
આ સભાની શોભાનાં ગવાશે ઘેરે ઘેર ગીત.
વીસરશે નહીં વિત્યે વરસ અદારસેં;
ઠોકી ઠોકી પગ ઘોડો ઠેકાણું ખતાવે છે જો,
આ ઠેકાણું ને આ ટાણું સૌ લોકો સંભારશે.

આ ઉપરથી જણાશે કે કવિશ્વરને ઠડિર રાજ્યની બેઠે સંવત
૧૯૫૨ ની સાલથી સંબંધ હતો.

મેઘરંજ યાણાની પ્રજાએ પણ કવિ મગનલાલથી જુદા પડતી
વખતે બહુ દિલગીરી ખતાવી હતી અને તેમને વિદાયગીરીનું સાફ
માન આપ્યું હતું.

કુંડલા, સંવત ૧૯૪૫-૧૯૪૮.

સંવત ૧૯૪૫ ના પોષ વદિ ૧૦ શનિવાર તા. ૨૬-૧-૮૯ના
રોજ ખીન્ને હુકમ થતાં સુધી મગનલાલની ભાવનગરના મદદગાર
ફોજદારી ન્યાયાધિશની ખાલી જગ્યાએ પહેલવહેલી નિમણૂક થઈ.
અને સંવત ૧૯૪૫ ના પોષ વદિ ૧૨ સોમવાર તા. ૨૮-૧-૮૯થી
કુંડલાના ફોજદારી ન્યાયાધિશ તરીકે કાયમની નિમણૂક થઈ. કુંડલા
મહાલના કુલ ૧૦૫ ગામ છે, અને તેની કુલ વસ્તી ૭૧૦૭૯ છે.
તેની કુલ ઉપજ આશરે સાત લાખ રૂપિયા છે. કુંડલામાં કાઠી-ખુમા-
ણી વસ્તી વધારે છે. કુંડલાને કાઠીઆવાડનું વેનીસ કહે છે કારણ
કે કુંડલા અને સાવર એ બે ગામ વચ્ચે નાવલી નદી આવે છે—
અને તે નદીમાં રોજ બજાર બરામ છે, અને સાંજ સવાર નદીમાં

મેળા જેવો દેખાવ થઈ રહે છે. નાવલી નદી ગામથી દક્ષિણ તરફ ધનડીના કેડા આગળ એક વીરડામાંથી નીકળીને કુંડલાની ઉત્તરે બંગલા વાડી આગળ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. આ નદીને માટે એવી દંત કથા ચાલે છે કે કુંડલામાં પાણીની તાણ હતી તેથી એક ચારણે વરદાન આપ્યું કે ઘોડેસ્વાર થઈને પડખુ વાળી જોયા સિવાય આગળ ચાલ્યો જઈશ ત્યાં સુધી નદીનું વહેન રહેશે, પણ પાછળ જોઈશ તો પાણીનું વહેન બંધ થઈ જશે. સ્વારે ગામથી આગળ નીકળી જઈ પાછળ વાળી જોયું કે પાણીનું વેન જમીનમાં સમાઈ ગયું. અત્યારે પણ ગમે તેવા દુકાળમાં પણ ગામના પાદરમાં પાણીની સેર કાયમ વહે છે પણ વાડી આગળ વહેણ સુકાઈ જાય છે.

કુંડલામાં ઘોળી શેરડી, પોપૈયાં, જમફળ અને રાવણાં જાંબુ તથા કેરી ખડુ સારી થાય છે, તેમજ કપાસ, જીર, બાજરો મુખ્ય નીપજ છે. ખીલેશ્વર મહાદેવ, તથા ગીરધર વાવ, તથા હડીલાની વાવ જોવા જેવી છે. કુંડલાના પારેખ ગીરધર જીવાભાઈ જેને મહુમ મહારાજ સર ભાવસીંહજી કાઠીઆવાડના ગ્લાડસ્ટન કહેતા તે ધણા પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે અને પ્રશ્નોરા વૈદરાજ જટાશંકરભાઈ જેમની ખ્યાતી મુંબઈ તથા દેશ દેશાવરમાં ધણી છે તેમની પાસે દવા કરાવવા સાર ધણા દરદીઓ બહાર ગામથી આવે છે. તેમાં ખાસ કરીને કુંડલાના પાણીથી સંગ્રહણીના દરદીઓ સાજ થઈ જાય છે, અને ક્ષમ વાળાને પણ સુકી હવાથી ફાયદો થાય છે. નાવલી નદીના પાણીમાં કોહનો ભાગ છે તેથી સંગ્રહણીવાળાને તે ખડુ માફક આવે છે.

કુંડલા સુધી તે વખતે રેલ્વે ટ્રેકન નહોતી. લાડી સ્ટેશને ઉતરી લીલીએ થઈને કુંડલે જવાનું હતું. લાડીથી કુંડલા ૧૪ ગાઉ થાય છે. લાડીમાં તે વખતે મેનેજમેન્ટ હતું. મેનેજર અમદાવાદવાળા આશારામ દલીચંદ હતા. કવિશ્વરના તેઓ સ્નેહી હતા તેથી કુંડલે જતાં આવતાં તેમને ત્યાં રહી આગળ જતા.

સંવત ૧૯૪૫ના ચૈત્ર સુદિ ૮ સોમવાર તા. ૮-૪-૧૯૪૫થી ફોનદારી ન્યાયાધિશની સાથે દિવાની ન્યાયાધિશને પશુ તેમની પાસે ચાજી હતો તે સંવત ૧૯૪૬ ના દારતક વદિ ૮ તા. ૧૫ મી નવેમ્બર સને ૧૯૮૯ સુધી દિવાની ન્યાયાધિશને ચાજી રહ્યો હતો. અને સંવત ૧૯૪૭ ના મહા સુદિ ૯ તા. ૧૭-૨-૫૧ થી કુંડલા મુખ્ય ન્યાયાધિશને એકઠીંગ ચાજી રહ્યો હતો.

તેઓ એટલા બધા હીંમતવાન અને નિડર હતા કે તેઓ ઈન્સાફના કામમાં ભાવનગરના મોટામાં મોટા અધિકારીઓની પશુ ન્યાય ચુકવવામાં પરવા કરતા નહોતા. કુંડલામાં ધોખી ઘાટના કેસમાં તેમના હિંમત અને નિડરતાનો દાખલો અત્યારે પશુ કુંડલાની પ્રજા તેમના માનમાં યાદ કરે છે, અને નમન કરે છે. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે તે વખતના પબ્લીક વર્ક્સ ખાતાનો ચાજી ધરાવનાર મી. પ્રોક્ટર સીમ્સે એક જાહેરનામું, નાવલી નદીના કિનારા ઉપર ચોડાવ્યું હતું કે ત્યાં ધોખીઓ અથવા ભાવસાર, રંગારા ધોશી તો સળને પાત્ર થશે. ધોખીઓ અને રંગારાઓએ ત્યાં ધોવાનું ચાલુ રાખ્યું, અને તેથી દરબારથી ઇ. પી. કે. ની કલમ ૧૮૮ પ્રમાણે હુકમનો અનાદર કરવાના ગુન્હા માટે આ હુકમ તોડનારા વિરુદ્ધ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. આ કેસમાં મગનલાલ કવિએ આ હુકમ મી. સીમ્સને કાઢવાને અધિકાર નથી એ પોઇન્ટ ઉપર ચુકાદો આપ્યો. ઉત્તરોત્તર મી. મગનભાઈના ફેંસલા ઉપર અપીલ થતાં, પશુ તેમનો ચુકાદો બદલ રહ્યો, અને તેને પરિણામે મી. સીમ્સ કે જે તે વખતે ઝાલ દેન ઝાલ હતા તે મરહુમ મહારાજા સર તખ્તસીંહજી સાહેબની હજીરમાં બહુજી ગુસ્સે થઈને ફરીયાદ કરવા દોડી ગયા-કે કુંડલાના એક નાના ન્યાયાધિશે માફ અપમાન કર્યું છે માટે તેની સખ્ત નોટીસ લેવી જોઈએ. તે ઉપરથી મહારાજા સાહેબે ન્યાય ખાતાના સભાસદ મી. ભાવનગરીને તોડાવી મંગાવ્યા અને પૂછ્યું કે કુંડલાના ન્યાયાધિશ

કોણ છે અને તે શા માટે મી. સીમ્સનું અપમાન કરે છે ? તે ઉપ-
રથી મી. ભાવનગરીએ કેસના દાગળો મંગાવી વાંચી જોઈ જાહેર
કર્યું કે કુંડલા ન્યાયાધિશ મી. મગનલાલ કવિએ વ્યાજખી ઇન્સાફ
કરેલો છે, એમ જાહેર કરવાથી મહારાજ સાહેબ મી. મગનલાલ ઉપર
ખુશી થયા હતા અને પોતાની સહીથી એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું
કે ભાવનગરની રાજ્યસભાના કોઈપણ મેમ્બર તરફથી જાહેરનામું
પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે જાહેરનામું દરખાસ્તી તરફથી પ્રસિદ્ધ
થયું છે એમ તે જાહેરનામાની પ્રસિદ્ધિ બાદ ગણવું. આ હુકમ ન્યાય
ખાતાની સરકયુલર ફાઈલ ઉપર છે. મરહુમ મી. પ્રોક્ટર સીમ્સ જ્યારે
આ ચુકાદા પછી મરહુમ મી. મગનલાલ કવિને મળતા ત્યારે કહેતા
કે “ કુંડલાના ફર્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ આવો. આપ કુંડલાના
ફર્ટ ક્લાસ માજસ્ટ્રેટ સાહેબ છો અને હુંતો એક ગ્રિન અધિકારવાળો
માત્ર મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રેસીડેન્ટ છું. વળી સંવત ૧૯૪૬ ની સાલમાં
મહાયજ્ઞ તથા વિવાહ પ્રસંગે કવિશ્વર ભાવનગર ગએલા ત્યારે સીમ્સ
સાહેબને મળવા ગએલા ત્યારે સીમ્સ સાહેબે કવિશ્વરને કહ્યું હતું કે
તમારા દીકરા મગનલાલ ન્યાયાધિશને બલામણુ દરશો કે અમારા ઉપર
મહેરખાની રાખે. આ કેસ ઉપરથી આખા ભાવનગર રાજ્યમાં મગન
લાલની એક પ્રમાણિક અને નિડર ન્યાય કર્તા તરીકે વિખ્યાતી થઈ
અને કુંડલાની પ્રજાએ તેમને ન્યાય મૃત્તિ તરીકે માન આપ્યું. તેઓ
ન્યાયના કામમાં કોઈની પણ બલામણુ માનતા નહીં. તેઓ સ્વામિ-
નારાયણ પંથના ચુસ્ત અનુયાયી હોવા છતાં પણ એક કેસમાં સ્વામિ-
નારાયણના પંથના મોટામાં મોટા પુરૂષની કોઈ કેસ સંબંધે બલામણુનો
કાગળ આવતાં તે કાગળ તેમણે બર કોર્ટમાં વાંચી સંબળાવીને તે
કાગળ કેસમાં દાખલ કરી દીધો હતો.

આવો દાખલો ન્યાયમૂર્તિ વડોદરા રાજ્યના ચીફ જજ મરહુમ
અંબાલાલ સાકરલાલભાઈના સંબંધમાં બન્યાનો સાંબળ્યો છે. તેમના

પિતાના એક સ્નેહીનો કેસ તેમની કોર્ટમાં ચાલતો હતો. તેને લલા-
મણની ચીઠી તેમના પિતાએ લખી આપી. તેમાં શક્ત એટલુંજ લખ્યું
હતું કે બાળખી ઇન્સાફ આપવો. તે કાગળ અંબાલાલભાઈએ કેસમાં
દાખલ કર્યો હતો. આ લખનાર પણ થોડા વખત માટે કાયદાનો
અભ્યાસ કરવા માટે કુંડલે તેમની પાસે રહ્યો હતો.

ઉમરાળા સં. ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૨.

સંવત ૧૮૪૮ના અષાઢ વદ ૭ સુતીવાર તા. ૧૬ માહે જુલાઈ
સને ૧૮૪૨ કુંડલા મદદગારમાંથી ઉમરાળા આચાર્યશ્રીની જગ્યાએ
તેમની બહેની શ્રીમતી ઉમરાળા ધોળા જંકશનથી પાંચ માઈલ દુર કાળુભાર
મહિને કાંઠે આવેલું છે. નદીકાંઠા ઉપર દરબારી ઉતરે છે. અને સામે
કાંઠે ધોળનાથ મહાદેવ આવેલા છે. ઉમરાળા મહાલના કુલ ૫૪
મામ છે. અને કુલ વસ્તી ૩૬૫૨૧ માણસની છે. ઉમરાળા અસલ
ભાવનગરના રાજ્યકર્તાની રાજધાનીનું શહેર હતું. ઉમરાળામાં હાલમાં
પાપનાશ તથા સાંઢીડા મહાદેવના જોવાલાયક સ્થળો છે. અને ઉમરા-
ળેથી પાંચ માઈલ દુર વળા-પ્રાચીન વસંતીપુર આવેલું છે. ઉમરાળાની
મુખ્ય પેદાશ કપાસ, બર, બાજરા, ઘઉં, તથા શેરડી વગેરે છે. લાડીયા
ગરાસીયાઓ ગામડામાં રહે છે. બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કણ્ણી, વગેરે વસ્તી
છે. ઉમરાળામાં ત્રવાડી જ્ઞેશંકર ગોવીંદરામનું શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ સ્થાપિતું
મોટું ખાનદાન કુટુંબ છે. તે કપાસ, અનાજ, તથા ધીરધારનો વેપાર
કરતા હતા. ત્રવાડી જ્ઞેશંકર ગોવિંદરામ બહુ નસીબદાર પુરુષ હતા.
તેમની હયાતી સુધી તો કુટુંબ સર્વ રીતે સુખી હતું પણ તેમના
સ્વર્ગવાસ પછી તે કુટુંબ નાણે અને માણસે ઇન્સાફ મળ્યું છે. તેમના
દીકરા મગનલાલ, મોલીલાલ તથા પ્રભાશંકર તથા લક્ષ્મીશંકર
હતા તે પૈકી હાલ મગનલાલ તથા લક્ષ્મીશંકર હયાત છે. તે કુટુંબ
સાથે મગનલાલને બહુ સારો સંબંધ હતો. તે કુટુંબ બહુ માયાળુ

અને મીલનસાર તથા ખાનદાન છે. ઉમરાળામાં સ્વામિનારાયણનું મંદિર છે. મગનલાલમંદિરે દર્શન કરવા જતા ઉમરાળામાં તેમણે બેડમીઝ-નની રમત શરૂ કરી હતી. સંવત ૧૯૫૧ની સાલમાં ભાવનગર સ્ટેટની વહીલોની પરીક્ષા થઇ તેમાં ઉમરાળાના મી. નંદલાલ પરમાણુદાસને બેસવા ઉત્તેજન આપી તેમને પોતે મહેનત લઈ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા કહ્યો હતો અને ભાવનગરની વહીલની પરીક્ષા અંગ્રેજીમાં આપી હતી, અને પરીક્ષામાં ટ્રસ્ટ એક્ટ પણ તૈયાર કરવાનો હતો. પણ ટ્રસ્ટ એક્ટ અંગ્રેજીમાં હતો. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર થયું નહોતું અને મી. નંદલાલને અંગ્રેજી આવડતું નહોતું તેથી આખા ટ્રસ્ટ એક્ટનું કવિ મગનલાલે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી તે નંદલાલને શીખવાડ્યો હતો. તેમના શિક્ષણથી મી. નંદલાલ વહીલની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયા હતા. અને હાલ શહેર ભાવનગરમાં એક વિદ્યાન તરીકે તેમની ગણના થાય છે. તે બાબતમાં તેઓ મરહુમ કવિ મગનલાલનો નિરંતર ઉપકાર માને છે. ઉમરાળેથી પાલીતાણું, યાગનાથ, સાંઠીડા, વળા, તથા ભુરખીયા હનમાન તથા ગઢડા વગેરે સ્થળોં જોવા સાઈ ગયા હતા. તેમને કુદરતી દેખાવ તથા સૃષ્ટિ સૌંદર્ય તથા પ્રાચીન ખડેરા જોવાનો બહુ શોખ હતો. ઉમરાળાના વહીલ ઝોધવજી પુર-પોતમ સાથે પણ તેમને સારો સંબંધ હતો. કવિશ્વર દલપતરામ પણ ઉમરાળામાં તેમને ત્યાં રહ્યા હતા.

તેમને જીવને જોખમે પણ ખરા ગુનેગારને સજાએ પહોંચાડવા તરફ દ્રઢ આગ્રહ હતો. ઉમરાળા મહાલના એક ગામમાં એક માણસે આત્મઘાત કરવાની ઠેશીપ કરી હતી તે બાબતમાં એ ગામના મુખીએ સ્કુલના માસ્તર પાસે પોલિસ તપાસદાર ઉપર ચીઠી લખાવી હતી કે આ ગામના અમુક માણસે તલવાર પોતે પોતાની મેળે વાઢ છે માટે તપાસ કરવા આપના પોલિસ તપાસદારે ફાળદાર સાહેબને ખબર આપવા અને પરિણામે ન્યાયકોર્ટને રીપોર્ટ કર્યો કે આમાં કંઈ ગુન્હો

અન્યો નથી અને સુખીની અસલ ચીઠીમાં તલવાર પોતે પોતાની મેળે વાઘ છે એ વાઘને બદલે (ઈ) ધસીને (ગી) કરેલી જણાતાં આશામીએને બારેબાર બોલાવી પ્રમાણિકપણે સ્વતંત્ર તપાસ કરીને પોલીસ ગુન્હે નાસાખીત ગણી જેને અચાવી લેવા માગતી હતી તેને તેની કબુલતથીજ ગુન્હેગાર ઠરાવી શિક્ષા કરી હતી અને ફોજદાર તપાસદાર વગેરેને જુદું દફતર બનાવ્યાનું સાખીત થતાં, નોકરીમાંથી તેમને ડીઝિડ અને રદ થવાનો વખત આવ્યો હતો. આ તપાસ પોલીસ વિરૂધ્ધ ચાલતી હતી તેથી પોલીસ તરફથી તેમને નનામા કાગળો દ્વારા તેમનો જીવ લેવાની વગેરે અનેક ધમકીઓ આપવામાં આવી હતી. કામના કાગળો પણ ટપાલમાંથી ચોરાઈ જવાની ધારતી હતી. તેથી યોગ્ય પેરા સાથે મોકલવામાં આવતા હતા, અને તપાસ ચાલી તેટલી વખત બહુ સાવચેતીથી રહેવું પડતું હતું. છતાં તેની દરકાર નહીં રાખતાં સત્યને શોધી કાઢી ખરા ગુનેગારને સજાએ પહોંચાડી ન્યાયનો હેતુ સાચવ્યો હતો. આ બનાવથી તેમની નિડરતા તથા ન્યાયપ્રિયતા માટે તેમની આખા બાવનગર રાજ્યમાં પ્રશંસા થઈ. અને એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી તથા ન્યાયાધિશ તરીકેની કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.

સંવત ૧૯૪૯ માં બાવનગરમાં મરહુમ મહારાજ સાહેબ સર તખ્તસીંહજીએ શતચંડી તથા મહાયજ્ઞ કરી તખ્તેશ્વર તથા રાધા કૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠા કરી. મરહુમ મહારાજ સાહેબ શ્રી સર તખ્તસીંહજી સાહેબના લગ્ન મોટી ધામધુમથી કર્યાં હતાં તે વખતે કવિશ્વરને તેડાવ્યાથી બાવનગર ખ્યા હતા અને મગનબાઈ પરચુરણુ રજા લઈને આવ્યા હતા.

તેજ સાલમાં ગઢડામાં આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિહારીલાલજી મહારાજને વિષ્ણુયાગ કરી લક્ષ્મીબાગમાં મહારાજની મૂર્તિ પધરાવી મોટા સમયે કર્યો હતો ત્યાં પણ કવિશ્વર ગયા હતા અને મગન-

ભાઈ પણ ઉમરાળેથી પરચુરણ રજા લઈને ગઢડે આવ્યા હતા. મહારાજ શ્રી વિહારીલાલજી મહારાજ ઉમરાળે પધાર્યા હતા ત્યારે કાળુભાર નદીમાં તંબુ તાપ્યા હતા અને ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યા હતા. મગનભાઈએ મહારાજની પધરામણી કરી સારી સેવા કરી હતી.

ઉમરાળામાં કાળુભારના સામે કાંઠે ધોળનાથજીનું શીવાલય છે. ઉમરાળાની વરતી ગરીબ છે. બાવા સાધુ તથા જત્રાળુઓ આવે તેને માટે સદાવ્રત વગેરેની કોઈ સગવડતા નહોતી. ઉમરાળામાં તે વખતે લલુભાઈ નાનાભાઈ ભટ્ટ વહીવટદાર હતા, તેઓ પ્રમાણીક ને બાહોશ વહીવટદાર હતા. બંને જણા અમદાવાદના રહીશ તેથી બંને જણાને સારો બનાવ હતો તેથી ધોળનાથમાં સદાવ્રત આપવામાટે એક સાઈ ફ્રંડ એકઠું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને ધોળનાથમાં એક પારાયણ બેસારી અને વહીવટદાર તથા ન્યાયાધિશે પોતાની લાગવગથી એક સાઈ ફ્રંડ એકઠું કરી વ્યાજે સુક્યું. તેના વ્યાજમાંથી સાધુ સન્યાસીઓ તથા જત્રાળુઓને કાયમ હાલ પણ સદાવ્રત અપાય છે, અને તેને માટે ઉમરાળાની પ્રજા લલુભાઈ નાનાભાઈનો તથા કવિ મગનલાલનો ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માને છે અને હાલ પણ તેમને યાદ કરે છે. ધોળનાથનું દેવાલય પણ જીર્ણ થઈ ગયું હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સાંજને વખતે જઈને બેસવા તથા શરવા હરવાનું સ્થાન બનાવ્યું છે. ઉમરાળામાં એક કેસ તેમની કોર્ટમાં ચાલતો હતો તેના એક પક્ષકારે રૂપિયા એક હજાર તેમના સગા મારફતે તેમને આપવા કહેવરાવ્યું હતું પણ તે વાત કરનારને તેમણે બહુજ દપકો આપ્યો હતો અને ફરીથી કોઈ દિવસ તેનું મોં પણ જોયું નહોતું. લાંચ લેનાર ઉપર તેમને બહુજ કંટાળો હતો.

ખોટાદ.

ઉમરાળે હતા તે દરમિયાન ખોટાદ મહાલનો ચાન્ડ ત્રણમાસ સુધી તેમને મળ્યો હતો. ખોટાદથી ભાવનગર સ્ટેટની જુરીસ ડિક્શન થઈ

થાય છે. બોટાદ મહાલના કુલ ૪૧ ગામ છે અને તેની કુલ વસ્તી ૨૮૫૩૭ માણસની છે. બોટાદના નગર શેઠ હરીલાલ શિવલાલ હતા, તેઓ સ્વામિનારાયણ ધર્મના હતા, અને ભક્તરાજ હતા. તેઓ ગુજરી જતાં હાલ તેમના ચી. હીમતલાલ શેઠ છે, તે પણ પરમ ભગવદી તથા અમીર માણસ છે. તેમનું કુટુંબ ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં પ્રખ્યાત છે, અને ભાવનગર રોટમાં બહુ સારી લાગવગ ધરાવે છે. બોટાદમાં એક સત્સંગી દરજીનો કેસ તેમની કેટમાં ચાલતો હતો, તે કેસમાં પણ તેમના ઉપર લાગવગ પહોંચાડવાની તજવીજ થયેલી પણ તેમાં તેઓ ફાવી શક્યા નહોતા. આ અરસામાં તેમના કુટુંબમાં એક માડો બનાવ બન્યો હતો. એકની એક બેન મણી જેને ધોળકે પરણાવી હતી તે વિધવા થવાથી કુટુંબમાં બહુ શોક વ્યાપી રહ્યો હતો. અને તેના લોકીકે તેમને ધોળકે જવું પડ્યું હતું. અમો ચાર ભાઈઓ વચ્ચે મણી બેન એકજ બેન હતાં. તેમને ત્રણ દીકરીઓ છે, અને મણીબેન પણ રાજકોટમાં ગુજરી ગયાં છે. તેમની ત્રણ દીકરીઓનાં નામ-કમુ, પસી તથા તારા છે. તેમાં મોટી ગઢડાવાળા ત્રિવેદી ગીરજાશંકર ભગવાનજી સાથે પરણાવેલ છે.

કુંડલા, સંવત ૧૯૫૨-૫૩.

સંવત ૧૯૫૨ ના પોપ વદિ ૩૦ ભોમવાર તા. ૧૪-૧-૯૬થી તેમની ઉમરાળેથી પાછી કુંડલાના મુખ્ય ન્યાયાધિશ તરીકે બદલી થઈ. આ વખતે મરહુમ મહારાજ સર તખ્તસીંહજીની સ્વારી પોતાની પ્રજાની ખબર લેવા માટે મહાલોમાં ફરવા નીકળી હતી. સ્વારી ફરતી ફરતી કુંડલામાં આવી અને કુંડલાની વહીવટી કચેરીમાં મોટી કચેરી ભરી, તેમાં મોટા મોટા અમલદારો તથા બાયાતો, મુળ ગરાસીયા તથા મહાજનના અગ્રેસરોથી કચેરીનો વિશાળ હોલ ભરાઈ ગયો હતો. તેમાં કનિ મગનલાલને મહારાજ સાહેબે ફરમાન ક્યારથી પોતાને

એક ફેંસલો બુલંદ અવાજે વાંચી સંભળાવ્યો હતો, જેથી મંડારાગ સાહેબ બહુ રાજ થયા હતા.

કુંડલામાં દરબાર તરફથી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા ચલાવવામાં આવે છે, તેનું કામ બહુ શિથિલ તથા અવ્યવસ્થિતપણે ચાલતું હતું. તેમાં ડા. અનંતરાયભાઈની સાથે મગનલાલ કવિએ અથાગ શ્રમ અને તન, મન અને ધનથી મદદ કરી સારા પાયા ઉપર મુકી. તેમાં ધોરણો નવેસરથી નક્કી કર્યા અને વખતો વખત શાળામાં જઈ પરીક્ષા લઈ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપતા અને રોજ સીધું તથા શ્રાદ્ધ, સંવત્સરીને દિવસે વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જમવાનું કહેતા હતા. તેમને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બહુજ પ્રીતિ હતી, તેમજ કુંડલાની જાહેર લાયબ્રેરીને પણ સારા પાયા ઉપર મુકી હતી.

કુંડલામાં પણ દરબાર ગદમાં ટેનીસની રમત શરૂ કરી હતી—તેમજ પાસા બાજી તથા શેત્રંગની રમતનો તેમને બહુ શોખ હતો.

કાઠીયાવાડના તે વખતના મે. જુડીશીયલ આસીસ્ટન્ટ સાહેબ મે. બામન સાહેબ ફરતા ફરતા કુંડલે મુકામ કરેલ તે વખતે મગનલાલ કવિને મળીને તથા તેમના કામદાનું સંગીન જ્ઞાન જોઈને તેમણે બહુ સંતોષ બતાવ્યો હતો.

કુંડલામાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણના પંદર વીસ ઘર છે પણ મહાલક્ષ્મી માતાનું મંદીર નહીં હોવાથી સૌનો વિચાર આપણી કુળદેવી મહાલક્ષ્મી માતાનું મંદીર કરવાનો થયો. તે વખતે કવિશ્વર દલપતરામ પણ કુંડલામાં હતા. કેટલાકનો વિચાર એકલા મહાલક્ષ્મી માતાની મૂર્તિ પધરાવવાની હતી પણ કવિશ્વરે શ્રીમાળ પુરાણના આધારે સાખીત કરી આપ્યું કે નારાયણ સિવાય મહાલક્ષ્મી માતા એકલા હોય નહીં માટે મહાલક્ષ્મી માતાની સાથે નારાયણની મૂર્તિ પધરાવવી. તે વાત સૌ ભાઈઓએ કમુલ કરવાથી જયપુરથી નારાયણની મૂર્તિ

કવિશ્વરે પોતે મંગાવીને મહાલક્ષ્મીના મંદીરમાં લક્ષ્મીજીની સાથે નારાયણની મૂર્તિ મગનભાઈના હાથે મોટી ધામધુમથી પધરાવી હતી. મગનભાઈએ તેમાં રૂ. ૫૧) આપ્યા હતા. તે વખતે કુંડલાના મહાજન તથા કાકી ધવડેરા પટેલીયા વગેરે સર્વેએ સારી મદદ આપી ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો.

પીઠવડીનાં સ્વામિનારાયણના મંદીરમાં ગઢડેથી સદ્ગુરૂ શ્રી બ્રહ્મચારી મહારાજ અર્નતાનંદજી મહારાજ પધાર્યા હતા. તેમના દર્શને કવિશ્વર દલપતરામ તથા ડાકટર મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા વડીલ શામજી કેશવજી વગેરે ગયા હતા. બ્રહ્મચારી મહારાજ સાથે ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો.

પિતૃભક્તિ.

તેમની શ્રવણના જેવી પિતૃ ભક્તિ હતી. આ વખતે પિતાશ્રી કુંડલામાં હતા ત્યારે તેમણે એવી ઇચ્છા બતાવી કે “ મગન તું હવે નોકરીએ લાગી ગયો છે. તારા નાના ભાઈઓ હજી બહુ છે માટે તું અમુક રોકડ રકમ લઈને અમદાવાદના ઘરમાંથી તારો હક ઉઠાવી લે. આ ઇચ્છાની વિરુદ્ધ તેમના ઘરના બહુ થયાં હતાં પણ પોતે તો પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા તુરત કમુલ થયા અને અમદાવાદના ઘર ઉપરથી પોતાનો હક ઉઠાવી લીધો, જેથી પિતાને બહુ સંતોષ થયો. અને મગનભાઈએ નવા વાસમાં ઘર લઈને નવા મકાન બનાવ્યાં અને પોતાની બાપુકી મિલકત ઉપરથી હક ઉઠાવી લીધો. આજકાલ એક લાકડાની ખીટી માટે ભાઈઓ અંદર અંદર લડી ભરતા જેવામાં આવે છે ત્યારે મગનભાઈએ રામચંદ્રજીની પેઠે પિતાનું વચન પાળવા માટે પોતાની બાપુકી મિલકત ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લીધો.

કુંડલેથી તેઓ તુલશીરામ તથા જીનાગઢ તથા ખીલેશ્વર મહાદેવ જઈ આવ્યા હતા.

આ અરસામાં ભાવનગરના પ્રતાપી મહારાજ સરતખતસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. તેથી ભાવનગર તથા કાઠીયાવાડમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. પ્રજા શોકમાં ડુબી ગઈ હતી. મહારાજ સાહેબની ઉદારતાથી આખા હિંદુસ્તાન અને વિલાયત સુધી તેમની ખ્યાતી થઈ હતી. તેમના પછી મહારાજ ભાવસિંહજી ગાદી ઉપર બિરાજ્યા અને રાજ્ય કારભાર બહુ સારી રીતે ચલાવ્યો.

મહુવા, સંવત ૧૮૫૩ થી ૧૮૫૭.

કુંડલેથી તેમની સંવત ૧૮૫૩ ના આસો વદિ ૮ સોમવારને તા. ૧૮-૧૦-૯૭ થી મહુવાના મુખ્ય ન્યાયાધિશની જગ્યાએ બદલી થઈ. કુંડલાની પ્રજાએ તેમને વિદાયગીરીનું બહુજ સાઈ માન આપ્યું હતું. મુળજી શેઠ, આણંદજી લખાણી, તથા વકીલ શામજી કેશવજી પારેખ ધીયા ખાનદાન વગેરે કુંડુબની આગેવાની નીચે કુંડલા મહાલની સમગ્ર પ્રજા તરફથી તેમને ઘણુંજ સાઈ માન આપ્યું હતું. કુંડલેથી મહુવા સુધીની રેલ્વે ગાડી થઈ નહોતી, પગરસ્તે જવાતું હતું અને રસ્તામાં રાત થતી હતી. કુંડલાથી મહુવા ૩૭ માઈલ દુર છે અને પાકી સડક છે. કુંડલાની પ્રજા ગીરધર વાવ સુધી વળાવા ગઈ હતી. મહુવા મહાલ મોટામાં મોટો મહાલ છે, અને મહુવા તથા વીકટર એ બે મહાલ મહુવા ન્યાય કોર્ટના જુરીશીડીક્શનમાં છે જોટલે ન્યાયખાતામાં કામ ધણું રહે છે. મહુવા મહાલના કુલ ગામ ૧૨૯ અને તેની વસ્તી ૭૪૧૭૬ તથા વીકટર મહાલના કુલ ગામ ૫૧ અને તેની વસ્તી ૨૧૮૩૯ છે. મહુવામાં મદદગાર ન્યાયાધિશની પણ કોર્ટ છે. મહુવાથી દ્વીચો પાંચ માઈલ દુર છે અને મુંગઈ આગબોટ રસ્તે પણ શીયાળા તથા ઉનાળામાં જવાય છે. મહુવાના વેપારીઓ સાહસિક છે. વેપારીઓના સો વહાણો લગભગ હશે, તે વડે દેશ પરદેશ સાથે મોટો વેપાર ખેડાય છે. મહુવામાં બાજરો, કપાસ, જીર, તલ નીપજે છે.

અને અનાજ, ધી, ઉન વગેરે દેશ પરદેશ ચઢે છે. મહુવામાં ભવાની માતા તથા પ્લેન્ટેશન જેવાલાયક છે. મહુવામાં જૈનાચાર્ય નેમવિજયજી તથા ધર્મવિજયજી તથા જૈન શ્રીલોસોદર વીરચંદ્ર રાધવજી તથા કવિ નીલ, શેઠ વલભદાસ પોપટ, મહાન કવિ ત્રીભોવન પ્રેમશંકર તથા લલુ કાળીદાસ જેવા કવિઓ તથા પ્રોફેસર નથુ મંછારામ જેવા પણ દુનીયાના મહાન જાદુગર જન્મ્યા છે તથા વેપારીઓમાં મનજી નથુ-ભાઈ તથા નગરશેઠ મોનદાસ ત્રંબક જેવા સારા વેપારીઓની મહુવા જન્મભૂમિ છે. મહુવા એ દાહીયાવાડનું કાશ્મીર ગણાય છે. માલણ નદીને સામે કાંઠે તેની વાડીઓ શોભામાં વધારો કરે છે. મહુવામાં નાળાયેર, સોપારી, રામજી, સીતાદેવ તથા જામદેવ, પોપૈયાં, કેળાં, ચીકુ વગેરે સ્વાદીષ્ટ ફળો પાકે છે. ખાસ કરીને ઉનાળામાં મહુવાની હવા બહુ ખુસ્તુમા હોય છે. મહુવામાં જમાદારના આંખા બહુ વખ-ણાય છે. હાકુસ પાયરી કલમી તથા દેશી ફેરીઓ થાય છે, અને પરદેશ બહુ ચડે છે. ઉનાળામાં બહારગામથી લોકો હવા ખાવા સારું મહુવામાં આવે છે. ઉનાળામાં લુ ખીલકુલ વાતી નથી. મહુવામાં દાંતનાં તથા લાકડાનાં રમકડાં સારાં બને છે.

સંવત ૧૯૫૪ના ચેત્ર શુદ્ધ ૩ ને દિવસે પિતાશ્રી કવિશ્વર દલપ-તરામનો સ્વર્ગવાસ થયો. માતાપિતાશ્રી મહા વૃક્ષની શીતળ છાયાથી કેને તૃપ્તી થઈ છે? કવિશ્વરને એક વરસથી પક્ષાધાતનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. પણ રાસનાદિ કવાચ તથા મહા યોગરાજ ગુગળ અને નારાયણ તેલનું સેવન કરવાથી હરતા કરતા થયા હતા. પણ ફરીથી ઉથલો ખાધો અને તે જીવ લઈ ગયો. છેલ્લી વખતે કવિશ્વરનું આખું કુટુંબ તેમની સમીપ હાજર હતું. મગનભાઈ પણ મહુવેથી આવ્યા હતા. કવિશ્વર કુટુંબ કબીલા વગેરે માચીક પદાર્થમાંથી વૃત્તિ ખેંચી લઈ ફક્ત પ્રભુમાં વૃત્તી બેઠી દઈ ઈશ્વરસ્મરણ કરતા પૂર્ણ શાંતીમાં પોતાનો દેહ છોડી સ્વધામમાં ગયા. તેમની છેલ્લી કવિતા નીચે મુજબની છે.

દેહરો.

તુળા તલમાત્રે નથી, પણ એ અધુરાં કામ;
પ્રભુ ભક્તિ પરમાર્થ તે, દાખે દલપતરામ.

ગોલાણી તથા કેશવાણીનો કળઓ.

ભાવનગર તથા મહુવામાં જૈનાચાર્ય ગોલાણી અને કેશવાણી એ અટકના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં દોઢસો વરસથી કળઓ ચાલ્યો આવતો હતો. અને એક બીજાને અપૈયો હતો. તે કળયો વકીલ મહાશંકર જુઠાભાઈ જે કેશવાણી છે તેમના બાપ ગુજરી ગયા ત્યારે મગનભાઈએ બંને પક્ષવાળાને ત્રણ દિવસ મહેનત કરી મટાડ્યો હતો. અને આખી નાત એકત્ર કરી મહાશંકરના બાપનો દાડો બહુ સારી રીતે થયો હતો અને ત્યારથી મહુવાની નાતમાં સંપ કરાવ્યો હતો. તેથી મહુવાની નાત હાલસુધી તેમને યાદ કરી ઉપકાર માને છે.

સંવત ૧૮૫૫ના ફાગણ માસમાં વરતાલની સ્વામિનારાયણની ગાદીના આચાર્યજી મહારાજ શ્રી વીહારીલાલજી મહારાજ મહુવામાં પધાર્યા હતા. તેમનો મહુવાની પ્રજાએ ઘણો સારો સત્કાર કર્યો હતો. નગરશેઠ તથા અન્ય ધર્મશૃદ્ધસ્યોએ પણ તેમની પધરામણી કરી હતી. મગનભાઈએ તેમની દરબારગઢમાં ન્યાયાયકોર્ટમાં પધરામણી કરી હતી, કીર્તન ગવરાવ્યાં હતાં. અને સત્સંગનો બહુ લાભ લીધો હતો.

આચાર્ય મહારાજશ્રી વીહારીલાલજી મહારાજ બહુ ધર્મવાળા તથા પ્રતાપી હતા. કુસંગી લોકો પણ તેમના ઉપર આસ્થા રાખતા અને જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં સત્સંગનો બહુ ફેલાવો થતો. દસ વરસ વધારે જીવ્યા હોતતો સત્સંગમાં ઘણો સમાસ થાત. તેમણે ગાદી ઉપર બિરાજ્યા પછી ચાર કાર્ય કરી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. તે કાર્યોમાં એક વરતાલમાં ગોમતીજનો ઘાટ રાજુલાના પથરથી મોટા ખરચ કરી બંધાવ્યો તે છે. હજરો લોકો ગોમતીજમાં સ્નાન

કરી પાવન થાય છે અને વિહારીલાલજી મહારાજને સંભારે છે. તેમનું ખીજું કાર્ય ગઢડામાં લક્ષ્મી વાડીમાં જે સ્થળે શ્રીજી મહારાજને અમી સંસ્કાર કર્યો હતો તે સ્થળે શીખરમંધ મંદીર ચણાવી તેમાં મુર્તિથી પધરાવી મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્રીજું કામ ભાગવતની “ભક્તરંજની” ટીકા કરાવી છપાવી તે છે અને ચોથું કામ કવિશ્વર દલપતરામ પાસે શ્રીજી મહારાજની લીલાનો “હરિલીલામૃત” ગ્રંથ કરાવ્યો તે છે. આ ચાર કાર્યોથી તેમનું નામ અમર થયું છે અને ગામે ગામ અને ઘેરેઘેર તેમના કરાવેલા હરિલીલામૃત તથા ભાગવતની કથાઓ થાય છે. મહારાજ મહુવામાં બહુ રાજ થયા હતા. અને પોતે બોલ્યા હતા કે મહુવામાંથી નીકળવું તે પ્રાણ જાય તેવું વસમું લાગે છે, અને થયું પણ તેવુંજ. મહુવેથી ગયા પછી વરતાલમાં સંવત ૧૮૫૫ ના ભાદરવા વદી ૧૦ ને રોજ તેમણે અક્ષર ધામવાસ કર્યો હતો. સત્સંગમાં તેથી ઘણો શોક વ્યાપી રહ્યો હતો. સત્સંગમાં તેમની ખોટ હાલ સુધી પુરાઈ નથી.

સંવત ૧૮૫૬ નો દુકાળ.

સંવત ૧૮૫૬માં આખા હિંદુસ્તાનમાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. અને દેશ પરદેશથી ઘણાં રાંકા અને વસ્ત્ર વિના ટળવળતાં મહુવામાં રખડતાં જોવામાં આવતાં. જેમને જોઈને મગનલાલનું દ્યાર્દ્ર દિલ ઘણું ભરાઈ આવ્યું. અને નાગાં તથા ભુખ્યાં ભીખારીઓને જોઈને તેમને બહુ દયા આવી. અને તેમણે નગરશેઠ વગેરેને તેડાવીને કહ્યું કે આપણે નીરાંતે બે વખત જમી પેટ ઉપર હાથ ફેરવી ઓહીયાં કરીએ છીએ જ્યારે ખીચારાં રાંકા એક બટકું રોટલા માટે રોડો પાડે છે તેમની રોડેથી ખાવું ગળે ઉતરતું નથી માટે તેમને માટે આપણે ફન્ડ એકઠું કરી તેમને ખાવાનું આપવું જોઈએ. તેમ કરીને પોતે પહેલ વહેલા સો રૂપિયા ફાળામાં ભર્યા. અને ઘેરેઘેર અને દુકાને દુકાને

ફરીને રૂપીયા બાર હજાર એકઠા કર્યા. તેનો હીસાગ્ય શેઠ મનજીભાઈ નથુભાઈની દુકાને નાથાશેઠ રાખતા હતા અને શરૂવાતમાં બજારમાં રાંકાએને બેસારી રાંધેલો ખોરાક પોતાની જાતી દેખરેખ નીચે અપાવતા. પાછળથી રાંકા વધી પડવાથી ભુતનાથ મહાદેવ પાસે જીપર ઉભા કરાવી ત્યાં રાંકાને રાખવામાં આવ્યા હતા. છાસ તથા અથાણું પણ ગામમાંથી ઉઘરાવી આપવામાં આવતું હતું અને કપડાં પણ આપવામાં આવતાં હતાં. આમાં શેઠ મનજીભાઈ તથા શેઠ માધુભાઈ તથા પોપટભાઈ તથા શેઠ નાથાભાઈની પુરી સહાયતા હતી. તેમજ નામદાર દરબારશ્રી તરફથી પણ સારી મદદ મળી હતી.

મહુવા જેવા મોટા મહાલમાં ન્યાયકોર્ટના કામના બોજથી તેમની શરીર સંપત્તિ બગડી. સવારના છથી સાંજના સાત વાગતા સુધી સતત કામ કરવાથી તેમના શરીરમાં રોગ લાગુ પડ્યો. અને ખુરશી ઉપર સતત બેસી રહેવાથી તથા પેશાગ્ય રોકાવાથી તેમને કીડનીનો રોગ લાગુ પડ્યો. તેથી તેમણે સર ન્યાયાધિશ ઘેનાભાઈને પોતાની બદલી કરવા ઘણા રીપોર્ટ કર્યા, પણ તેમણે ધ્યાનમાં લીધા નહીં.

એક વખત મહુવેથી શેઠ માધુભાઈ સાથે મુંબઈ પોતાની તખ્તીયત કોઈ હુશીયાર ડાક્ટરને બતાવવા સારૂ ગયા હતા. ડાક્ટરે પણ મહુવેથી બદલી કરાવવાનો અભિપ્રાય આપ્યો પણ સર ન્યાયાધિશ સાહેબ ઘેલાભાઈ મગનભાઈ તથા વામનરામભાઈ તેમના સ્વતંત્ર અને નિડર સ્વભાવથી નાખુશ રહેતા હોવાથી તેમની મહુવેથી બદલી કરી નહીં અને તેથી કામના અસહ્ય બોજને લીધે તેમની તખ્તીયત ધીરે ધીરે બગડવા માંડી જે છેવટ તેમના પ્રાણ લઈને ગઈ. અધુરામાં પુરૂં આ વખતે એક ઘણોજ શોકકારક બનાવ બન્યો.

મહુવામાં તેઓ સાત સ્વરૂપની હવેલી પાસે રહેતા હતા. તે મકાનના છત્ત ઉપરથી તેમનો નાનો અને લાડકો દીકરો બહાદુર ઉર્ફે

રમણીક સને ૧૫૦૦ ના મે માસની પહેલી તારીખે છબ્બે ઉપર રમતાં પડી જવાથી મૃત્યુ થયું. ચી. રમણીક બહુ ચાલાક અને નામ પ્રમાણે બહુ બહાદુર છોકરો હતો. તેમને તેના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. બહાદુર તેમની આશા હતી અને મોટો થઈ કવિનું નામ રાખશે એવી તેમને ખાત્રી હતી. ચી. બહાદુર દોઢ દીવસ સુધી બેથુદ્ધ હાલતમાં રહ્યો. મગનભાઈ તથા તેમના પત્નીએ ધીરજ રાખી તેની સારવાર કરી અને તેમના પત્ની તેને પોતાના ખોળામાં રાખી ઉંચે સ્વરે સ્વામિનારાયણ, સ્વામિનારાયણ નામનો ઉચ્ચાર કરતા હતા અને કોઈને શોક કરવા દેતા નહોતા.

આ બનાવથી મગનભાઈની નાદુરસ્ત તબીયત ઉપર સખ ફટકો પડ્યો અને તેમની તબીયત લથડતી ચાલી.

આખા મહુવા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. લોકો ધર્મીને ઘેર ઘાડ અને અધર્મીને લીલા લહેર એમ ઉચ્ચારવા લાગ્યા. હું તે વખતે ઉમરાળે હતો. ઉમરાળેથી હું તથા મારી પત્ની અ. સૌ. ગંગાજી તથા ત્રવાડી મોતીલાલ એટલા જણ માણાવદર, જેસર, છાપરીયાળી થઈને મહુવે લોકોકે આવ્યા હતા, આવો મોડો બનાવ બન્યા છતાં રાંકાએના નિભાવનું કામ તેમની દેખરેખ નીચે ચાલતું હતું. અને કાયમ પોતે રાંકાએને જમાડવા માટે જતા હતા. મને પણ તે જોવા લઈ ગયા હતા.

રાંકાએ તેમને જોઈને બહુ રાજી થતાં અને ઉંચે સ્વરે કવિ સાહેબની જે, કવિ સાહેબની જે, ના પોકાર કરી મુકતા હતા.

ઘર આગળ બવાનિશંકર શુકલ પાસે કથા સાંભળતા અને સ્વામિનારાયણના મંદીરમાં ગઢોથી પુરાણી હરીચરણદાસજીને તેડાવી ગોપાળાનંદ સ્વામિની કરેલી દીકાંબાળી ગીતા મંદીરમાં જઈ દરેકજ સવારમાં સાંભળવા માંડી. ખીજ પણ ચાળીસ પચાસ માણસો ગીતા સાંભળવા આવતા હતા. પુરાણી હરીચરણદાસજી બહુ વિદ્વાન હતા

અને ગીતાની બહુ સારી કથા કરતા હતા. શ્રોતાજનો ગીતાના પુસ્તક લઈને સાંભળવા બેસતા.

બદલીને માટે ફરીથી અરજી કરવામાં આવી પણ બદલી થઈ નહીં. છેવટે તેમની તબીયત વધારે બગડવાથી તેઓ તા. ૨-૧૧-૧૯૦૦ સંવત ૧૯૫૭ના કારતક શુદ્ધમાં રજા લઈને મહુવેથી ગોપનાથ થઈને તળાજે આવ્યા. તળાજામાં તે વખતે સખ્ત તાવના વાયરા ચાલતા હતા. ધાણી કુટે તેમ માણસો મરતાં હતાં મગનભાઈ તથા તેમની વડુ બંને જણા તાવમાં પડકાઈ પડ્યાં. કોઈ કોઈને પાણી પાચ તેવું રહ્યું નહીં. ત્રવાડી હગન બાપુ તથા હરગોવન બાંકાએ તેમની સારવાર કરી અને મને ઉમરાજે ખાતર આપ્યા એટલે હું ઉમરાજેથી શીહોર થઈને તળાજે ગયો. અને તેમને તાળાજે ભદ્રાવળ, વરળ, ટાળા તથા શીહોર થઈને મહુવે તેડી લાવ્યો. મહીનો માસ ઉમરાજે રહ્યા પછી તેમની તબીયત સારી થતાં અમે સૌ રજા લઈને અમદાવાદ ગયા.

સંવત ૧૯૫૭માં ધોળકામાં મણી બેનની ભાણીયો કમુ તથા પશીનાં લગ્ન થયાં.

છેવટે સંવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર સુદી ૧૦ તા. ૨૯ માર્ચ સને ૧૯૦૧થી તેમની મહુવેથી ભાવનગર શહેરમાં મદદગાર દીવાની તથા ફાજદારી ન્યાયાધિશની જગ્યાએ બદલી થઈ. મુખ્ય ન્યાયાધિશ રા. રા. વીઠ્ઠલદાસ ગિરજશંકર નિમાયા.

પરંતુ મહુવેથી તેમની બદલી તેમના શરીરમાં રોગ હાડ બેઠા પછી અસુરેથી થઈ હતી. જે માણસે મહુવા, કુંડલા, મોટાં મહાલના ન્યાયાધિશ તરીકે કામ કરેલું તે માણસને મદદગારમાં નીમી ન્યાયાધિશ સાહેબે અન્યાય કર્યો હતો. મગનભાઈની તબીયત તદ્દન સારી થઈ નહોતી છતાં તે ભાવનગર હાજર થયા. થોડા દીવસ વીઠ્ઠલદાસ

ભાઇને ઘેર રહીને લાયબ્રેરીની પાછળ એક મકાન બાંડે લઇને રહ્યા હતા.

પદવાણુવાળા ઓઝા મોહનલાલ ધનેશ્વર જે અંગ્રેજી સ્કુલમાં મારતર હતા અને જે તેમના નાનપણના સ્નેહી હતા તેમની સોખ-તમાં રહેતા અને હું પણ ઉમરાળેથી આવી ખપ્પર દાઢી જતો. ભાવનગરમાં તેમની તખીયત સારી નહીં રહેવાથી સંવત ૧૯૫૭ ના અષાઢ વદ ૧ સોમવાર તા. ૧૭ જુન ૧૯૦૧ ભાવનગરથી શીહોરના ન્યાયાધિશની જગ્યોએ તેમની બદલી થઇ. શીહોર મહાલના કુલ ગામ ૫૫ અને કુલ વરતી ૩૦૮૯૮ની છે. શીહોર અસલ રાજધાનીનું શહેર હતું અને હાલ પણ ગોહલ વંશના ગરાસીયા શીહોરમાં ક્ષેત્ર-પાળ તથા ખેડીયાર માતાના કર કરવા સાફ આવે છે. શીહોરમાં મહેતા તથા દોશી કુટુંબવાળા રાજમાં દારબારી હતા. શીહોરમાં પ્રગ-ટનાથ મહાદેવ, બ્રહ્મકુંડ, ખેડીઆર માતા તથા સાત શેરી તથા ગૌતમેશ્વરના પવિત્ર સ્થળો જેવા લાયક છે.

ભાવનગરથી શીહોર આવ્યા પણ મગનભાઇની તખીયત સારી રહેતી નહીં. હું ઉમરાળેથી દર અઠવાડીએ તેમની ખપ્પર કાઢવા આવતો. ગઢેથી બ્રહ્મચારી હરીસ્વરપાનંદજી તથા અક્ષરપાનંદજીને તેડાવી કથાવાર્તા તથા કીર્તન સાંભળતા હતા. અને પ્રભુમાં લગની લગાડવા માંડી. પણ એ ડીસીઝ ઓફ લીવર અને કોહની ડીસીઝ જેર કરવાથી છેવટ ડાક્ટરની સલાહથી સંવત ૧૯૫૭ના અધિક શ્રાવણ માસ વદી ૧૩ સોમવાર તા. ૧૨ ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ થી રજા લઇને શીહોરથી અમદાવાદ તેડી ગયા. અમદાવાદમાં તે વખતે ચીમનભાઈ રેવન્યુ ખાતામાં નોકર હતા. તેમણે સ્ટેશનથી ઘેર લઇ જવાની તથા ઘેર લઈ મયા પછી સીવીલ સરજનને ખોલાવી દવા વગેરે બહુ સારી રીતે કરી તેમની ધણી કાળજીથી સારવાર કરી.

મગનભાઈએ નવાવાસમાં મકાન લઇને નવેસરથી ચણાવેલા મકાન

તૈયાર થઈ જવાથી શીહોરથી ચી. દશરથને અમદાવાદ આવણુ માસમાં મોકલી તે ઘરનું વાસ્તુ કર્યું હતું. પણ તે મહાન તૈયાર થયા પછી પોતે જોયું નથી તેમ તેમાં પગ પણ મુક્યો નથી. “આદર્શ અધુરાં રહે ને હરી કરે સો હોય” Man proposes and God disposes તે પ્રમાણે કર્તાદર્તા ધશ્વર છે. અને તેની મરજી સિવાય એક પાંદડું પણ હાલી શકતું નથી.

છેવટે સીવીલ સરજનની સલાહથી અને મગનભાઈની પોતાની ઇચ્છાથી અમદાવાદની સીવીલ હોસ્પિટલમાં તેમને ઓપરેશન માટે લઈ ગયા. સીવીલ સરજને ઓપરેશન કર્યું પણ અર્સોસ તે ઓપરેશન ફતેહમંદ થયું નહીં. સીવીલ હોસ્પિટલમાં જેવા ઉમંગથી આવ્યા હતા તેવાજ નાકમેદ થઈ સીવીલ હોસ્પિટલ છોડી તેમને મેનામાં બેસારી પાછા ઘેર લઈ આવ્યા. સીવીલ હોસ્પિટલમાં બહુજ બેદરકારી જેવામાં આવી. દરદીની કોઈ સંભાળ લે નહીં. તેથી તેમને બહુજ કંટાળો આવ્યો. ઘેર તેમની ઘણી સારવાર કરી છેવટ સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું સ્મરણ કરતા કરતા આ નાશવંત દુનીયાને છોડ્યા પ્રણામ કરી તે મહાન પિતાની હજીરમાં અક્ષરધામવાસી થયા. સંવત ૧૯૫૭ બાદરવા શુદ્ધ નોમના રોજ પોતાના પિતાના બંગલામાં આ ન્યાય-મૂર્તિ ભાઈયો તથા પત્નિ તથા પુત્ર તથા પુત્રીઓને તથા બહોળા મિત્ર મંડળને શોકસાગરમાં ડુબાડી, શાશ્વત શાંતિ ભોગવવા સાઈ પ્રભુના દરબારમાં ચાલતા થયા.

તેમના સ્વર્ગવાસના ખબર સાંભળીને આવનગરના તે વખતના સર ન્યાયાધિશ મે. રાણીના સાહેબે સંસ્થાનની તમામ ન્યાયકોર્ટો તેમના માનમાં એક દિવસ બંધ રાખવા હુકમ બહાર પાડ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે અમારા પ્રમાણિક અને બાહોશ ન્યાયાધિશ મી. મગનલાલ દલપતરામ કવિના કવખતના સ્વર્ગવાસથી ન્યાયખાત્રને મોટી ખોટ પડી છે.”

આવું માન ભાવનગર રાજ્યમાં બીજા કોઇને મળ્યાનો બીજો દાખલો બન્યો નથી.

આખા ભાવનગર રાજ્યમાં જ્યાં તેમણે નોકરી કરેલી ત્યાંના લોકો બહુ દીલગીર થયા. અને ચારે તરફથી દિલાસા પત્રો આવવા લાગ્યા. તેમની ઉત્તર ક્રિયા શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવી.

સં. ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ સર ભાવસીંહજીએ તેમની લાંબા વખતની પ્રમાણિક નોકરીની કદર કરીને તેમના પુત્ર ચી. દશરથ પ્રસાદને રા. ૧૫) પંદરની માસીક સ્કોલરશીપ કરી આપી હતી. અને તે જ્યારે ભણી રહ્યો ત્યારે ચી. જશલક્ષ્મીને બી. એ. નો અભ્યાસ કરતાં સુધી તે સ્કોલરશીપ મહેરબાનીથી આપી હતી. મરહુમ મહા-હાજા સાહેબ શ્રી સર ભાવસીંહજી કદરદાન અને પ્રજા પાલક રાજા હતા. તેમનું એક પત્નીવૃત્ત તથા નિરવ્યસનપણું તથા ઉત્તમ ચારિત્ર પ્રશંસાપાત્ર હતું.

તેમની પાછળ એક પુત્ર નામે ચી. દશરથપ્રસાદ તથા ચાર દીકરીયો નામે જશલક્ષ્મી, ચંદુ, ઇંદુ, અને બાનુમતિ છે.

તેમનું કાઠું નીચું હતું. શરીરનો બાંધો મજબૂત હતો. રંજે ઘોળા, આંખો ઝીણી, અને સ્નાયુ મજબૂત હતા. તેમનો સ્વભાવ આનંદી, રમુજી તથા હસમુખો હતો. વાતો કરતા તેમાં દાખલા તથા દુચકા, કવિતા, દોહરા, સોરઠા કહેવાનો સ્વભાવ હતો. તે હમેશાં ટાઇમ્સ અને જુદિપ્રકાશ વાંચતા.

દશરથને જનોઈ આપી ત્યારે તેઓ રૂપિયા ૫૦ ભરીને ગુજરાત વૃનાંક્યલર સોસાયટીના લાઇફ મેમ્બર થયા હતા.

તેમનું કાયદાનું જ્ઞાન બહોળું હતું ચારે હાઇકોર્ટના લૉ રીપોર્ટ મંગાવી વાંચતા. તેથી અપ દુ ડેઈટ કાયદાનું જ્ઞાન હતું. તેઓ અડમ્ ધારાશાસ્ત્રી હતા. ન્યાયના કામમાં કોઈનો પણ પક્ષ રાખતા નહીં.

અને તેમના ફેંસલાથી બંને પક્ષકારોને સંતોષ થતો. તેમના ફેંસલા ધણીખરા અપીલ બહાલ રહેતા હતા. તેમનું ચારિત્ર ખાનગી તથા પબ્લીક ધણું શુદ્ધ હતું. તેમને સ્વામિનારાયણ ભગવાન શીર સાટે હતા અને ઠાકોરજીની પુજા કરતા હતા અને કથાવારતા સાંભળતા હતા. રોજ મંદીરમાં જતા અને વચનામૃત વાંચતા.

જે જે મહાલમાં જતા ત્યાં ગરીબ વિધર્મીઓને શી તથા પુસ્તકો લુગડાં અપાવતા. તેમજ ગરીબ વિધવાઓને દાણા લુગડાં ગુપ્ત રીતે પહોંચાડાવતા હતા.

તેમને પાનાં, ખીઝીક, શેત્રંજ, સોગટા બાજીનો તથા ટેનીસ અને બેડમીન્ટનો શોખ હતો. મહુવામાં સંવત ૧૯૫૫માં પહેલ વહેલી ટેનીસ ક્લબ તેમણે ઢાઢી હતી. ચોપાટમાં અને શેતરંજમાં તેમને કોઈ જવલ્લેજ જતી શકતું.

ન્યાયાધિશોમાં મે. મોરારજી બાણુદંજી ટના, કે જેઓ ભાવનગરના દીવાનનું પદ ભોગવી ગયા છે તે, તથા મે. વીઠલદાસ મંછા-રામ પકવાસા કે જે સર ન્યાયાધિશને હોદ્દો ભોગવી ગયા છે, તથા મે. વીઠલદાસ ગીરજશંકર તથા મે. મોતીલાલ ત્રીભોવનદાસ સદાવાળા તથા મે. વલ્લભરામ આત્મારામ તથા મે. વામનરામ કપીલરામ તથા હરીલાલ દામોદરદાસ તેમના ખાસ સ્નેહી હતા.

વહીવટદારોમાં મે. લલુભાઈ નાનાભાઈ ભટ, તથા ત્રીભોવનદાસ જુલાભાઈ, તથા ત્રીભોવન ખુશાલ પોપટ તેમના ખાસ સ્નેહી હતા.

ડાક્ટરોમાં ડાક્ટર મણીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા ડાક્ટર હરગોવિનદાસ ભગવાનદાસ બક્ષી, તથા ડાક્ટર અનંતરાય નાયજી તથા ડાક્ટર કલ્યાણજી નરોત્તમ તેમના ખાસ સ્નેહી હતા.

ફાજદારોમાં મી. વલ્લભ મોરારજી તથા પોપટ ગદવજી તથા મી. દોલતરાય તેમના ખાસ સ્નેહી હતા.

માસ્તરેમાં માસ્તર પીતાંબરદાસ ગોવીંદરામ, તથા હરીશંકર જોશંકર તેમના ખાસ સ્નેહી હતા.

વકીલોમાં કુંડલાવાળા વકીલ શામળ દેશવળ, લીલીયાવાળા વકીલ હરજીવનદાસ ડાહ્યાભાઈ તથા ઉમરાળાવાળા વકીલ ઝોધવળ પરમેશ્વર તથા નંદલાલ પરમાણુંદાસ તેમના સ્નેહી હતા.

જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા છે ત્યાં ત્યાં તેમણે પ્રજાને પ્યાર મેળવ્યો છે, અને અત્યારે પણ તેઓ તેમને પુરા ભાવથી અને લાગણીથી યાદ કરે છે.

અત્યારે જો તેઓ હયાત હોત તો મોટામાં મોટા ઝોધો તે મોડાવતા હોત-પણ ધધિરત્ની મરજી તેમને પોતાની હજુરમાં રાખવાની હશે તેથી તેમને નાની ઉંમરમાં તેડાવી લીધા.

પ્રજા તેમના આત્માને, પરમ શાંતિ આપો અને અમને તેમના જીવનમાંથી પ્રમાણીકપણે નીતિ ત્યાગથી સ્વધર્મમાં રહી કર્તવ્ય કરવાનું મળ આપો એજ પ્રાર્થના!!

ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

મે. વીઠલદાસ ગીરજશંકર બી. એ, એલ.એલ. બી.

ભાવનગર સ્ટેટના મુખ્ય વકીલ સાહેબનો પત્ર.

રાજકોટ, તા. ૧૮-૧૦-૨૨.

સ્નેહી ભાઈશ્રી છોટાભાઈ,

મરહૂમ રા. મગનલાલભાઈ ભાવનગરના ન્યાય ખાતાના એક બાહોશ, ખંતીલા, અને ઉદ્યોગી ન્યાયાધિશ હતા. તેઓ તેમના નિષ્પક્ષપાતપણા માટે એટલા બધા જાણીતા હતા કે ન્યાય કોર્ટો આગળ જનારા વાદી તથા પ્રતિવાદીઓ, ફરીઆદીઓ તથા તહોમતદારોને તેમનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હતી. તેઓ એટલા બધા હિંમતવાન અને નિર્હર હતા કે તેઓ ઇન્સાફનો કામમાં ભાવનગરના મોટામાં મોટા અધિકારીઓની પણ ન્યાય ચુકવવામાં પરવા કરતા નહોતા. કુંડલામાં ધોળી ધારનો કેસ તેમની હિંમત અને નિર્હરતાનો દાખલો અત્યારે પણ પ્રસિદ્ધ છે. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડન્ટ તરીકે તે વખતના પબ્લીક વર્ક્સ ખાતાનો ચાર્જ ધરાવનાર મી. પ્રીમ્સ્ટર સીમ્સે એક જાહેરનામું નદી કિનારા ઉપર કુંડલામાં ચોડાવ્યું હતું કે ત્યાં ધોળીઓ અથવા ભાવસાર, રંગારા વગેરે ધોશે તો સજાને પાત્ર થશે. ધોળીઓ અને રંગારાઓએ ત્યાં ધોવાનું ચાલુ રાખ્યું, તેથી દરખાસ્તી ઇ. પી. કોર્ટની કલમ ૧૮૮ પ્રમાણે હુકમના અનાદર કરવાના ગુન્હા માટે આ હુકમ તોડનારા વિરુદ્ધ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો.

આ કેસમાં મી. કૃષ્ણ રા. રા. મગનલાલભાઈએ આ હુકમ મી. સીમ્સને કાઢવા અધિકાર મળી એ પોઇન્ટ ઉપર ચુકાદો આપ્યો. ઉત્તરોક્ત અપીલ થતી પણ એ ચુકાદો બંધાવ રહ્યો. અને તેને પરિણામે મરહૂમ મહારાજ સર તાત્કાલિક સહીનું ફરી જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે ભાવનગરની રાજ્ય સભાના કોઈપણ મેમ્બર

તરફથી જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે જાહેરનામું દરઆશી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે એમ તે જાહેરનામાની પ્રસિદ્ધી બાદ ગણવું.

આ હુકમ ન્યાયખાતાના સરમુલરની શાંખિ ઉપર છે. મરહૂમ મી. પ્રોફ્ટર સીમ્સ જ્યારે જ્યારે આ ચુકાદા પછી મરહૂમ રા. રા. મગનલાલભાઈને મળતા ત્યારે કહેતા હતા કે “કુંડલાના ફર્ટ કલાસ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ આવો. આપ કુંડલાના ફર્ટ કલાસ માજીસ્ટ્રેટ છો અને હું તો એક બીન અધિકારવાળો માત્ર મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રેસીડન્ટ છું.”

મરહૂમ બાઈશ્રી ઈન્સાફનો હેતુ બર આણવા માટે કામ ચાલતાં વડીલોને સલાહો પૂછવા દેવા માટે બહુ બહોળી મુનસફી વાપરતા હતા. અને પોતાને જરા પણ નિષ્પ્રયોજન તકલીફ પડેછે એમ જરા પણ કચવાટ બતાવતા નહીં. આ તેમની ઈન્સાફના ધોરણને માન આપવાની પદ્ધતિ તેમના ઉપર બહુ બોળે નાંખતી હતી. અને મહુવા મકાલ જેવા મોટા મહાકાના ન્યાય ખાતાના કામનો બોળે તેમને તેમની આ પદ્ધતિને લીધે બહુ બારે પડ્યો. તેઓએ મહુવામાંજ તેમની માંદગીની શરૂઆત કરી. તેમણે લગભગ બાર મહીનાનો આરામ ભોગવ્યો પણ અતિશય કામના બોળને લીધે તેમને Abun-
makhani અથવા કીડની ડીસીઝનો જે હુમલો થયો હતો તેમાંથી તેઓ સાજા થઈ શક્યાજ નહીં. અને આખરે સં. ૧૯૫૭ ના અશાડ માસમાં સ્વર્ગવાસી થયા.

શહેર બાવનગરમાં તેઓ ચારેક માસ મદદગાર દિવાની ન્યા-
યાધિશ રહ્યા. પણ તે વખતે તેમની તખીયત સારી હતી જ નહીં અને એવી તખીયતની સ્થિતિમાંજ તેમની શહેરમાં બદલી થઈ હતી. ન્યાયાધિશ તરીકેનું તેમનું જનજાનંદ બારે બોળવાળું કામ કુંડલામાં અને મહુવામાં થયું હતું. અત્યારે પણ મહુવા અને કુંડલાની પ્રજામાં

અને ત્યાંના વકીલ વર્ગમાં તેમના ઇન્સાફ, પ્રમાણિકપણા, અને કાળે-લિયત માટે સૌને ઘણું જ માન છે.

(સહી) વીઠલદાસ ગીરજશંકર.

ભાવનગરના વકીલ મી. નંદલાલ પરમાણુદાસ લખે છે કે:—

મરહૂમ કવિ મગનલાલ દલપતરામ જે ભાવનગર રાજ્યના ઉમરાળા મહાલમાં ન્યાયાધિશનો હોદ્દો ભોગવતા હતા તે વખતે હું તેમના સમાગમમાં આવેલો ત્યારે તેમના સંબંધમાં મને જે અનુભવ મળેલો તેનું હુંકું ટાંચણુ:—

મરહૂમ મગનલાલભાઈ એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી હતા. અને ન્યાયાધિશ તરીકે તેઓ પ્રમાણિકપણે અને ખતથી કોઈની પણ દરકાર કે પરવા કર્યા વગર પોતાના અંતઃકરણને જે વ્યાખ્યા અને કાયદેસર લાગતું તે મુજબનો ઇન્સાફ કરતા હતા. તેઓ પોતાના કામકાજમાં ઘણા જ ખતીલા અને મહેનતુ હતા.

ન્યાયાધિશ તરીકેની તેમની કારકીર્દિ ઘણી ઉજ્જવળ હતી એમ વગર સંકોચે કહેવાને હું હિંમત ધરું છું.

એક વખત એક ગામમાં—જેનું નામ આપવા માગતો નથી—પણ એક માણસે તલવાર વડે આત્મઘાત કરવાની કોશીશ કરી હતી. તે બાબતમાં એ ગામના મુખીએ સ્કુલના માસ્તર પાસે પોલીસ તપાસદારે ઉપર ચીઠી લખાવી હતી કે આ ગામના અમુક માણસે તલવાર પોતે પોતાની મેળે વાઘ છે માટે તપાસ કરવા આવ્યો. તપાસદારે પોલીસ ફોર્મદારને ખબર આપ્યા. તેથી તેઓ સાહેબ પણ તપાસ કરવાને ત્યાં ગયા અને પરિણામે ન્યાયાધીશને રિપોર્ટ થયો કે આમાં

કોઈ ગુન્હો બ્રુએ નથી. અને મુખીની અસલ ચીડીમાં તલવાર પોતે પોતાની મેળે વાઢ છે એ વાદને બદલે (ધ) ધસીને (ગી) કરેલી જણાતા આશામ્.એને ખારોખાર બોલાવી પ્રમાણીકપણે રવતંત્ર તપાસ કરીને પોલીસે જેને બચાવી લેવા માગતી હતી તેને તેની કબુલતથીજ ગુનેગાર દરાવી શિક્ષા કરી અને ફાજદાર તપાસદાર વગેરેને જુદું દફતર બનાવ્યાનું દરતાં નોકરીમાંથી તેમને ડીઝેડ અને રદ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

આ પ્રમાણે તેઓ કોઈની પણ શરમ ધનસારના કામમાં રાખ્યા વગર પોતાના અંતઃકરણમાં લાગે તે રીતે કામ કરતા હતા. તેમની યુદ્ધિ ઘણીજ તિવ્ર હતી. કાયદાની ઉંચી પરિક્ષા પસાર કરેલી નહોતી. પણ તેમની યુદ્ધિની ચપળતા અને ખંત તેમજ મહેનતને લીધે તેઓ એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રીની પંક્તીમાં મુકવા લાયક હતા.

તેમની કોર્ટમાં ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ વકીલો હાજરી આપતા હતા. તે સઘળાઓ તેમને માટે ઘણી જ માનની લાગણી ધરાવતા અને તેમના એક મુખે વખાણ કરતા હતા. તેમનું આયુષ્ય હુંકું એટલે તેમાં બીજે કાંઈ ઉપાય નહીં, પણ તેઓ આજ સુધી હયાતી ભોગવાને આ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાએલા રહ્યા હોત તો આજે ખાતાના ઉપરીની ઉંચી પદ્ધતિ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થયા હોત. મહુવા મહાલમાં કામનો ઘણો બોજો છતાં તેઓ રાતદિવસ મહેનત અને ખંતથી કામ કરતા હતા. અને પરિણામે તેમનું શરીર બગાડ્યું તેપણુ વધારે પડતી મહેનતને આભારી હોવાનું એક કારણતો હતુંજ.

છેલ્લા તેઓ ભાવનગરમાં મદદગાર દિવાની ન્યાયાધિશના હોદ્દા ઉપર આવ્યા હતા, તે વખતે મે. મુખ્ય ન્યાયાધિશને યાજ્ઞ તેમની પાસે અમુક માસ રહેલો, તે દરમ્યાન તેમણે બહુ જ મહેનત અને ખંતથી કામ કરતાં વધારે બોજાને લઈને તેમનું શરીર ફરીથી બગ-

ડેહું અને તેથી ભાવનગરથી બદલી કરાવી શીહોર ગયા. પણ ત્યાં તેમનું શરીર વધારે બગડ્યું અને પરિણામે વધારે તબિયત બગડતાં અમદાવાદ તેમને વતન લઈ જવામાં આવ્યા, ત્યાં ઘણા બાહોશ ડાક્ટરોની સારવાર છતાં, અને ઓપરેશન કરાવ્યા છતાં, તેઓ ભાઈનો દેહાન્ત થયો. ભાવિ.

ઉપદેશી મનહર છંદ.

પૈસાથી પંકાયો પણ, પાપથી મુકાયો નહિ;
ખળનો રખાયો, ખરો ખેલ ન રખાયો તેં;
દુષ્ટ તું દેખાયો ચાહી, સ્વાદનો ચખાયો પણ,
ધર્મમાં ન ધાયો, ગુણ પ્રભુનો ન આયો તેં;
હાથી હાગ્યો ને હાગવતાં હાગ્યો, મુખે
મોક્ષ ન મગાયો, માલ માયિક મગાયો તેં;
ગૃહસ્થ ગણાયો મોટો, મહેલ ચણાયો પણ,
પડે નહીં પાંચો એવો, દિલ્લો ન કરાયો તેં. ૧

મેજ બલે માણો જ્યાં સુધી લખાણો દાણો પાણી,
દાણો પાણી ખુટે જવાનું છે તેતો જાણો છો;
તત્ત્વો તણો તાણો વાણો તટશે અન્નપ્રથો જ્યારે,
રાખે કીચો રાણો એવું અંતરમાં આણો છો ?
તાકે છે શિયાણો પ્રખી જાળમાં ઝલાણો તોય,
લોભમાં લેવાણો એવી જ્યવસ્થા વખાણો છો;
કોટે બાંધ્યો પાણો એ ઉખાણો ખરો જાણો ખૂદ,
શોધો શાણો સંત ખાલી તંત શીદ તાણો છો ? ૨

કાયાની શી માયા, કાયા વાદળીની છાયા જેવી,
 રેતીના રચાયા પાયા, એવી કાચી કાયા છે;
 દહન થતા દેખાયા રાંક અને રાણી જાયા,
 માયા મેલી મુએલા, ગણાયમાં ગણાયા છે;
 ધન માટે ધાયા ને કમાયા ન કમાયા કોઈ,
 બંધને બંધાયા કાળ, ઝાળમાં ઝલાયા છે;
 લાલચે લોભાયા પણ, સ્થીર ન યોભાયા ભાઈ,
 સૌ અહિં સમાયા એવી ઈશ્વરની માયા છે. ૩

કુથલી ને કામીનીમાં તૃષ્ણા દામ ચામનીમાં,
 જરી કરી જમનીમાં, ખૂળ બેઠો ખોધને;
 બીજનું બગાડવામાં, દોલત ઉડાડવામાં,
 જમવા જમાડવામાં બેઠો ધૂળ ધોધને;
 ખાનારા મફતીયામાં, હુંટાયો મળતિયામાં,
 બારના ભરતીયામાં, ભુલ્યો જાણી જોધને;
 કદી કષ્ટ કાપવામાં કે સુનીતિ સ્થાપવામાં,
 એકે પૈસો આપવામાં આવ્યો નહીં કોધને. ૪

જાય જાય જોને તારૂં જીવતર જેવી રીતે,
 જળ વહું જાય સાથે જંતુઓ બીજાય જાય;
 ખાય ખાય ખલકને ખોતરી ખચીત કાળ,
 નખ ખાય નેણ ખાય, શિરની શિખાય ખાય;
 થાય થાય થાવર ને જંગમ જર નાશ,
 કુંક ગયા તેની કેવી કરમ કથાય થાય;
 હાય હાય કરી હૈયું ફૂંડી હેતુઓ તારા,
 હયાતી છતાં તું હૈયે, ચેત્યો નહીં હાય હાય. ૫

ખાઈ તેં બલાઈ ન લેવાઈ ને જુઠાઈ લીધી,
 લુચ્ચાઈ ઠગાઈ તોછડાઈ ન તળાઈ તેં;
 ખાઈ મોર ખાઈ, મૂરખાઈ તો રખાઈ ખૂળ,
 નીતિ ન રખાઈ ન રખાઈ ચતુરાઈ તેં;
 કરી સરસાઈ પીતરાઈથી નવાઈ કરી,
 પુંજ વધરાઈ પુણ્યે પાઈ ન અપાઈ તેં;
 ધાઈ ધાઈ કરી જે કમાઈ ખાઈમાં સમાઈ,
 પાઈ ન ખવાઈ ન લેવાઈ ન દેવાઈ તેં.

૬

સારી સારી મારી શીખ ધારી લે વિચારી ચિત્ત,
 નથીરે નહારી તેતો તારી હિતકારી છે;
 પોકારી પોકારી કહું સ્વીકારી સ્વીકારી લેજે,
 પ્રચારી પ્રચારીને વિચારીને ઉચ્ચારી છે;
 હજે છે ઠગારી માયા, ધારી બે હુતારી ધીર,
 ખ્યારી ખ્યારી લાગે પણ ખરેખરી ખારી છે;
 તારી તેતો ધારી પણ, તારી તેને ચારી નથી,
 વ્યર્થ કહે વારી વારી, માયા મારી મારી છે.

૭

અરે અપરાધી ખાધી, ખોટ તેં ઉપાધી સાધી;
 ઠગવા લોકોને કામ કીધું જે ઠગાઈનું;
 જરૂર આ વાત તારા જીવમાં તું જાણી લેજે,
 કહે દલપત કળ, દેખીશ કમાઈનું;
 છુપાવી છુપાવી છળ કપટથી કીધું છેક,
 લંપટ તેં કામ લાંચ ચોરીને લુચ્ચાઈનું;
 નથી મળ્યો પૂછનાર નર લોકમાં તોપણ,
 પર લોકમાં તો નથી રાજ પોષાખાઈનું,

૮

કનક કમાયા, ન કમાયા તો કશી શીકર,
 કીરતિ કમાયા તો કમાયા બધી ભાતથી;
 પુત્ર જો પમાયા, ન પમાયા તો પીઠાજ ઝોઢી,
 પ્રભુજી પમાયા તો પમાયા પુરી પાંતથી;
 સેજમાં સમાયા, ન સમાયા તો શી સોચના છે,
 સ્વર્ગમાં સમાયા તો સમાયા સુખ સાંતથી;
 રંગ જો રમાયા, ન રમાયા દલપતરામ,
 તજી નર માયા તો રખાયા ખેલ ખાંતથી. ૯

ઇન્દ્રવિજય છંદ.

દેહ દીધો નરનો હરીએ, હરિ મૂરતિ સાથ ન સૂરતિ સાંધી;
 દાયકની ખરી ખોજ કરી નહીં, રોજ રસોઈ જમ્યો રૂડી રાંધી;
 ફેલિ ફર્યો સુખ પામી સ્વતાંતર, અંતર આંખ વિષે વસી આંધી,
 શું પરતાય પછી દલપત, ન પાણીથી આગળ પાળજ પાંધી.

બ્રહ્મદીક્ષા.

એજ માર્ગ, બન્ધુ ! એજ માર્ગ;
નેત્ર કમળ મીચી વિચરે છે,
પણ એજ પ્રમુનો રાજમાર્ગ.

ગંભીર કોલાહલ ભર્યું બગર
શૂન્ય-સ્તબ્ધ-મૂર્છિત જેવું છે,
શ્રીપૂરના નાગરિકા નિદ્રામાં છે.
તહમે પણ અખંડ નિદ્રા લીધી, બન્ધુ !
સદન્તરની સહોડય વાળી સૂતા.
પ્રવૃત્તિ સંસારને વીધી જતો
એજ માર્ગ, બન્ધુ ! એજ માર્ગ.

આગળ ઇસ્પતાલ છે, ખરું ?
ઠાળનાં અવિરત મહાપૂર વહે છે,
માનવી ત્હેને ખાળવા શે મથના હશે ?
વિધિના હાથ ઠેલ્યા ઠેલાય એમ છે ?
પણ બન્ધુ ! માર્ગ તો એજ.
મન્દવાડ ન હોય તો વીરજી !

રનેહ અણમૂલવ્યા રહે.
એ તો ભવ્ય પરમાર્થનાં ભુવનો,
બન્ધુસેવાયે રચેલાં નાનવીનાં મન્દિરો,

સ્નેહીઓના સ્નેહની યુનિવ્હર્સિટી
 સ્નેહનાં દુઃખ ધૈર્ય શક્તિ પ્રભાવ
 પ્રગટવાં, પ્રકુલ્લવાં અને-રડવવાં
 સૌ આ ભૂતદયાના ઉદ્યાનોમાં થાય છે.
 સુખની નહીં પણ સ્નેહની આ વેદી.
 તહમારા જીવન યજ્ઞમાં પણ
 સ્નેહે અહીંજ સુખનો બલિ દીધો.
 સ્નેહ વ્રત તપતાં અનેક તપસી
 આ પ્રાસાદોમાં પ્રવર્તે છે.
 બ્રાતૃભાવનો આ બાગ છે, વીરા!
 —તહમે તો તે જાણો છોજ
 એજ એજ શ્રેયસ્કર માર્ગ
 અન્યુતામાં થઇ પ્રભુતામાં.

નગરના દરવાજામાં થઈ—

હા! વિશ્વ નગરીનો દરવાજો પણ
 તહમે નિરંતરનો છાંડ્યો.
 પણ ભાઈ! એજ માર્ગઃ
 અવની મૂકી આત્મ ભૂમીમાં,
 બ્રહ્માંડ એળંગી બ્રહ્મમાં.
 પિતા એજ માર્ગે ગયા છે,
 સંસાર તજી સ્વર્ગમાં.
 પૂર્વાકાશની પાછળ સૂર્ય હતો,
 અને પશ્ચિમાકાશની પાછળ
 વસન્ત પાલવ સંકેરતીઃ
 પૃથ્વી ઉતારી પ્રાણ પ્રદેશમાં;
 પરાગવતી સુમન સેજમાંથી
 નિર્મળા સાત્વિક સૌન્દર્યમાં.

પિતા મહને માર્ગનો પરિચિત કરતા,
વંશુ શય્યા આગળ મહને ચત્રવતા.

નગત ન જોતી તહેમની આંખડલી
આ પન્થ નિરન્તર નિહાળતી.

પ્રપંચમાં આપણે એમને દોરતા,
પણ પ્રમુખન્યે આપણા એ નિયન્તા હતાઃ
સદ્ભાવ પાડતાં એમનાં તે પગલાં
આ માર્ગેજ વળેલાં હતાં.

વીર ! મહાર્ રમણુ સતેજ છે—
હજી તે ત્રણેક વર્ષ માંડ થયાં છે—
એજ માર્ગ, એજ સસ માર્ગ,
તહમે ડગલાં ભરે છે એજ મહામર્ગ.
નગર છોડી વન આંગણે,
વિશ્વ ત્યાગી વિશાળા વ્યોમમાંઃ
પિતાનેજ ડગમે ડગમે, બન્ધુ!

આમલીઓની ઘટામાં થઈને જ
વીર ! પાછળ સરિતાના તટમાં.
ભૂત પ્રેત જોવી, માયા સમી,
શંકા શી ડોલતી છાયાઓમાં થઈ
કોમળ જ્ઞાન સમાન અખંડ પ્રકાશમાંઃ
અન્ધકારનાં વન વટાવી
પ્રભાતનાં જ્યોતિર્જલમાં.
એજ પરમ માર્ગ બન્ધુ !

વિદાય લેશે, વીર !
દુનિયાનો અન્ત વિદાય જ છે.

આદિ બલે અન્યથા હો.
 પણ એક વેળા તો આંખ ઉઘાડો,
 એક છેત્રી મીટથી તે જગતને જોઈ લ્યો.
 શું જગત બહુ જોયું ?
 બલે, તહમને મમ્યું તે અમને ગમશે જ.
 ક્ષર મૂકી અક્ષર ધામમાં,
 મૃત મૂકી અમૃતત્વમાં
 મનુકલ મૂકી ચિરંજીવ દેવોમાં.
 એજ કલ્યાણપત્ર, બાઈજી !

છેલ્લેલું સ્નાન કરી લ્યો,
 સંસારના મળા ધોઈ નાંખો,
 અશુદ્ધિ વળી ત્રિશુદ્ધિ ઓઢો
 કુન્દનને અગ્નિની જવાળા તાવે છે,
 પુણ્ય પ્રજ્વલ પુરાણ સમયથી
 આત્મ કુન્દન પણ અગ્નિદેવ પરીક્ષે છે:
 વીરા ! વિરાજો અગ્નિરાજના ઉછંગે.
 તહમારી કુન્દન સગી કાયાની
 થવા દો બળીને આખ
 તહમારા આત્મતત્વનાં કુન્દન પ્રકાશવા દ્યો.
 માટીમાંથી મણિ મળશે,
 અને ભસ્મમાંથી કુન્દન જડશે.
 એજ માર્ગ, એજ માર્ગ:
 શુદ્ધિ ઉન્નતિના વ્રત સ્વીકારો.
 શતશિખ અગ્નિદેવની પાંખ ઉપર
 વિહરો અનન્તાતાની કુન્દનોમાં.
 તેજ તહમે તેજશુભામાં પધારો.

કિરણની અમોલખ કલ્પિકા ત્હમે
 સૂર્યોના સૂર્યરાજમાં વિરામો.
 વહ્નિરાજ વાદળમાં બહૂકે છે,
 બહૂકે પ્રભુવિહારી ત્હમે પણ
 વાદળ ફેડી વિભુ વિરાટ પદમાં.
 એજ પુનિત શ્રેયષન્થ, વીર !

ત્હાંજ મળશે વિશ્વરાજ મહારાજઃ
 ભસ્મમાં સ્મશાનની ભૂતપતિ
 અને મિતા પાછળ સન્નિવદાનંદ.

જય જગન્નાથનો, બન્ધુ !

ધન બેદી પ્રભારાશિ પગટયો છે,
 જગત મુખડે પ્રકાશ પ્રકુલ્યો છેઃ
 પૃથ્વી અને પ્રભુને
 તેજની મણિ સાંકળે સાંકળતો
 સૂર્યરાજ આંખડીમાં આવી ઉભો છેઃ
 વીરરાજ ! અમારાં અશ્રુ એ સૂકવશે.
 દેવનાં દન્ડબી ગાજે છે—

ત્હમે પાછું વાળી માં જોશે—
 અમારો સંસાર અને ત્હેનાં સુખ દુઃખ,
 ત્હેના વિલાસ તથા ત્હેનાં વિલાપો,
 હવે ત્હમને બાધા કરતા નથી.
 અમારે વાસ્તે જ તે રહેવા દો.
 દેવો ત્હમારાં પગલાં વધાવે છે,
 દેવાંગનાઓ ઓવારણાં લે છેઃ
 સ્વીકારો તે દેવોનું આતિથ્ય,
 વીરરાજ ! રમો તે દેવભાવમાં.

એજ મંગલકારી માર્ગ, ભાષ !
 જય જગન્નાથનો જય !
 ઘરો ભડકાનો ભેખ,
 અને લઈ લ્યો અક્ષદીક્ષા, બન્ધુ !

('કેટલાંક કાવ્યો' ભાગ ૧ થી)

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

જ્યોતિ.

લેખક:-

સૌ. ભાનુમતી દલપતરામ ત્રિવેદી.

-સાન્તાક્રુઝ.

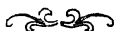

પ્રકાશક:-

છાયાલાલ દલપતરામ કવિ, મહુવા.

અર્પણ.

જગત્નાં સામાન્ય જીવનમાંથી માનવીઓને

જ્યોતિ તરફ લઇ જવાના પ્રયાસી,

સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય પઢિયારજીને

સ્નેહપૂર્વક અર્પણ.

લાલુભતી.

આ બીજો પ્રયત્ન છે. બંગાળીપરથી “ મિસર કુમારી ” નું બાપાંતર કર્યું અને છપાવ્યું. બલા વિવેચકોએ ઉત્તેજક શબ્દોથી તેનો સત્કાર કર્યો. લેખન વ્યવસાય આનંદપ્રદ તો હતો જ, તેમાં ઉત્તેજન મળ્યું. બાપાંતર કરવાને બદલે વાંચેલું, સમજેલું અને વિચારેલું જરા વધારે સ્વતંત્ર રચનામાં ઉતારવાનું મનમાં આવ્યું. મનના આ આવેગનું પરિણામ આજ ગુર્જરી માતને ચરણે ધરાય છે.

આ બધુંજ માફ લખેલું સ્વતંત્ર લખાણ નથી, એ વાત છૂપાવવાની હું જરૂર ધારતી નથી.

કુરસદનો ઉપયોગ વાંચન-લેખનના વ્યવસાયમાં કરવાથી મને આનંદ મળે છે. હું લખું છું તો માત્ર મારા આનંદ માટે; પણ કોઈ કોઈ બીજાંનેય એમાંથી આનંદ મળે છે. અને એમાંથી કોઈને માફ લખાણ આખા ગુજરાતની પાસે રળુ કરવાનું ગમે છે.

ત્રૂડીઓ આમાંય છે. મને નહિ દેખાઈ હોય એવી ખામીઓ વાંચનાર વર્ગમાંથી કોઈ કોઈ તરફથી સુચવાશે એની બ્લીક નથી રાખી. મને લાગે છે કે કઠિન લેખનકલા પર કાબુ આવતાં પહેલાં આવા અનેક પ્રયત્નો થશે, અને પ્રત્યેક પ્રયત્નની ખખીઓ અને ખામીઓ સહૃદય વાચકો તથા વિવેચકો બતાવશે તેથી લાભજ થશે. દરેક ટીકા મારી ઉણપ મને દેખાડશે અને એકવાર ભૂલ સમજાશે તો તે સુધારી શકાશે.

પુસ્તકોમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે તે વાચકગણ સુધારી વાંચી લેશે એવી આશા છે.

મારી સ્થિતિ અને સંયોગોની વચ્ચે આ દિશામાં હું બનવું કામ કરી રહી છું. આથી હું મારા દેશની પણ કંઈક શક્ય સેવા કરું છું એમ માનું છું. મને શ્રદ્ધા છે કે ઇશ્વરની દયાથી, ધીમે ધીમે, મારો આ પ્રયત્ન વધારે ઉપયોગી બનશે.

વિલરવીલા-સાન્તાક્રુઝ.
માધ શુક્લ એકાદશી
સંવત ૧૯૭૯

સૌ. ભાનુમતી ત્રિવેદી.

જ્યોતિ.

પ્રકરણ ૧ લું.

લગ્નની તૈયારી અને મિત્રનો મેળાપ.

રીતીરિવાજના રસ્તા ઉપરના એક મકાનના પહેલે માળના દીવાનખાનામાં એ પુરુષ વાત કરતા બેઠા હતા. એક પુરુષ પ્રૌઢ અને ખીન્ને યુવાન હતો. પ્રૌઢ લાગતા પુરુષ તે એ મકાનના માલેક ધીરજલાલે કહ્યું:—

“યેગેશ, તમારા આપુનો કાગળ મળ્યો. તેમનો પણ તેવો જ મત છે. આ સાતમનો દિવસ નક્કી કર્યો છે. આજ ચૌદશ તો થઈ, આઠા રહ્યા નવ દિવસ. દેશમાં જ લગ્ન કરવાં એમ સ્થિર થયું છે. જ્યોતિની માએ પહેલાં તો ના પાડી પણ હવે મારા મતને મળતી થઈ છે. ધરખાર બધું ઘોળાવી રંગાવી ઠીક કરી રાખ્યું છે. વાતચીતમાં તો બધું નક્કીજ હતું. ફક્ત તમારી પરીક્ષાને લીધે જ ઢીલ થઈ. વળી વધારામાં તમારા આપુની જીદ. હવે તો બધું નિર્વિઘ્ને ઉકલી જાય એટલે નિરાન.”

“બાપુએ મને આજે જ ઘેર આવવાનું લખ્યું છે તે હું આપને કહેવા અને વિદાય માગવા આવ્યો છું,” યોગેશે કહ્યું.

“તમે આજ જ જાઓ છો? અમે પણ પરમ દિવસે નીકળીશું. જે દિવસે લગ્ન તે જ દિવસે ગણેશ બેસાડશું ને માંડવો નાખીશું. આ બે દિવસમાં જ બધું આટોપી લેવું પડશે. એકલો કેટલુંક સંભાળી? દેશમાં પણ તકરારો. અહિં આવીનેયે શાન્તિથી નહિ બેસાય. તમે ક્યારે જશો?”

“આજ રાત્રે જ જવા ધાई છું.”

“નવ તો વાગ્યા. મારે જવું જોઈએ. આજ જરા વહેલા ઑશીસે જવું છે. કામનો બંદોબસ્ત કર્યા સિવાય રજા નહિ મળે. જ્યોતિની મા આજ સવારના ઉઠીને લગ્નની પાકી ખબર આપવા તેને પીયર ગઈ છે. તમે પણ ઉઠીને જ ચાલ્યા આવ્યા લાગો છો. ધાई છું કે ચા પાણી પીધાં નહિ હોય. બેસજો, ચા પાણી પીને જજો. હું જ્યોતિને કહું છું. અને જુઓ—તમારા બાપુને કહેજો કે બહુ ખર્ચ ન કરે. તેમને તો હું બરોબર જોળખું છું. કુળનું નામ રાખવા દેણદાર થઈ બેસે તેવા છે. વાત વાતમાં બોલ્યા કરે છે કે ‘મારે તે બીજું કાણુ છે? એકનો એક છોકરો. હું તો હવે કેટલા દહાડા?’ મારે પણ એકની એક છોકરી. લગ્ન પછી આ બધું તમારે જ સંભાળવાનું છે. હું પણ હવે કેટલા દિવસ! બેસજો, જશો નહિ. ચા પીધા પછી જજો.” કહી ધીરજલાલ ઑશીસમાં જવા માટે કપડાં પહેરવા બીજા ઓરડામાં ગયા.

ધીરજલાલ અમદાવાદમાં કલેક્ટરની ઑશીસમાં માસિક રૂપિયા ૫૦૦) નો પગારદાર અમલદાર, જાતે ભલો, વિવેકી અને ઉદાર વિચારનો માણસ હતો. યોગેશનો પિતા કાળીદાસ અને ધીરજલાલ બંને બાળમિત્ર હતા. કાળીદાસ પોતે જુનાં ધનવાન કુટુંબનો માણસ, માન મેળો જળવવાનો આગ્રહી, અને ટેક રાખવામાં પહેલો નંબર.

ઘટમાળનાં ચક્રો ફર્યા જ કરે છે. એ ચક્રનો ઘસારો કાળીદાસને પણ
 લાગ્યો હતો. તેની તીજેરી ખાલી થઈ ગઈ હતી, પણ માન મરતખો
 જળવવાની વૃત્તિ જેવીને તેવીજ દિટ્ટ હતી. ધીરજલાલ પોતાને
 ગામ જતો ત્યારે, પાસે જે પૈસા હોવાથી, અનેકની આશાઓનું
 સ્થાન. તેવાં સ્થાને અનેક કોટિનાં માણસો ભેગાં થાય તેમાં નવાઈ
 નહિ. સ્વાર્થી, પરમાર્થી બધાંને ત્યાં યોગ્ય સત્કાર થતો. પરમાર્થી
 તો દીવાનખાનામાંથી પાછા ફરતાં. પણ સાચી સલાહ દેનારનો ડોળ-
 ઘાલી, હાથ હા ભણુનાર હિતેચ્છુઓનું મંડળ તો અંદરના ઝોરડામાં
 જ્યાં ધીરજલાલની સ્ત્રી બેઠી હોય ત્યાં જ ભરાતું, અને દીવાનખા-
 નાની હરિદ્વારમાં તે ઘણું વધી જતું. મેડીએથી દીવાનખાનેથી પાછાં
 ફરતાં માણસના હાથ ખાલી હોય, જ્યારે અંદરથી નીકળતાંના હાથમાં
 કાંઈ ને કાંઈ એનું મહેનતાણું હોય જ! કાળીદાસ ધીરજલાલને ઘેર
 મહેમાન થતો તેને આ દૃશ્ય બહુ ગમતું. અને પોતાને આવો મિત્ર
 છે માની મગર થતો. પોતાના મનને અતુક્રૂણ અને વિચારોને મળતું
 જે કંઈ હોય તે તરફ માણસનું ખેંચાણ ત્વરિત અને મજબૂત થાય
 છે. કાળીદાસના સંબંધમાં આવું થયું. માન મોભાને આ વાત રચતી
 આવી અને ધીરજલાલને ધ્યાનમાં રાખી તેણે પોતાના દીકરા યોગે-
 શને ભણાવવા માંડ્યો. યોગેશ અમદાવાદની કોલેજમાં ભણતો. અવાર
 નવાર તે ધીરજલાલને ત્યાં જતો, કંઈ કામમાં તેની સલાહ લેતો
 અને વડીલ તરિકે તેનું માન રાખતો. શુભેને લીધે તે ધીરજલાલનો
 પ્રિય થઈ પડેલો. આવો પતિ મેળવી જ્યોતિ સુખી થશે ધારી
 ધીરજલાલે પોતાની એકની એક પુત્રીનો તેની સાથે વિવાહ કરી મિત્ર
 મટી સગો થયો હતો. લગ્ન પણ તુરતમાં જ થનાર હતાં કે જે વિષે
 તે બંને વચ્ચે ઉપલી વાતચિત થઈ. ધીરજલાલના ગયા પછી યોગે-
 શનું મન જ્યોતિના વિચારને ઝોલે ચડ્યું. જ્યોતિને મળ્યાને આજ
 તેને ત્રણ માસ થયા હતા પણ અત્યારે નેને લાગ્યું કે જાણે યુગો
 વીતી ગયા હોય મેટ્રીક પાસ થઈ જ્યોતિ તેની માસીને ત્યાં ગઈ

હતી. યોગેશ પણ ખી. એ. ની પરીક્ષા આપી ઘેર ગયો હતો. તેની સાથે વિવાહનું તો નક્કી હતું. તેઓ પણ પરસ્પરનો ભાવિ સંબંધ મનમાં સમજતાં. પણ આજ તેનું મન જાણે કંઈક નવું જ અનુભવ કરી રહ્યું હતું. આટલું બધું જલદીથી લગ્નનું નક્કી થશે તેની તો તેને ખબર જ નહિ! નાનપણથી બંને સાથે ફરેલાં, હરેલાં, કુદેલાં, મોટાં થયા પછી પણ તે તેનો શિક્ષક બનેલો. પણ આશ્ચર્ય! જેને નાનપણથીજ ચહાતો આવ્યો તે આજીવન પોતાની થશે-એ કેવો આનંદ! અનુભવી શકાય પણ ઉચ્ચારી ન શકાય. પગરવ થતાં ચગડોળે ચંદ્રલું મન સ્થંબ્યુ. અને જ્યોતિને જોઈ યોગેશ એકદમ બોલી ઉઠ્યો:—“કેમ છે? એટલામાં તો આટલી બધી મોટી થઈ ગઈ? આટલી બધી! આ શું કહેવાય? મેં જે કહ્યું હતું તે ખરેખર સત્ય જ નિવડ્યું.” જ્યોતિ આવી સામે પડેલી ખુરશી ઉપર બેસી બોલી “આપ—

“શું શું? ‘આપ!’ આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી તો ‘તું’ કહેતી આવી છું, અને આજ ઓચિતું ‘આપ’ ક્યાંથી નીકળ્યું? કહે તો ખરી? હાથમાં આ શું છે?”

“ઘણા વખતે આજ સરસ્વતીચંદ્ર હાથમાં લીધા છે, બાપુએ કહ્યું કે તમે આવ્યા છો. આ પાળે’ તેથી જલદીથી પાણી મુકવાનું કહી અહિં આવી.”

“નહિતર ન આવત?”

“શા માટે નહિ.”

“જેઊં, સરસ્વતીચંદ્ર વાંચ્યે તો ઘણો વખત થઈ ગયો. વાહ-વાહ ઉઘાડતાં જ ઠીક પાતું નીકળ્યું. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની ઘટનાથી તો આપણું ઉલટું બન્યું. પણ લેખકે આ પુસ્તકે આપણાં લગ્ન પછી છપાવ્યું હોત તો જરૂર તેમને તેમનો વિચાર ફેંવવો પડત.”

“બની શકે, સાંભળ્યું છે કે તમે આજ જ દેશમાં જાઓ છો?”

નોકર ચા ટેબલ ઉપર મૂકી ગયો. પ્રેમવિનિમયમાં રોકાયેલી આંખો ચાના પ્યાલા તરફ ગઈ, અને તેમાં તેને ભવિષ્યની ઉજ્જવળ રેખાઓ અંકાતી દેખાઈ. નજર નીચી કરી, ચાના પ્યાલામાં સાકર મેળવવાને બદલે ઉરના ઉછળતા પ્રવાહને કાણુમાં લાવી જ્યોતિ સાવધ થઈ હતી.

“ જ્યારે તું ખરેખર માઈ ઘર જોઈશ ત્યારે સમજશ. જો કે ગામનાં પ્રમાણમાં તો તે ઘણું મોટું છે પણ અહિંને મુકાબલે તો સાધારણ ગરીબ જેવું. હવે તો તારે પણ આ અમદાવાદ છોડી એ ગામડાંનાં ઝુંપડામાં વસવું પડશે ” હૃદયિકો યુવક પ્રશ્નનો જવાબ વેસરી ગયો.

“ એમાં તે શી મોટી વાત, એ તો સાઈ, મારે ક્યાં એકલીને હોવું છે. ”

એટલામાં નોકરે આવી એક નામ પત્ર જ્યોતિના હાથમાં આપ્યું. યોગેશ બોલી ઉઠ્યો:—“ કોણ મળવા આવ્યું છે ? જોઉં.” ફરી નામ પત્ર લીધું અને મોટેથી વાંચ્યું “M. Dave Painter.”

“હા. સમજ્યું. એ તો મોટા ચિત્રકાર છે. ઇટાલીમાં સાત વર્ષ મુકી તેણે અભ્યાસ કર્યો છે. બાપુએ એક ચિત્ર તેને કરવા આપ્યું છે. ધાઈ છું કે તેના સંબંધે કંઈક કહેવાનું હશે તેથી આવ્યો લાગે છે. તમે તેની સાથે વાતચિત કરજો ત્યાં સુધીમાં હું બાપુને ખબર આપી આવીશ. તમારે માટે એક ચીજ લાવી છું પણ વાતવાતમાં આપવી ભૂલી ગઈ. મુંબઈથી આવતાં પહેલાં મેં એક છબી પડાવી છે. આવતાં જરા વાર લાગી નહિંતર તમને ત્યાંથી જ મોકલત. હો.” જ્યોતિ છબી આપી “એસજી” કહી ચાલી ગઈ.

યોગેશની દ્રષ્ટિ તેની પાછળ દોડી. બારણા પાસે નોકર ઉભો હતો તેને સાંભળને અંદર બોલાવવાનું કહી તેની આંખો છબી તરફ ઢળી અને તેનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. “ માધુર્યની જાણે પ્રતિમા.”

મને આ તુચ્છ કાગળના કટકાની અદેખાઈ આવે છે. તેની જડ રસહીન છાતીએ એક ક્ષણમાં આ તરણી લાવણ્યમયી મૂર્તિને તેણે ચિત્રકાળ માટે લઇ લીધી છે! જ્યાં સુધી ન ફાટે ત્યાં સુધી એનાં હૃદયે આ મૂર્તિ અમર! અને મારા હૃદયમાં જાણે આ માધુર્યમયીને પૂર્ણપણે આકેષી રાખવાની તાકાત જ ન હોય! મનુષ્ય આટલો બધો દુર્જન! ભીરૂ!” છુટના અવાજે યોગેશને ચમકાવ્યો. ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો હોય તેમ ઝખઝખને નેત્રું. કોટ, પાટલુન, હેટ, કોલર, અને હાથમાં લાકડી સાથે ચિત્રકાર સાહેબે દેખાવ દીધો. યોગેશે ઉચ્ચ નેત્રું કે તરત જ તેઓ બોલી ઉઠ્યા “Good morning.”

‘ Good morning ’

યોગેશ કંઈ વાત કરે તે પહેલાં તો અચ્ચો પામતા ચિત્રકાર સાહેબ બોલી ઉઠ્યા “Hallo! By Jove! My old boy, you hero! Quite a surprise!”

“કોણ મધુકર? તું? મારા મનમાં તો જાણે ઇટાલીથી કોઈ મોટો ચિત્રકાર આવ્યો છે તે સિંહ હશે કે દીપડો.”

“નારે બાઈ, ‘સિંહે’ નહિ ને ‘દીપડો’ એ નહિ. ગુજરાતમાં આવીને તો ‘ગધેડો’ થવા બેઠો છું. એવા માટીના ગુણબેદ હોય છે.”

“હોય હોય!” હસતાં હસતાં યોગેશ બોલ્યો, ‘કેટલાં વર્ષો પછી તારી સાથે મેળાપ! પેલી પ્રોપ્રાયટરી સ્કુલમાં થએલી મારા-મારી તો યાદ છે ને? એને તો આજ છ વર્ષ વીત્યાં. નહિ?”

“છ વર્ષ કેમ? હું છટાલીમાં રહ્યો સાત વર્ષ અને અહિં આવ્યાનેએ એક વર્ષ થયું.”

“હા હા, વચમાંનાં બે વર્ષ હું માંદો રહ્યો. જેથી બણવાનું બંધ રાખવું પડ્યું હતું. અને આ વર્ષે બી. એ. પાસ થયો. બેરોઅર આઠ જ વર્ષ.”

“ તારી સાથે અહિંયાં આમ અચાનક મેળાપ થશે અથવા કોઈ દિવસ પણ થશે એવો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ. વારૂ, એ તો સાંભળ્યું કે તેં યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. પણ આ વિવાહ થયાને કેટલા દિવસ થયા ? આ શું તારૂં સાસરું છે ? એક હાથમાં સ્ત્રીનો ફોટો, બીજા હાથમાં ચાના ખ્યાલા-માંથી ઉડતી વરાળ. વળી કહે છે કે બી. એ. પાસ થયો. એ બધું તો બાઈ નસીબદારી વિના થાય નહિ. કેમ ચાલે છે ? છો કેમ ? ”

“ મને લાગે છે કે તારો નાનપણનો સ્વભાવ હજી ગયો નથી. ”

“ ખબર છે ને ? સ્મશાન મળે ત્યારે સ્વભાવ ટળે. કાળેપાણી જઈ આવ્યો એટલે શું થયું ? મને તો લાગે છે કે મારામાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી. પણ તારૂં ગુજરાત મને ફેરવી નાખવાના પ્રયત્નમાં છે ખરૂં. પણ તારૂં કેમ છે ? તારો પહેલાંનો સ્વભાવ ગયો કે છે ? ક્લાસમાં તો તારૂં નામ હતું કવિ શિરોમણિ—તે Sentiment, તે જયદેવ “ પરિશીલન કામલ મલયસમીરે ” એ બધું છે કે ગયું ? ”

“ સાંભળ્યું છે કે તું તો મોટો ચિત્રકાર થઈ દેશમાં પાછો ફર્યો છું. પહેલાં તારીજ વાત કર. ક્યાં છે ? શું કરે છે ? કેમ છે ? આ ગરીબની વાત સાંભળવી છે ? જો વાતમાં તો માત્ર એટલું કે બી. એ. પાસ થયો છું. લગ્ન હજી સુધી થયાં નથી. તો પણ થશે થશે તેમ થાય છે અને તે પણ આ ઘરમાંજ થાય તેમ છે. ”

“ એમ ? ત્યારે આ તો Engagement હશે ? અને હાથમાં છબી છે તે તેનું પરિણામ હશે ? અરે એમાં રાખવાનું શું છે ? ” કહી મધુકરે યોગેશના હાથમાંથી છબી ખુંચવી લીધી અને આગળ ચલાવ્યું—“ આજકાલ આ ગુજરાતી સમાજમાં આવો બહુ સારો ચાલ પડ્યો લાગે છે ? વિલાયતી Courtship પણ પેઠી ? ત્યારે માત્ર મેંજ ગુંહો કર્યો છે સાગર ઝાળંગીને ” ફોટો

જોતાં જોતાં મધુકરે કહ્યું. “ વાહ વાહ ચહેરો તો બહુ મનનો છે ! કેમ ભાઈ, વખાણુ કરૂં છું તેથી ક્રોધ તો નથી ચઢતો ને ? વાંધો નહિ, હું તો પરણેલો છું.

“ તેજ મારી ભાવિ પત્ની ” ગંભીર વદને યોગેશે કહ્યું.

“ માણસનો ચહેરો આલેખવો એજ માઈ કામ. અનેક ચહેરાઓ જોયા છે, અનેક આંકડા છે, પરંતુ આવી સુંદરી, આ લુવનમાં તો ક્યાંઈ નજરે ચઢી નથી. ઉભો રહે ઉભો-ચમકતી આંખો-લાંબા જ્યથાખંધ કાળા વાળ ! વાહ ! જોયા જેવું જોડલું થશે હો ! ”

“ તેથી શું થયું ? ”

“ કવિનાં વર્ણન વિપયને તો બહુ અનુકૂળ આવે તેવું, પણ તારા જેવાનાં વીરત્વનું વિધાતક ! જવા દે; એને વિષે હું કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી. લે ” કહી મધુકરે યોગેશ તરફ છપ્પી ધરી. કંઈ હંદુ વિચારતાં યોગેશે તે લીધી. ધારી ધારીને જોઈ વિચાર અસ્ત સ્વરે તે બોલ્યો “ મારી વાત તો બધીય તેં સાંભળી. હવે તારા શા ખખર છે તે કહે. તું પરણેલો છું એમ કહ્યું, એટલે ક્યાં લગ્ન કર્યા ? ”

“ સાગર પાર ”

“ તારી બધીય વાતો મશ્કરીની, સાગર પાર ? ” હસતાં હસતાં યોગેશે કહ્યું.

“ હા, હા સાગર પાર, એ બધી તો ઘણી લાંબી વાતો છે. એક લખવા જેવું પ્રકરણ છે. ખરેખર હું એક અંગ્રેજી મડમ સાથે લગ્ન કરીને દેશમાં પાછો ફર્યો છું.”

“ કેટલા દિવસ થયા આવ્યાને ” ?

“ વર્ષેક થયું.”

“ ક્યાં રહે છે ? ”

“એલીસશ્રીજ, ધરમાં રહેવાને જગ્યા મળી નહિ. મારા વિલા-
યત જવા પહેલાંજ આપુ મરી ગયા.”

“એમ કેમ? તમે તો મોટા શેઠ કહેવાતા. ઘેર મીઠો હતી, અને
હું બાઈ છું ત્યાં સુધી તું તો તારા આપને એકનો એક જ હતો!”

“પિતા શેઠ કહેવાતા, વંશમાં પણ હું એકનો એકજ હતો,
ધંધો હતો, વૈભવ હતો, પરંતુ મહાઈ બાગ્ય પણ મારુંજ હતું ને?
વિલાયત જવા પહેલાં આ દેશના મોટા મોટા માણસો જેઠ-મોટા
મોટા માણસો-જેને તમે મોટા કહો છો, જેવા કે રાવ બહાદુર,
સર, એરેન્ટ ઈર્તિના કોટ લક્ષાધિપતિઓ, સમાજમાં સજ્જન
કહેવાઈ માન પામે, એવાઓને શોધી કાઢી ટ્રસ્ટી નીમ્યા. વાત એમ
હતી કે તેઓ મને મહિને મહિને રૂપિયા મોકલે અને મારે ત્યાં
બાણું. બે ચાર મહિના રૂપિયા પણ મળ્યા. ત્યારપછી ઓચિંતું એમ
સાંભળ્યું કે બાકીની મીલકત વેચાઈ ગઈ. ટ્રસ્ટીઓએજ લુચ્ચાઈ
કરી તે ખરીદી લીધી. ધંધો, ધર, વાડી, ગાડી એ બધું તેઓનું થયું.
અને મેં પરદેશમાં ખાવા નહિ મળવાથી બિક્ષા માગી ગમે તેમ કરી
બાણવાનું જરૂરી રાખ્યું. એક બે વખત તો જોલના દરવાજા સુધી
પહોંચેલો પણ ત્યાંના કોઈ મહાત્માની દયાથી જોલ બારણું મારે માટે
ખુલ્લું ન થયું. ત્યારપછી બારે વાત તો એ બની કે ઇટાલીમાં ચિત્ર
વિદ્યામાં પહેલું ઇનામ મને મળ્યું. દેશ તરફ ઘૂણા વધવાની સાથે
વિદેશનાં સૌંદર્યમાં આસક્ત થયો. સ્વતંત્ર હૃદય, દેશ તરફ મમતા
વિનાનું, યૌવનનું સૌંદર્ય-તૃષ્ણા-વિદેશની વણમાગી સહાનુભૂતિ એ
બધાનું પરિણામ-એક પરભાષી પરધર્મી અને પરવર્ણી યુવતીનું
પાણીગ્રહણ. બિક્ષા માગી બાડાના પૈસા એકઠા કરી દેશમાં પાછો
ફર્યો. કોને ખબર વિદેશમાં મરવાની ઇચ્છા કેમ ન થઈ!”

“તારી પત્નીને સાથે લઈને આવ્યો છું?”

“ના બિક્ષામાં માત્ર એકનીજ ખરચી જોઈલું મળ્યું. બે જાણું

પૂરૂં થાય તેમ નહોતું. તેથી એકલાનેજ આવવું પડ્યું. આવીને જોયું તો જોઓ મારા ટ્રસ્ટીઓ હતા તેઓ મને ઝોળખી શક્યા નહિ. આપદાદાની સંપત્તિને પોતાની કરી તેઓ તો નિરાંતે સુખમાં હતા. સંપત્તિના આકારમાં કંઈ ફેરફાર થયો ન હતો. હા માત્ર નામ ફેર થયો હતો. અધુરામાં પૂરૂં આ દેશમાં તો અન્ન-ચિંતાનો ચમત્કાર! વળી નહિ માતા, નહિ પિતા, નહિ બંધુ? એટલે માણસોને પણ એવી ઝોળખાણ આપી કહેવું પડે કે ‘ભાઈ હું તો અહિંનો આ ગુજરાતનો રહીશ છું.’ જીવવું તો જોઈએ? એકદર મોટા લોક-માંથી કદાચ કોઈ અનુગ્રહ કરી એકાદી છખી ચીતરવાનું કહે એમ ધારીને અહિં આવ્યો છું. તેમાં અચાનક તારી સાથે ભેટો થયો. અહિંયાંથી એકાદ ઓડર મળશે એમ લાગે છે પરંતુ થોડા પેસા આગળથી આપવાની વાત છે. ભલું હશે તો હમણાંજ ચાકર આવીને કહેશે કે ‘આજ ભાઈને કુરસદ નથી? ખીજે કોઈ વખતે આવજો.’

“તારી પત્ની વિલાયતમાંજ છે?”

“હા વધારે તેજ લાગે છે. ખીજે ક્યાં જાય?”

નોકરે આવી એક નામષત્ર મધુકરના હાથમાં મૂક્યું તેણે મોટેથી વાંચ્યું:—“Sorry. Please see me a week hence.” યોગેશ બોલી ઉઠ્યો “તેં કહ્યું તેવુંજ થયું. મેળાપ પણ ન થયો.”

“ગુજરાતનું જીવન થોડા વખતમાં ઘણું જાણી લીધું. લાગે છે કે અનુમાન તદ્દન ખોટું નથી. એમાંનો મોટો ભાગ તો વાત કરવાને પણ લાયક નથી. અથવા બહુ ધીમે ધીમે ઉન્નતિની દિશા તરફ જતો જાય છે. ત્યારે એસો મારે હવે ઘેર જવું પડશે” કહી મધુકર ઉઠ્યો. કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ પાછો બોલી ઉઠ્યો, “હા, એ તો સારી વાત. તારી ભવિષ્યની પત્નીનો ફોટો તો જોયો. સાંભળ્યું પણ ખરૂં કે તુરતમાંજ તમારાં લગ્ન થનાર છે. હવે જ્યારે નવરો થાય ત્યારે મારા ચિત્રાલયમાં આવજો.”

“તાઈ ચિત્રાલય ક્યાં આવ્યું ?”

“બીજે ક્યાં ? ઘરમાં જ તો. ઘણા દિવસે તને મળ્યો. બાળ-મિત્ર, વળી તુરતમાંજ થનાર લગ્ન. હું ગરીબ ચિત્રકાર, ભાઈના લગ્નની શી ભેટ આપું, કહે ? તારે જો કંઈ વાંધા ન હોય, તો તારો ફોટો લઈ તારો અને તારી પત્નીનો બંનેનો બ્રોમાઇડ કરી ભેટ આપું.”

“એમાં વળી વાંધા શો ? મારે કંઈ અત્યારે જરૂરી કામ નથી. ચાલ તારે ચિત્રાલયે જ આવું છબી પડાવવા.”

“ચાલ. ત્યાર પછી બે ચહેરાઓ મેળવી શકાશે, લગ્નની પહેલાંનો અને લગ્ન પછીનો.”

“તને જોતાં લાગે છે કે વિલાયતથી પાછા ફરી તેં તાઈ જીવન બહુ સુંદર બનાવી દીધું છે.”

“બનાવી દીધું નથી; થઈ ગયું છે. પણ મુશ્કેલી વાત એટલી કે સુંદરતાથી કંઈ પેટ ન ભરાય” કહી યોગેશનો હાથ ઝાલી મધુકર ઉભો થયો. બંને મિત્રો ચાલ્યા જતાં જતાં યોગેશે અંદરના ઓરડામાં નજર નાંખી. કોઈ ફરકયું નહિ. જીવનનાં સ્વપ્નો વિષે વાતો કરતા બંને મિત્રો રસ્તે પડ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

બે બહેનો.

એક પહોળા આરસના ઓટલા ઉપર છોકરાં કીલકીલાટ કરી રહ્યાં હતાં. ઓટલા ઉપર બે ગોળ થાંભલા હતા. એવા જ બે ગોળ થાંભલા ખીજા ઓટલા ઉપર હતા અને વચ્ચે પગથીયાં હતાં. એ થાંભલા ઉપર કમાનો વાબેલી હતી અને તેની ઉપર પહેલા માળનો ઝરખો લટકતો હતો. બાંધણીને લીધે સાધારણ ઘરોથી તે જૂદું જણાઈ આવતું. જો કે રંગ રોગાન ચઢાવેલું કંઈ ભભકાદાર નહોતું પણ જુનીનવી ઢબનું એ ઘર તેમાંના રહેવાસીઓની ભૂતકાળની જાહેરાતની સાક્ષી પૂરતું હતું. ઘરને બે માળ હતા. ખીજા માળની બારીઓ તો સદૈવ બંધ જ રહેતી. પણ પહેલા માળના ઝરખામાં કોઈ કોઈ વખતે મોડી રાત્રે અજવાળું દેખાતું અને તરતજ બંધ થતું. ઉંચાઈ કરતાં લંબાઈમાં તે ચારગણું વધારે હતું. આગળ ડેલી, ત્યાર પછી એક અને ત્યારપછી હારબંધ ચાર ઓરડાઓ હતા. છેક છેલ્લા ઓરડાની પાછળ કોટ ચણી લઈ નાનો સરખો વાડો કરેલો હતો. અને તેને બહાર જવા આવવા માટે એક નાની બારી મુકી હતી. ડેલીએથી પુરૂષની આવ જ થતી અને આ નાની

બારીને બારણેથી સ્ત્રીઓની આવ જાય થતી. વાડાની મધ્યમાં એક પીપળાનું ઝાડ હતું. અને તેની ડાળીઓએ છેક છેલ્લી પાછલી મેડીના છબ્બને ઘેરી લીધું હતું, રાત્રે ધરના બે નોકર ચોક્કીને માટે તે ઝાડ નીચે સૂતા હતા. ધરની બાજુમાં થઇ જે મોટો માર્ગ જતો હતો તેના એક ફાંટા ઉપર તે વાડામાં મુકેલું નાનું બારણું પડતું.

રસોડું, પાણીઆડું, નહાણી એ બધાંની સગવડ ચોક્કમાં હતી. ચોક્કનાં બારણું બંધ કરીએ તો ડેલી સાવ અલગ થતી. ઘણુંબધું તે ડેલી નોકરોના ઉપયોગ માટે વપરાતી. પહેલા માળના આગલા દીવાનખાનાના ગોળ દાદરનું બારણું તે ડેલીમાં પડતું અને બીજા બહારનાં ઓટલા ઉપર હતું. ઓટલા ઉપરના બારણાને બહારથી તાળું મારતા અને તેની ચાવી ધરધણી પોતે રાખતો. આગલી મેડી એટલે ઉપરનું દીવાનખાનું ડેલીની માફક પાછલી મેડીથી સાવ અલગ હતું. પાછલી મેડીમાં જવા માટે એક અગાશી મૂકી હતી કે જે ચોક્ક ઉપર હતી.

ધરની પાછલી મેડીએ બે આધડ વચની બાજુઓ બેઠેલી હતી. બેમાંની એક જરા વધારે ઉમ્મરની લાગતી. શાન્ત અને ગંભીર મુખાકૃતિ ઠરેલ વિચારોનું દિગ્દર્શન કરાવતી. તે આ ધરની ઘણી-આણી ગણ, અને પાસે બેઠેલી બીજી બાઈ તે તેની નાની બહેન ગંગા હતી.

ગંગા બાળ વિધવા હોવાથી નાનપણથી જ ગણને ત્યાં રહેતી. ગંગા અતિશય કામઢી હોવાથી ધરમાં તે બહુ ઉપયોગની થઇ પડતી. કોની પાસેથી કેમ કામ લેવું તે તેને આવડતું જેથી સૌને પ્રિય થઇ પડતી. અનેવી પણ બહુ પૈસાદાર હતો. મેમાનવાળુ ધર, પૈસા એટલે વ્યવહાર પણ ઘણો. એ બધાને બહુ સહેલાઈથી તે પહોંચી વળતી. તેનાથી એક નાની બહેન પાંચ વર્ષનો એક છોકરો મૂકી મરી ગઈ હતી. લાગ સાધી તેને પણ એ આ ધરમાં ઉપાડી લાવી હતી.

અત્યાર સુધી ગજને કંઈ સંતાન ન હતું જેથી બહેનના છોકરા નાનાની સૌ બહુ સંભાળ રાખતાં. તેને ઘરમાં લાવ્યાને વર્ષેક થયું હશે એટલામાં જ ગજને છોકરો આવ્યો અને નાનાનાં પગલાં સારાં કહેવાયાં. ગજનો છોકરો બે વર્ષનો થયો ત્યાં જ તેનો બાપ ગુજરી ગયો અને સ્વભાવશઃ તેને ઉછેરવાનું કામ ગંગાએ જ અદ્ધરથી ઉપાડી લીધું, અને પરિણામે તેનાં જ ગુણો એ છોકરામાં આવ્યા. નાનપણથી જ ‘ખોટનો છે, બાપ વિનાનો છે, એને લીધે તો આપણે ઉજળાં’ આવું બોલી ગંગાએ વધારે પડતી છૂટો આપી તેને મોઢે ચઢાવી મૂક્યો હતો. તેથી ગમે તેમ પૈસા વાપરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી.

ખિહારીની ઉમ્મર અત્યારે વીસ વર્ષની હતી. નાનપણથી ટેવોએ તેના મનમાં ઘર કર્યું હતું. ગજને તેની તે ટેવો હવે સાલતી પણ જો તે ખિહારીને વઢવા કે હપકો દેવા આવે તો ગંગા આવતુંજ પોતાને માથે ઝોઢી લઈ ખિહારીને વહાલી લાગવા પ્રયત્ન કરતી અને વહાલી લાગતીજ. એના આવા ગુણને લીધે બનેલી ગુજરી ગયા પછી પણ તે એ ઘરમાં ઘણા વર્ષોથી પોતાનું સ્થાન જાળવી રહી હતી.

નાનો પણ ગંગાની દેખરેખ નીચે ઉછરેલો એટલે કંઈ શીખવાડતું પડે તેમ નહોતું. સ્વછંદી ખિહારીનો તે પરમમિત્ર અને જમણો હાય હતો. ખોટે રસ્તે દોરી જનાર, અને ગજ પાસેથી કંઈ કામ કઢાવતું હોય કે પૈસા જોતા હોય તો ખિહારી કહે તેમ હાજું હા કરનાર અને ખોટી સાક્ષી આપનાર તરીકે તે પણ બહુ ઉપયોગી થઈ પડતો.

અત્યારે ગંગા અને ગજ ખિહારીની જીદ વિષેજ વાતો કરી રહ્યાં છે. જ્યોતિની મા પત્નાતિએ પોતાની છોકરી માટે ખિહારીનું માથું કર્યું હતું. પણ ખિહારીએ લામ કરવાની ના પાડવાથી તે પાછું વાળ્યું. પાછળથી નદી કિનારે ફરવા આવેલી જ્યોતિને તેણે જોઈ તેનું રૂપ દેખી તે અંજાઈ ગયો અને તેમાં મોહ પામી તેને પરણવાની

જદ લઈ બેઠો. તેની માશી પૂર્વવત્ ગજને છોકરાને રાજી રાખવા સમજવતી હતી. તે જણકાઈને બોલી ‘ પણ એમાં તારો શો ગરાસ હંટાવાનો હતો, ગજ ?’

“ હું તો બધુંય સમજું છું પણ આતો આધા જઈ પાછા પડવા જેવું થયું. જ્યારે તેઓ ખુશામત કરતા આવ્યા ત્યારે છોકરાએ હા પાડી નહિ. અને હવે તો સાંભળ્યું છે કે તેણે બીજો ક્યાંઈ વિવાહ કરી પણ નાંખ્યો અને લગ્ન પણ નક્કી થયાં છે. હવે આપણાથી આ વાત બોલાય પણ કેમ ? અને બોલીએ તો પણ તેઓ હા પાડે શેનાં. ” ? ગજ બોલી.

“ હા પાડે કે ન પાડે. કહી જ્ઞેવામાં આપણું શું ગયું ? પેલી હિરાએ શું કહ્યું સાંભળ્યું ને ? કન્યાની માની ઇચ્છા તો આપણા બિહારીને જમાઈ કરવાની હતી. મોટાને ઘેર દીકરી દેવાની કેને ઇચ્છા ન થાય ? બિહારીએ તે વખતે ના પાડી તેથી તેઓ વધારે વખત રહી શક્યાં નહિ. અને બીજો વિવાહ કરી નાંખ્યો. પણ એટલું તો સાંભળ્યું છે કે તેમાં કન્યાની મા રાજી નથી. તે વિવાહ તો તેના બાપે કર્યો છે. ”

“ તે ગમે તેમ હોય પણ જ્યાં નક્કી જ થઈ ગયું છે ત્યારે આ વાત ઉપાડવી કીક નહિ. અને છોકરાને જો ઇચ્છા થાય તો કન્યાની ક્યાં ખોટ છે ? તેમનાં લગ્ન આ મહિનામાં જ નક્કી થયાં છે અને ધીરજલાલની તે દીકરી પણ બહુ મોટી છે. કેટલીય ચોપડીઓ ભણી છે, ને પાસ થઈ છે. આપણું નામીયું ઘર. એવીને લાવીએ તો સોકામાં શું કહેવાય ? અને છોકરા સાથે તેને મેળ પણ કેમ ખાય ? એવડી મોટી માતંગી છોકરી-ઘણીનું ઘર માંડે શું ? ”

“ માતંગી છે માટે તો એ માફ માથું ખાય છે. એ છોડી ક્યાંઈ કરવા ગઈ હશે. આપણો બિહારી પણ ત્યાં જઈ ચઢ્યો. એને

જોધ અને ત્યારથી એ એને પરણવાજ જીવ લઈ બેઠો છે. નહિં તો એમજ કહેતો કે ‘લગ્ન નહિં કરું.’ હીરાને મોઢે સાંભળ્યું ને ? રૂપ તો જાણે પરી જેવું. તેથી જ બિહારીનું મન ચોંટ્યું છે. જો એ મનગમતી વડુ પરણી સંસાર માંડે તો તેના જેવું સુખ તારે બીજું કયું ? કાલ સવારે તારી આંખો મિંચાઈ જશે અને નહિ છોકરાને પરણાવે કે નહિં તેને સુખી કરે.”

“એ તો નસીબમાં માંડ્યું હશે તેમ થશે. પણ તેઓ હા ન પાડે તો પછી શું કરવું ? અને હવે આમ નીચાં થઈ તેને પૂછવા પણ કેમ જવાય ?”

“એમાં વળી ઉચું નીચું શું ? કુંવારા છોકરા છોકરીની વાતો તો ચાલ્યા જ કરે. બે હાથ જ્યાં સુધી ભેગા થયા નથી ત્યાં સુધી નક્કી કેવું ? શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે ચોરીએ ચટ્ટા વિના લગ્ન કહેવાય નહિ. તું હા કહે કે આજ જ હીન્દીને મોટલી વાત ઉપાડું. ‘જ્યાં સુધી શ્વાસ ત્યાં સુધી આશ’ પછી જો હા ન પાડે તો છોકરાને પણ સમજાવી શકાશે અને નહિ તો આ મહિનામાં જ છોકરી ગોતી કાઢી લગ્ન કરી નાખશું. એક વાર પૂછવામાં આપણું શું જાય ? ‘વાગ્યું’ તો તીર નહિં તો તુકો.”

“એ બહુ અવિચારી કામ. બેન, એવા અધર્મનાં કામમાં હું નહિં પડું. છોકરો પણ કેવો જાગ્યો છે ? બડ્યો પણ નહિ, સાધારણ સારા માણસ જેવો પણ ન નીકળ્યો. સંપત્તિ તો હજી હાથ પડી નથી નહિં તો ક્યારનીએ ઉડાડી મુકી હોત. એના આચરણ તો તું જુએ છે ને ? આટલી ઉમ્મરમાં તો સર્વશુણસંપન્ન થયો છે. બાકી શું રહ્યું છે ? આજ આ છોકરીને જોઈ ‘લગ્ન કરવાં છે’ એમ નાહું પકડ્યું. કાલ કહેશે કે ‘લગ્ન નહિ કરેગા.’ છોકરાને તો ઘડી ઘડીમાં તો લાખ ઘોડા છુટે.”

“હવે તો તું અન્યાય કરે છે, ગજી. મોટા લોકનાં છોકરાં એમ

નહિ કરે ત્યારે શું ગરીબ ગરમાનાં કરશે ? ત્યારે મોટા કોને કહેવાય ? આજ જોને પેલો દેવશંકર એક તરફ તો જાણે નારાયણ જેવો અને જાણે છે ને તેના આચરણે તો ગામનાં વહુ દીકરી—”

“ હવે છાતી રહે એ બધી વાતોનું આપણે કામ નથી. હું પહેલેથી જ જાણતી હતી કે આ છોકરો આવોજ નીવડશે.” કરી ગજાએ નિશ્વાસ મૂક્યો.

એટલામાં દાદર ઉપર કોઈ ચઢતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. બંનેએ તે તરફ જોયું તો બિહારી અને નાનાને જોયા. મા અને માસીને જોઈ બિહારી એકદમ બેલી ઉઠ્યો “ આ હું લડાઈમાં જવા માટે નામ લખાવી આવ્યો છું, સાચું ન મનાતું હોય તો જો આ બંદુક પણ લીધી છે.” ખીસ્સામાંથી પીસ્તોલ બહાર કાઢી બતાવી બોલ્યો—“ તને માફ મોં જોવું ગમતું નથી તો હું પણ કોનું મોઢું જોઈ આ ઘરમાં જીવું ? ”

“ હાય હાય ! લડાઈમાં જવું છે ? શા માટે ? ” ગંગા ગમરાએલા જેવો દેખાવ કરી બેલી ઉઠી.

“ જાઉં નહિ ? જતન કરી કોણ આ જીવને જીવાડવાનું હતું ? ” કહી બાજુમાં ઉભેલા નાનાને કાણી મારી ધીમે બોલ્યો “ કેમ નાના ઠીક જામે છે ને ? ”

“ ઠીક જામે છે, બહાદુર, ઠીક થાય છે. સુર જરા મોટો થવા દે. જોઈએ ક્યાં તાવ પડે છે ” નાનાએ કહ્યું.

“ તારે તો બધી વાતની ઉતાવળ. જ્યારે તેઓ ખુશામત કરતા પગે પડતા આવ્યા ત્યારે તેં ના પાડી અને હવે તેઓ ના પાડે તો ? ” ગજાએ કહ્યું.

“ એ કંઈ બધું હું ન જાણું, તું મારી મા મારાથી મોટી. જો તારા દેખતાં કહું છું, અને માસીના તમે પણ સાંભળોં જો અહિંયા

લસ નહિ થાય તો જુઓ છે ને આ, ગોળી તે આ નળીમાં નાખવાની. પછી પગથી ઘોડો દાખવાનો-બસ-એક ઘડાકો-ઘોડાક ધુમાડો અને બિહારી એકદમ બિહારી! માશીબાને છાતી કુટવાની. તારે કાશીએ જવાનું અને ઘરને તાળાં દેવાવાનાં.”

“બિહારી બહાદુર! વાહવા! ભારે કરી” નાનાએ કાન પાસે જઈ કહ્યું.

“અરે નાના, આ વળી શી મોકાણ માંડી? ગાંડો થઈ ગયો કે શું? આતે આ શું બોલે છે?” બેબાકળાની માથે કુજતે સ્વરે ગંગા બોલી.

“બીજું શું બોલવાનું હતું? સાદું જીવન ને ઉંચા વિચાર. બસ આજ જ હું આ બધાનો નિવેડો લાવી તમને મારી ચિન્તામાંથી મુક્ત કરીશ.”

“માશીબા એકવાર પ્રયત્ન તો કરી જુઓ” ઠાવકાઈથી નાનાએ કહ્યું “એ બધાનો ભાર મારે શિર મૂકો. પછી ખજર પડે કે ધીરજલાલ શી રીતે તેની દીકરીને આપણે ત્યાં નથી દેતો? મને પાકી ખજર છે કે ત્રિવાહ થયો છે તેમાં કન્યાની માની જરૂર છે ઈચ્છા નથી. અને આપણે પણ એ કન્યાની માનેજ પકડવી. ધીરજલાલે તો પોતાં ફાડ્યાં છે અને હું તો તેને અડક્યો પણ નથી. છતાં તમે બધાં જોશો કે હું એને કેવી રીતે મહાત કંઈ છું તે.”

“હું પણ એજ કહું છું. બાપુ, હું પણ ક્યારની એજ માથા-કૂટ કરું છું તારી માશીને એજ સમજાવું છું. એકનો એક છોકરો તેણે પણ લીધું છે અને ગજ તો સાવ બેદરકાર છે.” ગંગા બોલી.

“અરે નાના તુંએ હલભાગીઓ એ અકર્મી સાથે ગાંડો થયો શું? પારકાની છોકરી ઉપર આપણું શું જોર?” બળતે હૃદયે ગજ બોલી.

“જોર જોર પૈસા. ધીરજલાલ તો તેની ઓપીસમાં નોકરી કરેને ખામ પીએ. આવા મોટા માલધણીને ત્યાં તેની દીકરી જાય તે તો તેના બાપનાં પુણ્યે.”

“ અરે તેની સાત પેઢીના પુણ્યે ” બિહારીએ ઉમેર્યું.

“ એ બધું હું કરીશ માશીયા, હું કરીશ. મેં તમને પૂછ્યા વિના ક્યારનીએ હીરકીને મોકલી છે અને કન્યાની માને કહેવરાવ્યું છે કે તમારી દીકરી સોનાને હિંડોળે હોંચકશે અને તમે પણ પાંચમાં પૂછાતા થશો. ”

“ હે! ” શું કહે છે ! ત્યારે અરધું તો કરી નાખ્યું ? ” આશ્ચર્ય પામતી ગંગા બોલી.

“ કંઈ નહિં ? નહિં તો મારો ભાઈ ખોઈ બેસુને ! તમે મોટાં માશીયા અને નાનાં માશીયા જીવતાં છતાં ભાઈનું દુઃખ મારાથી જોયું જાય ? મોટાં માશીયા તમે ચેલીનું મોં ઉઘાડું મૂકો. પછી જુઓ, હું ધીરજલાલને ખરીદીશ, તેની વહુને ખરીદીશ, અને તેની કન્યાને પણ ખરીદીશ. કપડાની ઘડી કેમ બેસાડવી એ તમારા જેવા મોટરાઓના આશિર્વાદથી બરાબર જાણું છું. ”

“ મોટી, હવે તારું શું કહેવું છે ? તું મારા અને આ નાના ઉપર ભાર મૂક. તારે વચમાં કંઈ બોલવું નહી. માત્ર પૂછીએ તેનો જવાબ આપવો ને બાકીનું છાનાંમાનાં જોયા કરવું. ”

“ હું તો આમાં કાંઈ સમજતી નથી. તમે જેમાં મારું સાઈ થાય તેમ સમજીને કરો. ” કહી ગઈ ત્યાંથી ઉઠી નીચે ગઈ. તેના ગયા પછી ગંગાએ પૂછ્યું “ હે ” નાનકા ખરી વાત ? સાચેજ તે હીરકીને મોકલી છે ? ”

“ નહિંતર તમારી અને માશીયાની સામે હું જીતું બોલું ? ધીરજલાલ તેની દીકરીનાં લગ્ન કરવા દેશમાં ગયા છે. તમે જોશો હું એ સાતમનેજ દીવસે તેની કન્યા સાથે આપણા બિહારીને પરણાવીશ. ત્યારે તમે કહેશો કે નાનો તે નાનોજ. તમે ફક્ત મોટા માશીયાને રાજ રાખો. ”

“તે કામ માફ. તું પણ બિહારીની સંભાળ રાખજો. તેને ટાઢો પાડજો. બિચારો બાપ વિનાનો છોકરો માથે ડોઘ મોઢું એની ખબર લેનાઈએ ન મળે. તેના ઉપર જીવ તણાય છે. માટે તો અહિં પડી રહી છું. નહિં તો મારે અને સંસારને હવે શું? કાશીવાસ કરું કરું એમ થયા કરે છે.”

“અરે, એટલીવારમાં કાશીવાસ કરવો છે? પહેલાં વહુબહુ તો જોઈ લ્યો પછી નિરાંતે કાશીવાસ કરજો” બિહારી બોલ્યો.

“ધશ્વર કરે ને એવું સુખ જોવાનું અમારાં નસીબમાં હોય તો મારા જેવું સુખી બીજું કોણ થાય? લ્યો ચાલો આજ તો કંસાર જમજો. ચાલ નાના, બિહારી,” કહી ગંગા નીચે ઉતરી. તેની પાછળ બંને મિત્રો પણ ચાલ્યા. દાદર ઉતરતાં ઉતરતાં બિહારી બોલ્યો—
“કેમ નાના, બુંદુક બહાર ન કાઢી હોત તો માને આમ સહજમાં મનાવી શકાત?”

“નારે બહાદુર, તેં તો કમાલ કરી! હવે જોવાનું માત્ર એટલું કે માંડવાનો રંગ કેમ જામે છે તે” આવી વાતો કરતા, બાજુ કેમ ગોઠવવી તેનો વિચાર કરવા બંને મિત્રો બહાર ફરવા ગયા.

પ્રકરણ ૩ જી.

પનોતી.

કાલિદાસના ઘરમાં આજે ધમાલ ચાલી રહી છે. ઘરના આંગણા ઉપર ચંદરવો બાંધ્યો છે. ચારે બાજુએ કદળી સ્થંભ રોપી દીધા છે. આસોપાલવનાં તોરણો ઝુલી રહ્યાં છે. રંગબેરંગી પોષાક વાળા માણસોની હાર ચાલી રહી છે માંડવાની એક બાજુમાં સ્ત્રીઓ માંગણિક ગીતો ગાઇ રહી છે. અને બીજી બાજુ ગાદી તકીયા અને જાનમ ઉપર ગામનાં અને નાતના પટેલીઆઓ બેઠા છે. રામ રામના શબ્દો વારેવારે કાને પડે છે. હોકાનો ગડગડાટ ચાલુ જ છે. માંડવાની થોડેક છેટે પાટ ઉપર નોખતવાળાઓ બેસી ગયા છે. ગામ ગજવતો શરણાષ્ટમનો નાદ રાગ રાગણીથી ઝુલતો પવનની લહેરો સાથે બધાંને કાને લમ્પનો સંદેશો પહોંચાડતો હતો. ન આવેલા, આવતા, આવેલા, જતા આજ સૌને મોટે એજ સંભળાય છે કે આજ કાલિદાસના પુત્ર યોગેશનાં લગ્ન છે. તેને ઘેર ગણેશ બેઠા.

એટલામાં ગામના મુખી પટેલ આવ્યા. સૌએ વારાફરતી રામ રામ કીલ્યા. ગાદીએ બેઠેલા બે ચાર જણાએ તેમને બેસવા માટે જગ્યા કરી આપી. અને સૌની મધ્યમાં બેઠા પછી તેઓ બોલ્યા “ ગણેશને દીવસે સગુવ્હાલું તો સૌ જમાડે પણ કાળામાઘએ તો

નાત જમાડી ને આખું ગામ નોતર્યું. ગમે તેમ હોય પણ આખરે મોટા તે મોટા જ. ”

“ હા ભાઈ જુની રીતજ દીપી નીકળે છે. આજકાલ ભાઈની અવસ્થા કંઈક મોળી છે. નહિં તો એક વખત આ ગામનો રાજા કહીએ તો ચાલે ” એકજણ બોલી ઉઠ્યો.

“ પણ બાપુ સાંભળ્યું ને ! છોકરાનાં લગ્ન કરવા માટે થઈ કાળાભાઈએ દશ હજારનું દેવું કર્યું છે. નહિં તો ગણેશને દહાડે ગામ નોતરવું અને નાત કરવી એ કંઈ થોડે ઘણે પતે એવું કામ નથી. છોકરાને પણ ઘણું બધું ભણાવી પાસ કર્યો છે ” બીજાએ કહ્યું.

“ પાસને મેલ કોરાણે. જંદગીનો ખરો દહાવો તો મા બાપની આંખ મીંચાય તે પહેલાં પોતાના દીકરા દીકરીના ચાર હાથ ભેગા થયેલા જોવા ભાગ્યશાળી થવું એ છે. પાસ થયો એમાં શું થયું ? કાળાભાઈ ખરેખરા ભાગ્યશાળી. છોકરો પરણાવશે, હજી તો વેવાઈને માંડવે વરોડીની એક નાત કરશે. અને સાંભળ્યું છે કે મોટા મોટા ત્રાંબાના ખુમચાનું દહાણું કરવાના છે. ”

“ એક વાર તો કહ્યું કે મોટા તે મોટા. છાતી કોની ? ” મુખીજી બોલ્યા.

“ અને કાળાભાઈએ ક્યાં આગળ પાછળ વસ્તાર છે. એકનો એક છોકરો. ઘરમાં ઐડેએ ન મળે. બધી ચિન્તા પોતાને. તોય આગળ પાછળ દૂરનાં બધાં સગાંને બોલાવી બડા ઠાઠથી ધામધુમ કરી છે. પછી ખરચનું પૂછવું શું ? છોકરાને પણ ભણાવી ગણાવી પાવરણો કર્યો છે. નહિં હોય તો કાલ થશે મામલતદાર. ધીરશે પણ ખરાને બેશે પણ ખરા. કાળાભા જીવતાં તેમની ખુદ્દિ કોઈ પાસે લાંબો હાથ કરવા નહિ દે. ”

“ ડીક ભાઈ ડીક. સમય બળવાન છે. આવું કાંઈ દરેકજ

નભતું નથી. કેને ખબર છે કાલની અને કાલિદાસને તો માથું ઉઘ્યું રાખી ચાલવાની ટેવ છે. એના બાપની રોકડ મિલકતમાં હવે શું બાકી રહ્યું છે ? તમે જ કહોને ? અત્યારે તો ભાઈ હિરકોરી ધોતીયાં પહેરી ફરે છે. એક દહાડો તોફાન સડસડાટ કરતું આવશે ને બાકીનું બધું ધડધુમ કરતું હેડું બેસી જશે. છોકરો આંખ ફાડીને નેંધ રહેશે, બીજું શું ? ” કોઈ બટકબોલું બોલી ઉઠ્યું.

“ હવે રાખો રાખો, એ બધી વાતોનું આપણે ક્યાં અત્યારે દામ છે ? તો પણ એટલું તો કહ્યા વગર નથી ચાલતું કે આ ગામમાં કાળાભા જેવો માણસ મળવો મુશ્કેલ.”

એટલામાં માથે પાઘડી, હિરકોરી ધોતલી, અંગરખું અને કસબી ખેસ નાખેલા વૃદ્ધ પણ મજાનું બાંધાના દેખાતા કાલિદાસ આવ્યા. બધાને રામ રામ કરી બીજા સાથે ગાદી ઉપર બેસી બોલ્યા “ ચાલો, મંગલકાર્ય તો સારી રીતે ઉકળ્યું એટલી નિશંત. કેમ મુખીજી, ઘરેણાં, લુગડાં એ બધું જોયું ? વેવાઈને ન ગમે તેવું તો નથીને ? ”

“ નારે બાપુ હું એજ વાત કરતો બેઠો છું. જીવતા રહેને સો વરસના થાઓ. તમારા થકી તો અમે છીએ. નહિંતર આ ગામમાં રહેવાનું મન ન થાય. ઘરેણાં લુગડાં તો એવાં સરસ છે કે રાજા મહારાજા પણ ધડીક નેંધ રહે. હું આ વનાને એજ કહેતો હતો કે તમે છો ત્યાં સુધી આ બધું. પછી તો જુના પુરાણા રિવાજનો લોપ થશે. અને આજકાલના અંગ્રેજી રિવાજ પ્રમાણે લગ્ન થશે. નોકર સાથે ખબરનો કાગળ મોકલાવે. તેની અંદર લખ્યું હોય કે લગ્ન છે, ગણેશનું તો નામે નહિં. હમણાં જ જુઓ ને ! નાતવરાજ કોઈ કરે છે ? અને જાન પરણે તે દિવસે રહે, બીજો દિવસે તો કાચ વિદાય. કહેશે કે રગ નથી, કુરસદ નથી. વેવાઈને માંડવે પંદર દિવસ સુધી ધી ખાવાનું મળે એની કુરસદ નથી. એવા છકેલ માણસો આજ કાલનાં.”

“આપણે પણ આજ જ ગણેશ ને આજ જ લમ. બહુ ઉતાવળ થઈ પડી. નહિં ભાઈ?” વનાએ કહ્યું.

“હા જરા ઉતાવળ તો થઈ. પણ તેથી શું? આ સિવાય ગણેશનું બીજું સારું મુહૂર્ત નહોતું આવતું. અને ધીરજલાલે પણ થાય છે થાય છે કરતાં પાછળથી એકદમ ઉતાવળ કરી નાંખી જેથી સાત દિવસ જ તૈયાર થવાને મળ્યા.”

“આપણે ક્યારે જન જોડશું?” વરના મામા બોલ્યા.

“હા જુઓ અહિંથી ખાવાપીવાનું પતાવી જરા વહેલા નીકળવું પડશે. વેવાઈનું ગામ અહિંથી ચાર ગાઉ થાય. વચમાં નદી આવે છે; ત્યાં જરા વિસામો ખાશું. લમનું મુહૂર્ત તો રાતના નવ વાગે છે. પણ જરા વહેલા પહોંચીએ તો ઠીક. પાદર પડાવ નાખશું.”

“ત્યારે ચાલો આ બાજુનું બધું કામ પતાવી લઈએ. બ્રાહ્મણને જરા ઉતાવળ રાખવાનું કહીએ. બાર વાગ્યા પહેલાં બધું પતાવી લેવું જોઈએ.”

“નોતરેલા માણસો તો વખતસર આવશે ને? આપણી ઉતાવળથી શું વળવાનું હતું? તોય ચાલો જોઈએ તો ખરા” કહી કાળીદાસ ઉઠ્યા. પાંચ સાત પુરશે પણ સાથે ઉભા થયા અને તેની સાથે ધુમવા લાગ્યા.

અહિં આવો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. પણ અંધારા ઓરડામાં ખાવાને બહાને બરાચલા યોગેશની પણ આપણે સંભાળ લેવી જોઈએ. એક ટીખળી મિત્ર કે જેને યોગેશ પોતાના નાના ભાઈ તરિકે માનતો તેની સાથે વાતો કરતો હાથમાં પરબીડીયું અને ડાબલી સાથે ઉભો હતો. તેણે કહ્યું “કેમ સીતારામ હું કહું તે કરી શકીશ”?

“અચ્છી રીતે કરી શકીશ. બોલો શું કહો છો?”

“ જો આ ડાબલી અને આ કાગળ તેના હાથમાં આપજો. કોના હાથમાં કહે જોઈએ ? ”

“ કેમ ? વહુના બાપના હાથમાં. કહીશ કે મોટા ભાઈએ મોકલ્યું છે. ”

“ ત્યારે તો ખરોખર ! અરે મૂખાં તને કેટલીક વાર કહું ? જઈને જ્યોતિને આપજો. એટલીવારમાં ભૂલી પણ ગયો ? ”

“ એ હેં હેં હેં-મોટી ભૂલ થઈ ગઈ ” કહી સીતારામ હસી પડ્યો.

“ સીતારામ તું બધી વાતે સારો પણ ભૂલકણો બહુ. ”

“ અરે ભાઈ એ જો દોષ ન હોત તો મોટો અમલદાર ન થયો હોત ? ભૂલકણો હોવાથી તો ખારમે વરસે ‘ક’ ને ‘ખ’ ઝોળા-ખવા શીખ્યો. નહિં તો અત્યારે હું કોણ હોત ? ઉભા રહો, ઉભા. હું એક યુક્તિ શોધી કાઢું. આ ડાબલી ઉપર કંકુનો ચાંદસો કરી લઉં. જેથી એમ સમજાય કે કોઈ પુરૂષને આ આપવાનું નથી. જેના કપાળમાં કંકુ હોય અને તે જાતે સ્ત્રી હોવી જોઈએ તેને આપવાનું એજને ? વાતમાં એટલું કે જ્યોતિ ભાભીને આપવાનું. ”

“ ત્યારે જો ભૂલ ન કરતો. તું તો એમને ઝોળાપે છે ને ? ”

“ અરે વાહ ! તમે તો મને તદ્દન ગાંડામાં જ ડેરવ્યો ને ? ધીરજલાલની દીકરીને હું ન ઝોળાપું ? અમદાવાદમાં કેટલીય વાર તમારી સાથે હું એમને ઘેર ગયો છું. ”

“ ઘરમાં તો જઈ શકીશ ને ? ”

“ અરે મને તે કાણ અટકાવે ? હું જ્યાં જાઉં ત્યાં બહાર કરતાં અંદરનો મને વધારે અવ્યાસ. છોકરીઓ તો મને પુરૂષમાં જ ન ગણે. હું તેમનામાં સંકટ કરતો સામેલ. તેમના ટોળામાં બેસી એવાં તો ગીતો ગાઉં અને ગમ્મત કંઈ કે મારી સાથે તેઓ ગમ્મતમાં

શુલતાન થઈ જાય. એક વખત તો ચોળા ચુંદડી પહેરીને મુંબઈગરા પશુ મેળવ્યાંતા. ”

“ ત્યારે બાકી શું ? તું જા. જે શરીરે પીઠી ચોળા હશે. ને કપાળે લગનીઓ ચાંદસો હશે. મોઢું ન કરીશ. છાતું માતું લઈ જાજે. આ કાગળ પશુ તેને આપજે. ”

બધું આપીશ બધું. આજ જે જે, માંડવે જઈ એવાં તો ગીત ગાઉં કે પછી જેઉં કોણુ મારી સાથે ઉભી રહી શકે છે:—

“ દાદા મોરા એ વર જે જે,

એ વર મારે મન વસ્યોરે. ” કહી સીતારામ ગાવા મંડ્યો.

“ અરે, ચૂપ ચૂપ બાપુ આવે છે. ”

“ એ હેં હેં હેં—શૂલ થઈ ગઈ. આ ગીત બંધ કર્યું. ધીરજ-લાલને માંડવે જઈ ગાઈશું. હ્યો આવજો. આ ચાલ્યો ” કહેતો સીતારામ ગયો.

સીતારામ ભણે બ્રાહ્મણ હતો. બાપદાદાની થોડી જમીન હતી. ઘેર થોડાક આંખા હતા. તેની ઉપજ ખાતો અને કામમાં તો આખો દિવસ મંજરા લઈ બજન ગાતો ફરે. કોઈ વિનોદમાં કંઈ ચીજ આપે તો લે, પણ માગે નહિ. સગામાં કોઈ તેને હતું નહિં. જે એના ઉપર વધારે વ્હાલ રાખે અને તેની કદર કરે તેનો તે સગો. તેનાં સ્વાર્થ રહિત પરોપકારીપણાથી તદ્દન અક્ષરજ્ઞાન વિનાનો તે બ્રાહ્મણ યોગેશના મનમાં વાસો કરી રહ્યો હતો. નિર્ભજ મન, સાધુ ચરિત્રવાળો, અને ખરે વખતે કામ લાગે તેવો તે હતો.

તેના ગયા પછી યોગેશને કંઈ ફીક નહોતું લાગતું. આજ તેને મા યાદ આવી હતી. આ બધા ઉત્સવમાં જાણે કોઈ અલક્ષ્ય કંઈ સ્વરે ગાતું હોય “ કે મારે મા નથી. મારે મા નથી ” એમ તેને લાગતું. જે કામગીરી તેણે સીતારામ સાથે મોકલાવી તેમાં એક હાર

હતો. તે હાર તેની મા પહેરતી. મૃત્યુના થોડા દિવસ અગાઉ તેણે યોગેશને બોલાવી હાર આપી કહ્યું હતું કે “આ સાચવી રાખજો. મોટા થયા પછી તારાં લગ્ન થાય ત્યારે તારી વહુને એ આપજો.” વિલંબ ખમાયો નહિ તેથી આજ જ તેણે મોકલી દીધો. “આપશે? ભૂલી તો નહિ જાય? ના, સંદેહ રાખ્યો કામનો નહિ. કાગળમાં તો બધું લખ્યું છે, જવાબ મળશે.” આવા વિચારો કરતો દિશાશૂન્ય જ્યેા તે ઝોરડામાંથી નીકળી બહારના ઘોંઘાટમાં ભળ્યો.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ એક બીજાની હરિદ્રાર્થ કર્યા જ કરે છે. પુરુષાર્થ જ્યારે જીવનમાં ઉતારી શકાય એવી પ્રત્યક્ષ ચીજ છે, ત્યારે પ્રારબ્ધ એ અદૃશ્ય છે. દુનિયામાં અકસ્માતો થયા જ કરે છે. એ અકસ્માતોથી ભારે બનાવો બની જાય છે. અને જ્યારે એ બને છે ત્યારે જ આપણે જાણીએ છીએ. મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ શક્તિ ન ચાલી શકે એવા બનાવો જુએ અને પોતે બહુ નિર્બળ છે એમ માની બેસે. આથી પુરુષાર્થની પ્રગતિ અટકા પડે અને ભાગ્યદેવી વિજય પામે.

ઉછરતો યુવાન યોગેશ જ્યોતિ પામવાની આશામાં હતો. જ્યોતિને હાર એક દિવસ મોડો મળે તે પણ તેને રૂચું નહિ. “સારા કામમાં સો વિઘ્નો” તે તેને યાદ આવ્યું નહિ. ભાગ્યદેવી પાસે ખોદ ખંજર છે તે કદાચ તેનાપર પડશે તેની આશંકા પણ તેને થઇ નહિ.

વરને ઘેર આમ ચાલતું હતું. કન્યાને માંડવે કંઈક જુદોજ દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. ઘરની પાછલી મેડીએ ધીરજલાલ અને પનોતિ કંઈ ધાલમેલ કરી રહ્યાં છે. મેડીનાં બારણાં બંધ હતાં. અમદાવાદના શેઠને ત્યાંથી છોકરાનું માણું આવ્યું છે. તેને શો ઉત્તર દેવો એના નિશ્ચય ઉપર આવવા પતિ પત્નિ વચ્ચે ભાંજગડ થતી હતી. જો કે પનોતિએ તો આવનારને અડધી તો હા કહી દીધી હતી. હવે વાંધો માત્ર ધીરજલાલનો હતો. પોતાની દીકરી શેઠાણી થઇને ફરે એ જોવાની પનોતિને બહુ હોંશ હતી. વળી ધીરજલાલને પણ અમદાવાદમાં જ

નોકરી હતી. એટલે એ ગામનાં સારા સારા માણસો સંબંધીઓ થશે અને પનોતિબાઇ પાંચ જણમાં પનોતાં થઇ ફરશે, એ ખ્યાલ એની કુદ્દિને બહુ ગમી ગએલો. ધીરજલાલની પાસે ગમે તેમ કરીને હા પડાવવીજ અને એથીય નહિં માને તો છોકરીને લઈ પીયર નાસી જવું અને ત્યાં લગ્ન કરી નાંખવા એટલે સુધી એ તૈયાર થઇ હતી.

પનોતિ કંઈક ગુસ્સામાં બેઠી હતી. તેને ધીરજલાલે ધામેથી કહ્યું “જે પીડી પણ ચોળાઇ ગઇ છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો લગ્ન થઇ ગયાં કહેવાય. આજ રાત્રે તો લગ્ન છે. થોડીવાર પછી તેઓ જન લઇને પણ આવશે. આવે વખતે હું વિવાહ તોડી નાંખી દીકરીને ખીજે પરણાવું એમાં મારી આપર શી ? વળી આ તો ગામહું કહેવાય. અમદાવાદ હોત તો વળી જોયું જત. આપણાથી” આ કામ નહિં બને.”

“ ન બને તો છાનામાના બેઠા રહો. જે કરવાનું હશે એ હું કરીશ. તોરણથી વર પાછાં જાય છે અને આપણે ત્યાં તો હજી પીડી જ ચોળી છે.”

“જે સ્ત્રીની કુદ્દિ પાનીએ. આ બધી સંસારી વાતોમાં તું ન સમજ. તું છોકરીની મા અને હું તેનો બાપ. આમ કરવાથી તારે નીચું પડવાનું નહિ થાય, પણ મહારે થશે. વળી કાલિદાસ મારો બાળમિત્ર છે. તેનો છોકરો અત્યારસુધી મને વડીલ તરીકે ગણ્યોતો આવ્યો છે. હું પણ તેને છોકરા જેવો ગણું છું. જ્યોતિ અને એ નાનપણથી સાથે હરેલાં ફરેલાં. એ પણ હવે સમજણી થઇ છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી એ બંનેને પરસ્પર રનેહ છે. એટલે સાવ ગાંડા સિવાય આવી વાત કોઈ ઉચારી ન શકે.”

“હવે તો બહુ આધા છોડવા માંજાને ! હું ગાંડી ? જેમ આવે તેમ બકવા માંડયું છે. પુરૂષ-સાળી બેઠામની જાત તો ! બીસ રૂપી-યાની નોકરી કરી ખાતા. આ પનોતિને પરણ્યા પછી તો પાંચમાં પૂજાતા થયા, અને લોકોમાં માયું ઉંચું થયું. મારા બાપે જે દીકરી

ન દીધી હોત તો કારકુનીજ કરી ખાત. આવા અમલદારની જગ્યા તમારા બાગ્યમાં હોત ક્યાંથી? અને હવે હું ગાંડી થઇ! મારી દીકરી -એનું બહુ ખુફ મારે જોવાનું છે. એ સાથી સુખી થશે એ હું વધારે જાણું કે તમે? ચોગેશ તો બણ્યો છે એટલું જ. એનાં આપદાદાની મિલકતમાં હવે શું રહ્યું છે?”

“શું નથી? અત્યારે એનાં આપદાદાનું જે નામ છે તેની બરાબરી, મારી સાત પેઢી હું કહું છું એવી નોકરી ક્યેં જાય તોપણ કરી ન શકે. અને છોકરો! કળિકાળમાં એવું રતન સાંપડે પણ ખફ? અને તું જે છોકરાની વાત કરે છે તે ઠેકાણે તો એકવાર માંચુ મોકલ્યું હતું. મોટા માણસનો છોકરો, જે કે પૈસા તો ધણાછે પણ પડે તો વાંદરા જેવો અને વળી બદચાલનો છે.”

“એ તો છોકરીનાં જેવાં નસીબ. એવું રાજા જેવું ઘર મૂકી મારાથી જ્યાં ત્યાં છોકરીને નહિ ફેંકાય. તમારી દીકરી એવાને ઘેર પડશે એમાં તમારુંએ કેટલું માન વધશે? અને બદચાલ કહો છો તે નાનપણમાં અણસમજમાં એમ થઇ જાય. લગ્ન કરશે એટલે સુધરી જશે.”

“અને ન સુધરે તો?”

“જુઓ આવી નકામી નકામી વાતો કહાડી અને લોહીક્રકાળો ન કરાવશો. હું તમને સાફવાત કહી દઈશું. ન સુધરેતો જેવાં છોકરીનાં નસીબ! એ બદચાલ, અને પોતે તો બહુ ચરિત્રવાળા! મારા કાકાની દીકરી પેલી નિર્ભળાને એનાં ધણીનાં જીવતાં-”

“અરે છાની રહે છાની. શી વાતમાં શી વાત કાઢી.”

“શું કરવા છાની રહું? હું કોઈનાથી ડરીને ચાલું એવું માણસ નથી. તમારા આચરણે તો એનો ધણી ગાંડો થઈ મરી ગયો. રોજ રાતે એની સારવાર કરવા જના તે. એ તો અત્યારે ડાહ્યા થઇ બેઠાવા બેઠા છો કે ‘બદચાલ.’ જુઓ એવા બધા તર્કવિતર્ક મારે

સાંભળવા નથી. હું આજ જ આ લગ્ન એ છોકરા સાથે મારી છોકરીને પરણાવવાની છું. તેનું માણસ બહાર બેઠું છે તેની સાથે સંદેશો મોકલાવું છું કે વરરાજા બનીને આવે અને તમે પણ વખત-સર જાલિદાસને સંદેશો પહોંચતો કરો કે અહિંયાં તેના છોકરાનાં લગ્ન નહિં થાય.”

“તું નકામી છ'છેડાય છે. જરા ધીરી પડી મારી વાત તો સાંભળ. હું તને એમ કહું છું કે જો અમદાવાદ હોત તો આંખઆડા હાથ રાખી ગમેતેમ કરી નાંખત. પણ આ તો દેશ કહેવાય. અહિં જે પાંચ જણ મોટા કહેવાય તેમને પૂછ્યા વિના મારાથી—”

“જુઓ તમે નોકરી કરી પૈસા કમાઈ જાણો. ખીજી બાબતમાં કંઈ ન સમજો. આતું શું કરવું, તેનું શું કરવું એ બધું અમારું કામ. તેમાં તમને ખચર ન પડે. તમે તો માત્ર ભાર ખેંચી લાવો. તેની વ્યવસ્થા તો અમારેજ કરવાની હોય. તમારે પાંચજણને પૂછવું છે ? તમે બેઠા બેઠા જોયા કરો. તમારા મોં આગળજ એમાંના પાંચ જણને ખડા કડે. કહેજેને સોનું દેખીને તો મુનિવર ચળે. પૈસા ખરચીએ તો જોઈએ એટલા હાજી હા બજાનારા.”

“એ બધું તો હીક. પરંતુ ધર્મ ?”

“આમાં અધર્મ શો છે ? અમારી ઇચ્છા તેથી છોકરીનાં લગ્ન ન કર્યા ! તેને જે ખર્ચ થયું હોય તે આપજો. ત્યારપછી હું જ એક મારી છોકરી શોધી કાઢી તેનો વિવાહ કરાવી આપીશ. એમ કરીયે પછી તો અધર્મ નથી થતોને ?”

“કોને ખચર. હજી પણ માઈ મન માનતું નથી. હાથેકરીને શું કરવા એવી વિપદમાં પડવું જોઈએ ? વળી કાલિદાસ મારો બાળ મિત્ર થાય.”

“હીક ત્યારે, જુઓ. ખીજો રસ્તો બતાવું. એને હજારનું ખર્ચ થયું હોય તો તમે બેહજાર આપજો. મોટો શેઠીઓ આપણો જમાઈ

થશે. આપણી દીકરી લાખ રૂપીયાનો દાગીનો પહેરી સોનાને હિડાળે હીંચકશે. ભલભલાએ તેની આગળ શી ખિસાતમાં? દીકરી સામું બેઠું બેઠબર ગયા તો શું થઈ ગયું? ન હોય તો મારી બેનની છોકરી ખિચારી માઆપ વગરની છે તેની સાથે તેનો વિવાહ કરાવી આપશું. આજ લગ્ન નહિ થાય તો બે દિવસ પછી થશે. એમાં તે શું એટલું બધું ભારે છે કે મન નથી માનતું? ”

“ કેને ખબર. કંઈ સમજણ નથી પડતી. ”

“ ત્યારે જુઓ. મારે કંઈ તમારી ગરજ નથી. મેં નાતના પટેલીઆઓ આપણા જીવરામ, ગંગારામ, અંબારામ, બધાયને બોલાવ્યા છે. તેમને ઘેર જઈ હું બધું પૂછી આવી છું. તેઓએ લા પાડી છે. અને બધીય જવાબદારી પોતાના શિર ઉપર ઉઠાવવા તૈયાર છે. કામપડે સાચી સલાહ આપે એવા ખિચારા ભલા માણસો છે. અને જુઓ, હું આ છેલ્લીજ વખત કહું છું કે જો તમે આમાં બેમત થશો તો હું આજજ મારી દીકરીને લઈ મારે પીયર જતી રહીશ. અને પાછું વાળીને આ ઘર તરફ ચુંકીશે નહિ. એટલું તમારા મનમાં ખાત્રીથી માનજો ” કહી પનોતિ બારણું ઉઘાડી ધબધબ કરતી નીચે ચાલી ગઈ.

“ એએછા ! એએછા ! સાંભળ ! સાંભળ ” ધીરજલાલ તેને બોલાવતો રહ્યો અને પનોતિ ગઈ. “ શું કહું ? શું કહું તો સાંઠે થાય ? મારો સંસાર પણ કેને અંગે ? પનોતિ ને જ્યોતિ. તેમના ભલા મારે થઈને તો આ બધું. પણ ખરે વખતેજ એ વાંકી થઈ બેઠી. બે દિવસ આધાપાછા હોત તો કંઈ નહોતું. જ્યોતિની ઇચ્છા શી હશે ? પણ છોકરીની ઇચ્છા બધા વિના એ આટલું બધું જોર બતાવી શકે ? કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર આવવાને બદલે આવા વિચારો કરતો ધીરજલાલ બેઠો હતો એટલામાં “ મોટા ભાઈ, ક્યાં ગયા ? અહિંયાં જ છોને ? ” દાદર ચડતું કોઈ મોટેથી બોલ્યું.

ધીરજલાલ મેડીમાંથી બહાર નીકળ્યો. દાદરમાંથી નીકળતું જીવ-

સમ તરવાડીતું ડોકું દેખી બોલ્યો “ઝોહો, જીવરામ તરવાડી ? આવો, આવો.”

“અરે ભાઈ હું કંઈ એકલો નથી. ગામનાં મોટેરાં તમને શોધવા ફરે છે.”

“આવો આવો, ગંગારામ, શિવરામ ઝોહો ! અંબાલાલ થાણુદાર પણ પધાર્યા છે ને ?”

યોગ્ય આદરસતકાર આપી રામરામ કરતા સૌ બેઠા. તરવાડીએ ધીમેથી વાત ઉપાડી “કેમ ભાઈ, તારી વહુએ અમને બધી વાત કરી છે. તું શું કરવા નક્કમો ‘હા’ ‘ના’ ક્યાં કરે છે ? તારી ઘરવાળી બહુ બુદ્ધિશાળી લાગે છે. તેને મોઢેથી અમે રજેરજ સાંભળ્યું છે ને વિચાર પણ કર્યો છે. કેમ ગંગારામ ?”

“હા ભાઈ જન્મ મરણ લક્ષ એ બધુંય ‘દેવા ન જનંતી કૃતો મનુષ્યાઃ’ એ તો જ્ઞાના જોવા લેખ. એમાં કંઈ કોઈનો ઉપાય ન ચાલે.”

“આ પણ એક જોવા જેવું દૌતક થશે હોં ! ધણા દિવસોથી મનને ક્યાંઈ ચેન નહોતું પડતું. અને હાડકચરીયા તાવથી શરીર તો જાણે પડવા બેઠું છે. આ રીતની મોટી ખાનાખરાબી ન થાય તો સાચું આપણથી જોવાયજ કેમ ?” એમ કહી શિવરામ અંબાલાલનો પગ દાખી મોટેથી બોલ્યો “ગંગારામભાઈ સાચું કહે છે. આપણે તો મનુષ્યો ! દેવની ઉપરવટ આપણથી થવાયજ કેમ ?”

“આપ બધાનો શો મત— ?”

“જુઓ, અમે ગોર અને તમે યજમાન. તમારા મતે અમારો મત. તેમ છતાંય આ અંબાલાલભાઈ થાણુદારને પૂછી જુઓ. એ કહે તેમ કરો. આખું ગામ એમને પૂછીને ખાણી પીએ છે. ગામમાં એમનાં જેવો પ્રવિણ અને સાચી સલાહ આપનારો બીજો કોઈ નથી.”

“જો ધીરજ, મને પૂછે તો તું કંઈ વિચારીશ નહિં. મોઢાં કાઠો તો આમ જ થાય. તોરણેથી વર પાછો જાય એ વાત કંઈ આજકાલની નવી નથી.”

“એમાં શું વિચારવાનું હતું? જુઓને હવે શ્રાદ્ધને દહાડે કોણ સરાવે છે? દક્ષિણમાં શિવનું બકરા જેવું મોઢું થઈ ગયું. હતો માણસ અને થઈ ગયો બકરો. છેવટે જે જે બોલવા મંજો. જુનાં જ દ્રશ્યો પડ્યાં છે.” શિવરામભાઈ બોલી ઉઠ્યા.

“અરે આજ જુઓને, દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં કણે જ્યારે તીર તાડ્યું ને—”

“અરે તરવાડી, કણે ક્યારે તાડ્યું? એ તો અજ્ઞાન.”

“એ બધું એકનું એક. જે અજ્ઞાન તેજ કણે. ચોરનો ભાઈ તે ધંડીચોર.”

“પણ અચાનક આવા ખચર કાલિદાસને વજ્ર સમાન નહિ લાગે?” ચિન્તાતુર ધીરજલાલ બોલ્યો.

“થશેતો! વજ્રાધાતજ થશે. અમારી સાત પેઢીથી અમારા ઘરનાં બધાંય માણસો શ્રાદ્ધના દિવસોમાં તેને ત્યાં જમતા અને આ વખતે મને એકલાનેજ જમવા બોલાવી બેઠાએ ટહુકે મહારાજ હવે પહોંચાતું નથી. નહોતું પહોંચાતું તો આ ઘેર એના આપના વિવાહ કરવા આવ્યો જ શું કરવા?” શિવરામ કંઈક ગરમ થઈ બોલ્યો.

“આપનો બધાનો જ્યારે એવો વિચાર છે, જ્યોતિની મા પણ એમ જ કહે છે ત્યારે બેમત થવું એ દૃષ્ટતા કહેવાય. પણ આવો ખરાબ સંદેશો હું કોની સાથે મોઢું? કોણ લઈ જશે?”

“સંદેશો લઈ જનાર માણસની ક્યાં ખોટ છે? લાવોને હું જ લઈ જઈશ અને તેઓ ત્યાંથી નિકળે તે પહેલાં પહોંચાડી દઈશ.”

“અમારા શિવરામમાં તો એવું સાહસ ખૂબ ભર્યું છે. જે વખતે

પેલો દેવલો ક્યાંઈકે દક્ષિણમાં જઈને લગ્ન કરી આવ્યો. અને જ્યારે અમારી સાથે પંક્તિ ભોજનમાં બેઠો ત્યારે કોઈની હિંમત ચાલી નહિ કે અમે તેની સાથે બેસી નહિ જમીએ પણ શિવરામભાઈ બોલી ઉઠ્યા કે તેની વહુ પતિત છે તેથી નાત જોડે તેનો વહેવાર બંધ.”

“અમે જો ધારીએ તો શું ન કરી શકીએ એજ સવાલ છે. ગામમાં તમારી આવજા ઓછી નહિંતર તમે જાણત કે અમારો પ્રતાપ કેવો છે ! જો કે બહારથી આ શરીર રોગીયું લાગે, માથે પીળા ચોટલી રહી, પણ બુદ્ધિમાં તો અમે મોટા કલેક્ટરના કારકુનને હરાવીએ એવા છીએ ” શિવરામ ડુલાઈ જઈ બોલ્યો.

“ત્યારે તમને બધાને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. હું તો કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતો નથી. વિના દોષે બિચારા કાલિદાસનું આમ અપમાન કરવું.—”

“અરે દોષ અમે ઉભો કરીશું. સાંભળ્યું છે કે કાલિદાસની માસી બાળ વિધવા હતી. તેણે કાશીવાસ કર્યો છે. કાલિદાસ હમણું ત્યાં ગયો હતો. એટલે એને ત્યાં જમ્યો જ હશે. કોને ખબર એ કોને ત્યાં રહેતી હશે ? એ મુદ્દો પકડી વાત કરી નાખશું.”

“હીક, પણ હું એક વખત જ્યોતિની માને પૂછી આવું” કહી ધીરજલાલ ઉઠ્યો. તેના ગયા પછી ગંગારામ બોલ્યો. “કેમ તરવાડી આટલું બધું થયા પછી કંઈ એ ફરશે ?”

“ભાઈ શક્તિનો પ્રભાવ તો શંભુ જાણે. નારી મહિમા અગાધ છે. પણ એ શક્તિ આપણામાં સામેલ છે એટલે એને હા પાડ્યે જ છૂટકો.”

“તરવાડી તમને તો દક્ષિણમાં ગીની મળી એટલે તેમના મતે મત આપી દીધો. જરા હા ના કરી હોત તો ચાર પાંચ હાથમાં પડતને ?”

“ અરે એમાં ગભરાવાનું શું છે? ગીનીથી તો હજી શરૂ થયું છે. અમદાવાદના શેઠની વાત તો હજી બાકી. તેમનું માણસ બહાર બેઠું છે. તેમણે પાંચ ગીની અને વરોડી વખતે ધીનો ડાબ્યો આપવાનું કહ્યું છે.”

એટલામાં પનોતિ આવી બોલી ઉઠી “ ફક્ત હ, હ્યો તરવાડી આ નાળીએર ને રૂપીઓ. બહાર શેઠનું માણસ બેઠું છે તેને આપણે અને દહેજે કે લગ્નનું મુદત્ત બે કલાક વહેલું રાખ્યું છે એટલે જલદી આવે.”

“ ભણે ભણે ! કેમ શિવરામ ! કાલિદાસને દહેવાનો સંદેશો તું લઈ જઈશને ? ”

“ અરે હા હા એ કામનો ભાર મારે શિર. એ બેટા તો જખમારતો કાળે મોઢે પાછો જશે. મારા ભાગ્યમાં પણ થોડું સોનું લખ્યું હશે. નહિં તો આવી યુક્તિ ન સુજત. ”

કુમળા છોડ ઉપર કુહાડો મારી લાલચુડા નરપશુઓ પોતાનું કામ સરળતાથી ઉઠેલી રસ્તે પડ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

લગન.

ખૂબ ઠાઠથી વરઘોડો ચઢાવી કાલિદાસ ગામને પાદર ઉતર્યા. ઉતર્યાને ઘણો વખત થઇ ગયો. લગનું મુહૂર્ત વીતી જવા આવ્યું પણ સામેયાનું કંઈ ટેકાણું ન મળે, એટલું જ નહિ પણ કન્યાવાળા તરફનું કોઇ માણસે ન ફરકે. કાલિદાસને આ જોઈ ધણી નવાઇ લાગી. તેણે ખબર કાઢવા માણસ મોકલ્યું. બધાં તેના આવવાની રાહ જોતાં હતાં હતાં. એટલામાં કોઇ અજાણ્યા માણસે આવી તેના હાથમાં કામળ મૂકી કંઈ કહ્યું. તેણે કામળ વાંચ્યો. “કોઈ ઘેલો માણસ લાગે છે” કહી હાંકી કાઢી સામેયા વિનાજ વેવાઈને ખારણે જતું એમ નિશ્ચય કર્યો. વરઘોડો ચાલ્યો અને વેવાઈને આંગણે આવી ઉભો રહ્યો.

સાજનમાંથી એક માણસે આવી જીવરામ તરવાડી બહાર ગાદીએ બેઠા હતા તેમને કહ્યું “સામેયું તો ઉધી ગયું પણ સાસુને તો જગાડો કે જલદી વર પોંખવા આવે !”

“કેમ ? એ તો ક્યારનું કહેવરાવ્યું છે.”

“શું કહેવરાવ્યું છે ?”

“ કે અહિં તેનાં છોકરાનાં લગ્ન નહિ થાય. ”

“ તમે શું બોલો છો તેનું કંઈ જાન છે ? ”

એટલામાં ઉતાવળા ઉતાવળા કાલિદાસે આવી પૂછ્યું “ કેમ બાઈ કેટલી વાર ? ”

“ અરે અમે તો ડ્યારનું કહેવરાવ્યું છે. તો પણ તમે અહિંયાં આવી નાહકના—”

“ અમને કંઈ સમાચાર મળ્યા નથી. અહિં ગામને પાદર સામૈયાની રાહ જોતા ઉભા હતા એટલામાં એક માણસે આવી સંદેશો કહ્યો. મને લાગ્યું કે એ ગાંડો નહિંતર ચસકેલ હોવો જોઈએ.”

“ કેમ થોડીકવાર પહેલાં શેનો ? અમે તો બપોરનું અહિંથી માણસ રવાના કર્યું છે. અને માત્ર મોઢાની જ વાત ક્યાં હતી ? તમને ધીરજલાલની ચીઠ્ઠી ન મળી ? ”

“ આ રહી મારા હાથમાં. માણસ આવી વાત લખી શકે એ મને વિશ્વાસ ન આવ્યો અને હજી પણ નથી આવતો. હું એક વખત ધીરજલાલને મોઢેથી એ વાત સાંભળવા માગું છું કે આ બધું સાચું છે કે જીતું ? હા, એ પોતે આવીને મને કહે કે એ મેં લખ્યું છે તો સાચી વાત. તેમ થયા સિવાય હું અહિંથી ખસવાનો નથી. કાળાન્તરે પણ નહિ. ”

“ ત્યારે તો લાગે છે કે કંઈક ગોટાળો થયો છે. હું એને બરાબર જોળખું છું. શિવરામ કંઈ કામનો માણસ નથી, સાજો મૂખો બપોરનો તો અહિંથી નીકળ્યો છે અને આપ કહો છો કે હમણાં બપોર મળ્યા. અહિં પાદરે ? ”

“ હા, હું કંઈ ધીરજલાલ નથી. મને જીતું બોલતાં આવડતું

નથી. વહેલા ખચર મળે કે મોડા તેથી કંઈ વતું આશુ' નથી. પણ હું એકવાર ધીરજલાલને મળવા માશુ' છું.”

“ઐટલામાં શિવરામ સાજનને વારે વારે પાશુ' વાળીને જોતો કાલિદાસની ફજોતી જોઈ મનમાં મગ્ન થતો, પાઘડીમાંથી લટકતા ચીથરા ડીક ડીક કરતો જાણે શ્વાસ ચઢ્યો હોય તેમ જીવરામ અને કાલિદાસની વચમાં આવી બોલી ઉઠ્યો “અરે તરવાડી, હું દાંધ ઠાંધથી ડરીને પાછી પાની કરી પીઠ દેખાહું એવો માણસ નથી. હું તો બરોબર વખતે જ અહિંથી રવાના થયો હતો. પણ નદીમાં ખૂબ પાણી આવવાથી ઉતરતાં વાર લાગી. અને જ્યારે પહોંચ્યો ત્યારે જોયું તો કાલિદાસભાઈ જન લઇને રવાના થયા હતા. પાછો અને તેટલી ઉતાવળથી જેમ તેમ નદીપાર કરી ભરેશ્વાસે દોડતો આવ્યો અને જોયું તો પાદરે બધા ઉભા હતા. તેમને ત્યાંજ ચિકિત્સા આપી ખચર કહ્યા. ત્યારે તેમણે હસી કાઢી ચિકિત્સા ચોળી નાંખી અને ગાંડો ગણી હાંપી કાઢ્યો. હવે તમે જ કહો ગાંડો હું કે એ ?”

યોગેશથી બર સાજનમાં એક મૂર્ખને મોઢેથી પોતાના પિતાનું અપમાન થતું ન સહેવાયું. તે એકદમ ઘોડા ઉપરથી કુદ્યો અને ‘બદમાસ’ કહી શિવરામની ગળચી પકડી. શિવરામ “મારી નાંખ્યો, મારી નાંખ્યો” ની મોટી જૂસો પાડી ઉઠ્યો. સાજનમાંથી મારો મારોની જૂસો સંભળાવા લાગી. બધા એકી સાથે બોલી ઉઠ્યા “ક્યાં છે એ ધીરજલાલ ? બાપનો બેટો હોય તો આવી જાય મેદાનમાં.”

“અરે ધીરા થાઓ ધીરા” થાણુદાર સાહેબ વચમાં પડ્યા. કાલિદાસે યોગેશનો હાથ પકડી કહ્યું “ભાઈ ધીરો થા, એણે જે ‘ગાંડો’ કહી અપમાન કર્યું છે એ આ અપમાનના આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી. મારાથી હજી પણ કંઈ સમજાતું નથી કે આ સત્ય હશે કે ઇન્દ્રજન. ધીરજલાલ મારી સાથે આવો વ્યવહાર કરે ? કંઈ કારણ વિના ? અધમમાં અધમ ચંડાળ, માથાનો વાઢનાર તે પણ

વિના કારણે વિના દોષે આવું મર્યાન્તિક અપમાન કરવાનું સાહસ ન ખેડે. અને આ તો ધીરજલાલ, મનુષ્ય, બ્રાહ્મણ સમાજમાં શ્રેષ્ઠ! મને એમ જ લાગે છે કે આમાં કંઈ ઉડો ભેદ હોવો જોઈએ. ચાલુદારજી, એકવાર ઘરમાં જઈ ધીરજલાલને મળી આવું. પૂછી આવું કે આવું કામ તેમને શું કરવા કરવું પડ્યું?”

“અરે શેક તમે તો જ્ઞાની છો, બધું સમજો છો. લગ્ન મરણ એ તો વિધિના જેવા લેખ. એમાં માણસનું કંઈ જોર ચાલતું નથી. તોરણે આવેલા વર પાછા જાય એ વાત આપણા સમાજમાં કંઈ નવી નથી.”

“તે ખરર છે. અત્યારે હું એ બધો ઉપદેશ સાંભળવા નથી આવ્યો. મારે એકવાર ધીરજલાલને મળવું છે.”

“એ અત્યારે તો કન્યાદાન દેવા બેઠા છે. તમે તો ખરર રાખો એવા માણસ છો એટલે જરૂર સાંભળ્યું હશે કે અમદાવાદના નગરશેઠના છોકરા સાથે આજ લગ્ને તેઓ તેમની દીકરી આપવાના હતા. એટલે અત્યારે તેમનો મેળાપ થવો અસંભવ છે. ધીરજલાલે તો કાગળમાં આપને જે ખરચ થયું હોય તેનાથી બમણું આપવાનું લખ્યું છે અને આપના પુત્રના વિવાહનું બીજું ટેકાણું પણ લખી મોકલ્યું છે.”

આ શ્રદ્ધે કાલિદાસને વજ્ર સમાન લાગ્યા. કાળની વિચિત્ર ગતિથી ધીરજલાલ તેને રૂપીયા બતાવતો હતો. જેના બાપદાદામાં, જે સિંહના માર્ગમાં પગ મૂકવાનુંય સાહસ નહોતું, તેનો દીકરો એ સિંહના દીકરાને રૂપીયા બતાવતો, અને તેજ બાપદાદાના ઘરની સામે રસ્તા ઉપર છોકરાને પરણાવવા આવેલો તે, આવી શરમ ભરેલી વાતો હલકટોને મોઢેથી સાંભળતો હોયો હતો! કાલિદાસને વિચારમાં ઉભેલો જોઈ બહુ દુઃખમાં છે ધારી ગંગારામે દિલાસો દીધો—“ભાઈ બહુ અણબટનું થયું એ તો ના નહિ કહેવાય. બ્રહ્માના જેવા લેખ.”

“એ તો હું ક્યારનો કહું છું. ધીરજલાલ જેવા મોટા માણસને સગા કરવા ન લલચાયા હોત તો સાફ થાત. મારી સાત પેઢીથી શ્રાદ્ધને દિવસે માફ આપું કુટુંબ તમારે ત્યાં જન્મતું. હવે એ જમાડનારા ક્યાં ? કુટુંબમાં એક એવો જગે કે જેનાં આચરણે કુળનું આવું બધું અપમાન થાય, એમાં વિચારવાનું શું હતું ?” શિવરામે કહેવાનો દીક લાગ છે ધારી કહી નાખ્યું.

શું કરવું એના વિચારમાં કાલિદાસ ઉભો હતો એટલામાં ધર-માંથી એક વૃદ્ધ હાથમાં લાકડી, ઉઘાડા શરીર ઉપર ખેસ ઓઢેલો, શિવ શિવ કરતો બહાર આવ્યો. તેણે કાલિદાસને કહ્યું “જે સ્ત્રી-આધીન તેનાં કાર્યને કંઈ કારણ હોય છે ? જેમને એક બાળુ ઉપાસ્ય સ્ત્રી અને બીજી બાળુ કાંચન, જેઓ ઇશ્વરને માને નહિ, પૈસો જ જેનો પરમેશ્વર, સ્ત્રી જ જેનું સર્વસ્વ તેનાં કાર્યને વળી કારણ હોઈ શકે ? કાલિદાસભાઈ, હું આપને ઓળખું છું. જો કે તમે તો મને નહિ ઓળખતા હો. ખાખરીયાના સિંહના વંશજને કોણ ન ઓળખે ? માફ ધર પાસેના ગામમાં છે. હું પણ કંઈક દક્ષિણની આશાએ આ લગ્નમાં આવ્યો હતો. અહિં આવ્યા પછી આ બધી ઘટના જોઈ, સાંભળ્યું. સમાજમાં હવે કોઈ બ્રાહ્મણે નથી અને ક્ષત્રી પણ નથી. બધો વૈશ્યનો સમાજ છે. એ વૈશ્યનાં સમાજમાં આવું જ બન્યા કરે. આપ નકામા શું કરવા અહિં દુઃખી થતા ઉભા છો ? આ નરકકુંડનો સત્વર ત્યાગ કરવો એજ તમારું કર્તવ્ય છે. આ ચંડાળના ધરની દક્ષિણ લેવાની મારી ઇચ્છા પણ નથી તેથી હું આ ઘર છોડી જાઉં છું. આપ પણ આ સ્થાન જલદી ત્યાગ કરો.”

“સાચું કહો છો, આ ચંડાળનું જ ઘર છે. પરમેશ્વર જે કરે તે સારાને માટે. આ ઘેર મારા પુત્રના લગ્ન ન થયાં તે માફ અહોભાગ્ય. પરંતુ જ્યારે હું છોકરાને પરણાવવા જ નીકળ્યો છું ત્યારે

પરણાવ્યા વિના મારાથી પાછા જવાય જ નહિ. તમને જે ખબર હોય તો મને કહો કે ગામમાં ક્યાંક કોઈ બ્રાહ્મણની કુંવારી કન્યા છે? તેની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય, તેની દીકરી કાળી ધોળી ગમે તેવી હોય, તેનું કુળ પણ ઉચું નીચું ગમે તેવું હોય માત્ર તેના આપના ગળામાં જનોઈ હોવી જોઈએ.”

“જનોઈ શું કરવા? ઉંચા કુળની કન્યા છે, રૂપાળી અને આજ ગામમાં મારી બહેનની દીકરી. એટલી જે મારા ઉપર દયા કરે તો તમને માથે બેસારી રાજ થતો મારે ઘેર લઈ જઈ. પણ હું ગરીબ બ્રાહ્મણ સંબંધી વિનાનો છું.”

“કંઈ શીકર નહિ. ચાલ તારી બાણેજને હું મારા દીકરાની વડુ તરીકે કપ્પલ રાખું છું. ચાલો.” વરઘોડાને તે તરફ વળવાનો કલિદાસે હુકમ કર્યો. સાંજન તે તરફ વળ્યું. ઘોડાને તે તરફ વાળતાં પહેલાં યોગેશ બોલ્યો “બાપુ—

“બાપુ કાપુ કંઈ નહિ. હું કંઈ જ સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. આજ દુનિયા એક તરફ અને હું એક તરફ. અને ધીરજ! ધીર-રજલાલ! આજ તને મળી શક્યો નહિ પણ એટલું તો નક્કી બાણેજે કે જે મારો સહવંશમાં જન્મ હોય, જે દુનિયામાં ધર્મ હોય, જે હું ખરેખર બ્રાહ્મણ હોઉં તો તને એટલો શાપ આપતો જઈ છું કે રૂપીયાના લોભે વિના કારણ તને જે માફ અપમાન કર્યું છે તેનું શળ તારે ભોગવવું જ પડશે. છોકરી સુખ ભોગવશે એમ ધારી તે પૈસાના લોભે બીજા સાથે તેનાં લગ્ન કર્યાં તેનાં કુળ તરીકે હું આ જનોઈને સાક્ષી રાખી કહેતો જઈ છું કે એજ છોકરીનો હાથ પકડી તારે શેરીએ શેરીએ બીજા માગતાં ભટકવું પડશે. દુનિયાનો પ્રલય થયે પણ મારો આ શાપ નિષ્ફળ નહિં જાય.”

ગાદીએ બેઠેલ તરવાડી આ સાંભળી જરા ચમકી ગયા, પણ

ધીરજલાલને સંબોધી કહ્યું છે એમ સમજી તેણે ભય ત્યજ્યો. સાબન વૃક્ષનાં ધર તરફ વળ્યું. ગિચારો ગ્રાહણ હર્ષણેલા જેવો થઈ ગયો. આજ પૃથ્વી તેને સ્વર્ગ જેવી લાગી. સારાં સગાંનો એ સોગતી થયો. વરઘોડો થોડે દૂર ઉભો રાખી ઉઘતી શાન્તાને ઉઠાડી કહ્યું:—

“ઉઠ ઉઠ તારાં લમ થવાનાં છે. ’ પડોશી બધાં ભેગા થઈ ગયાં. કોઈએ ચાંદલો ક્યો, કોઈ તેનો હાથ ખેંચી નહાવા લાઇ ગયું. પાનેતર પહેરાવ્યું. શાન્તા આભી બની જોઈ રહી કે આ બધું શું થાય છે. વરવડુ પરણી ઉઠ્યાં અને જ્ઞાન વિદાય થઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરદેશ ગમન.

યોગેશને પરણ્યાને આજ છ વર્ષ થઈ ગયાં. તેનો બાપ લગ્ન પછી એક વર્ષ જીવી ભરી ગયો. તેમના કટુ સંસારને મધુમય કરનાર બંને આત્માનું ઐક્યસ્થાન એક બાળકાનો પણ તેમને ઘેર જન્મ થયો હતો. તેની ઉમ્મર અત્યારે ચાર વર્ષની હતી. યોગેશે પરણીને ઘરસંસાર એનાં બાપનાં ગામમાં જ માંડ્યો. અંતરના ઉડા ધાએ તેને નિસ્તેજ બનાવ્યો હતો. તેના લગ્નની ઘટનાએ તેની આખી જીવન સરિતાને ઉધે ભાગેં વહેવરાવી હતી. તે શિક્ષકની નોકરી કરતો. અમદાવાદમાં ભણેલ માણસ. સાધારણ માણસોની ખુશામત કરતાં આવડે નહિ. ગમે પણ નહિ. પરિણામે નોકરી છોડવી પડી. એટલા પગાર ઉપર જેમતેમ કરી ઘરસંસાર નિભાવતાં તે પણ ગયું. ઉપરાંત તેના બાપે લગ્ન પ્રસંગે જે દેવું કર્યું હતું તેનું વ્યાજ જેટલું પણ તે બચાવી ભરી શકતો નહિ. આજ છ વર્ષ થયાં મૂળ મુડી તો રહી પણ વ્યાજ સરખું ન મળવાથી પૈસા ધીરનારની ધીરજ ખૂટી ગઈ. તેણે નોટીસ કહાડી સ્થાવર મિલકતનું લીલામ કર્યું અને તે લીલામમાં પૈસા ધીરનારે યોગેશની સ્થાવર મિલકત ખરીદી લીધી. અંતરના ધાએ તેને બળહીન બનાવ્યો હતો.

બાપનાં કરજે તેને દરિદ્ર બનાવ્યો. ખી. એ. પાસ થએલો ઉછરતી વયનો યુવાન લમણે હાથ દઇ ધરતું લીલામ થયું તેનાં ખરખરે આવતા હિતેચ્છુઓથી ઘેરાએલો પોતાના ભાગ્યને નિંદતો ખેડો હતો. દિલાસો દેનારની આજ તેને ખોટ નહોતી ! ખોટ માત્ર મદદ કરનાર અને ઉપયોગી થનારની જ હતી ! કંઈને કંઈ બહાનું કાઢી માણસો આવ્યે જ જતાં. અને એ ચાર માણસો તો આત્મીયનો ડોળ ધાલી તેની પાસે એ ત્રણ કલાકથી બેઠાં જ હતાં. ખીન્ન આવનારાં વાતો કરી દિલાસાના એ શબ્દો બોલી ચાલ્યાં જતાં ! ગંગારામ ઓસરીમાં ભીંતને અટકેલી બેઠો હતો. જવાબો દેનારમાં મૂખ્ય ભાગ એ ભજવતો. અંબાલાલ થાણુદાર અને જીવરામ તરવાડી પણ હાંફતા હાંફતા શબ્દોથી મદદ કરવા આવી પહોંચ્યા. ઓસરીમાં બેઠા પછી તેણે વાત ઉપાડી “ભાઈ, દામોદરશાનો તો બહુ મોટો અન્યાય કહેવાય. એક નામીયા ધરતો આવી રીતે ઉચ્છેદ કરવો ! તેમાંય વળી બ્રાહ્મણનો !”

“અરે બ્રાહ્મણ કેમ ? આ ગામનો રાજા કહીએ તો ચાલે. ખાખરીયાના સિંહને નામે તો વાઘને બકરી એક આરે પાણી પીતાં.”

“અંબારામભાઈ કાળની ગતિ જ એવી હોય છે. ક્યાં એ શ્રાદ્ધજનું ગોકુળ અને ક્યાં એ રામની અયોધ્યા ? આજકાલનો એ દામોદર શકોરા ચાટતો તે ધીરધાર કરવા શીખ્યો. જમીન ખમીન જે કંઈ હતું તે તો ક્યારનું કરજમાં અદા કરી લીધું. રહેવામાં માત્ર આ ધર હતું. એ ન લીધું હોત તો મોટું પાપ થઈ જત ?”

“એમાં દામોદરનો શો અપરાધ ?” યોગેશથી ન રહેવાયું, તે બોલ્યો “તેમણે તો ઘણા દિવસ રાહ જોઈ, મૂળ મુડી તો ચુલામાં ગઇ, પણ બાપુ સ્વર્ગે ગયા પછી વ્યાજનોત્રાય એક પૈસો ભરી ન શક્યો, અને તેઓ પણ એવડી મોટી રકમ જતી ન કરી શકે. હું જ હીન છું કે બાપનું દેવું પતાવી શક્યો નહિ. જે સુપુત્ર હોય તે બાપનું

નાક રાખે. હું કુલાંગાર પાક્યો. મારાથી જ તે કપાયું. દામોદરશાએ તો બલાઇ વાપરી લીલામમાં ઘર ખરીદ્યું.”

“ત્યારે હવે શો નિશ્ચય કર્યો ભાઈ ?” ચાણુદારજીએ પૂછ્યું.

“ખીજે શો ? ગામમાંથી નિકળવું જ પડશે. દામોદરશાએ તો દયા કરી છ માસની મુદત આપી છે. પણ જો બનશે તો છ દિવસમાં જ ઘર ખાલી કરી આપીશ. અત્યારે તો અમદાવાદ જવાનું રાખ્યું છે. ભાગ્ય અજમાવી જોઈશ, જો કંઈ કરી શકાય તો. પ્રભા અને પ્રભાની મા અહિં રહેશે. આપ બધા મોટેરાંઓ છો. દયા કરી એમની સંભાળ રાખજો. મારાથી બનશે તેટલી ઉતાવળથી હું તેમને અમદાવાદ તેડાવી લઈશ.”

“જરૂર. એમાં નિશ્ચિંત રહેજો.”

“અરે બાપુ, તારે તો વિદ્યા છે. અમદાવાદમાં જઈ કેટલાય ભવ તરી ગયા. મહાલક્ષ્મીની કૃપાથી તને પણ કંઈ ઉપાય જડશે.” કોઇ વૃદ્ધે આશિર્વાદ આપ્યો.

“અરે ભાઈ, મેં તો ઘણાય કાલિદાસને સમજાવ્યા હતા. પણ ઘણું કરે તે થોડા મારે. પરિણામ જાણ્યા સિવાય કામ કર્યું. એકનો એક છોકરો લુપ્ત ભેજો કર્યો.”

“આહા, આ ઓસરીમાં તો અમે કેટલીય વાર ચોપાટ ખેલી છે ? પેલા વડલાના ઝાડ નીચે ગાદી તકીયા નાખી મેંજમાં પડ્યા રહેતા અને સાંજે લાડુ ખાઈને જ પાછા ફરતા ! એજ આ ઘર ! એજ આ વાડી ! આખરે—હરિ હરિ—પેલા કાળઘરા જમાનાનાં ખાધેલને હાથપડી.”

“હે પ્રભુ ! હે જમદંબા ! તારે આશરે. હરિ હરિ—ચાલો ભાઈ ચાલો.” એમ એક પછી એક મુખેથી નિઃશ્વાસ મૂકતા અને અંતરમાં આનંદ પામતા હી હી ચાલતા થયા. પતિત સમાજમાં

આ સિવાય ખીજની આશા શી ? યોગેશને આ બધું દાઝ્યા ઉપર ડામ જેવું લાગ્યું. આવનારામાંથી ઘણાંએ એનાં બાપનું વર્ષાશન બાધું હતું. ભૂખમરો વેડી ઉપવાસો કરી મરી જઈએ તો પણ જેઓ સંભાળ લેવા ન આવે, અરે ! કદી પૂછે પણ નહિ એવી જાતનાં માણસો દયાના દેવ બની આજ સહાનુભૂતિ બતાવવા આવ્યા હતા ! આજ સૌનાં મૂખમાંથી એજ શબ્દ નીકળતો ‘આહા’. એનાં કરતાં તીવ્ર ઉપહાસ યોગેશને મારે ખીજે શો હોષ શકે ?

બધાના ગયા પછી ઘરમાંથી શાન્તા બહાર આવી ધીમેથી યોગેશને પૂછ્યું “ કેમ પછી શું નક્કી કર્યું ? ક્યાં જવાનું ? ” “ ચુલામાં, ” મર્માન્તિક વેદનાનો રોપ યોગેશે શાન્તા ઉપર કાઢ્યો.

“ હું તમને કંઈ વાત પૂછું કે તરત જ તમને ક્રોધ અદે, ત્યારે શું બોલું ? કેવી રીતે બોલું ? તમે જ કહોને ? એમાં મારો શો દોષ ? ” અંખવાણી પડી જઈ શાન્તા બોલી.

“ કોણે કહ્યું તારો દોષ ? મેં તો કદિ તેમ કહ્યું નથી. છ વર્ષથી તને બાળું છું અને હું બળું છું. બાપુ પુણ્યાત્મા તે સ્વર્ગે ગયા. અને હું હતભાગ્ય જીવતો રહ્યો—બળવા, ખીજને બાળવા. ”

“ તમને તેમ લાગતું હોય તો મને મારા બાપને ઘેર મોકલી દો. તમારા વિના નાની છોકરીને લઈ મારાથી શી રીતે આ ઘરમાં રહેવાય ? અહિંયા અમારી સંભાળ કોણ રાખે ? ”

“ અને બાપને ઘેર પણ કોણ રાખશે ? ત્યાં પણ બિચારાં વૃદ્ધ માસી. છોકરીને લઈ ત્યાં જઈશ તો તેમને પણ અકારી થઈ પડીશ. ”

તો પણ તે બાપનું ઘર. ઘરમાં કોઈ ન હોય તો પાડ પાડોશી તો હોયને ? જેઓએ મને નાનપણમાં હસાવી કુદાવી હોય તેઓ પાસે કંઈ સરમાવાનું દારણ્ય ન રહે. કામ પડ્યે તેઓ તો આવી શકે, બખર લઈ શકે. અહિં તો સાસરું, કાઠની પાસે જવાય પણ નહિ. અને પાડોશી કેવાં છે તે તો જાણો છો ને ? ”

“બધાયને ઝોળખું છું. મારાં લગ્ન પ્રસંગે એક મોટી રકમ આપુએ તેમનાં મિત્ર પાસેથી લઈલેલી એમ ધારીને કે છોકરો સારો છે. વળી ભણેલ ગણેલ. વળતાં વાર નહિં લાગે. પાછળથી વિવાહ ખૂટી ગયો. અને આપુએ પણ એ અપમાનનાં દુઃખમાં જ દેહ ત્યાગ કર્યો. જેણે પૈસા ધીર્યા હતા તેનો છોકરો મોટો થયો. બાળ સરખું ન મળવાથી તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ તેના આપે તેને સમજાવ્યો. અદાલતે જઈ તે ઘરબાર લઈ લેશે અને પોતાના મિત્રનો ઉચ્છેદ થતો પોતાથી નહિં જોવાય એમ ધારી તેમણે દારૂવાસ કર્યો. જેમાંથી એક પણ જોવા પામ્યા નહિ કે પોતે વાવેલાં બીજનું કેવું મોટું વૃક્ષ થયું છે?”

“એ તો માફ જેવું ભાગ્ય. તેમાં કેમ શું કરે? તમે પણ શું કરવા તમારી જાતને નાહક ધિક્કારો છો? સદૈવ કાંઈ સરખી સ્થિતિ હોતી નથી. વળી આપણે તો આપણા જેનુંજ પેટ ભરવાનું છે અને એક છોકરી. તમે માસ્તર હતા ત્યારે સાફ ચાલતું. અચાનક શા માટે તે નોકરી પણ છોડી દીધી?”

“છોડી દીધી નથી. છોડી દેવી પડી. મેં તો નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે નિશાળની ખાટલી નીચે મારાં આ જીવનની ધોર ખોદીશ. તેમ પણ બને કે? આટલું બધું કષ્ટ વેઠ્યું પણ ખુશામત કરવાનો અભ્યાસ કરી શક્યો નહિ. અને ભાગ્યથી પણ આ નોકરી સહન ન થઈ.”

“જેતીવાડી કરો તો દિવસો નિકળી જાય.”

“હવે તો તે પણ નથી. દેવામાં બધું આપી દેવું પડ્યું, આ ઘર મુદ્દાં. તે પણ હવે આપણું નથી. દામોદરશાએ દેવા પેટે જે કંઈ હતું તે લીલામમાં ખરીદી લીધું. અને આપણને આ ખાલી કરી આપવાની છ મહિનાની મુદત આપી એટલો ઉપકાર કર્યો છે.” યોગેશથી આગળ ન બોલાયું. હાથ ઉપર માથું ટેકવીને વિચારવા

લાગ્યો-“દશ ગાઉ દૂરથી જેનું ઘર એક નાનું છોકરુંએ બતાવતું તે ઘરનું આજ બધુંય ગયું. મનુષ્ય નહિ, સ્વજન નહિ, નોકર ચાકર નહિ. મહેતા મુત્સદ્દી નહિ તેથી બચબીત લક્ષ્મી આ ઘર છોડી ચાલી ગઈ! ભારી સાત પેઢીની સાક્ષી પૂરતું આ હાટ-તેમાં જાણે કેટલીય મમતા ભરી છે-ભાંગી ગયું છે. શિઆળ કુતરાં તેની ઉપર થઈ ચાલ્યાં જાય છે, તો પણ આ વડ, આ પીપીળો તેના બહુ પ્રસારી મને અટકાવી રાખે છે. સંજોગે તેની માયા પણ મુકવાનો વખત આવ્યો. બાગ્યે અહિં પણ નિરાંતે બેસવા ન દીધો.” શાન્તા પણ શું કરવું તેના વિચારમાં બેઠી હતી. યોગેશે તેને કહ્યું “તું તારા બાપને ઘેર જવા માગે છે તો બે દિવસ પછી જજો. ત્યાં તો ગમે ત્યારે જઈ શકીશ. બાપના ઘરનો દીવો અખંડ રહે. તો પણ ત્યાં કેટલા દિવસો રહી શકીશ? હું તને તદ્દન એકલી મૂકી જવાનો નથી. સીતારામને કાગળ લખ્યો છે; હું જ્યાં સુધી પાછો ન ફરું ત્યાં સુધી તે અહિંજ રહેશે. ધણું દરીને તે આજે જ આવશે.”

“તમે જો ક્રોધ ન કરો તો એક વાત પૂછું?”

“શી?”

“ક્યાં જશો?”

“અમદાવાદ મધુકરને કાગળ લખ્યો છે. તેને ત્યાંજ ઉતરવાનો છું. જેઉં કદાચ અમદાવાદ અનુકૂળ થાય તો”!

“કેટલા દિવસ રહેશો?”

“હમણાં તો વધારે નહિ રહું. કેમ છે કેમ નહિ. એ બધું જેઈ મહિના દિવસમાં પાછો આવીશ. ત્રણ મહિનાની ખરચી જેટલું હું તમને આપતો જઈશ એટલે કંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નથી.”

“પણ પ્રભાને તમારા વિના નહિ ગમે. તેતો તમારીજ છે.”

“હું પણ એજ વિચારું છું. ચાર વર્ષની છોકરી થઈ મોટી

શરે, તેને બહુવધી પડશે. નામ પ્રમાણે હુગડાં ઘરેણાં બેઠશે. સાઈ પાત્ર બેઠ વિવાહ કરવો પડશે. એને માટે તો થઈને નોકરી, એને માટે તો પૈસા અને એને માટે થઈને તો આ સંસાર, સમાજ.”

“અને હું તો એમને મન કાંઈ નહિ” મૂલમાં જ શાન્તા બોલી અને નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

“તને હું ખૂબ ચાય છે? આ દરિદ્રની સાથે લગ્ન થયાં ન હોત ને કોઈ સુપાત્રને હાથ પડી હોત તો? વિધિનાં શા ગુપ્ત વિધાન હશે? કેમ આમ થયું? કેમ તું જ મારી પત્ની થઈ? કેમ મારાથી પિતૃ-દ્રોહી ન થવાયું? કેમ મારાથી મોટેથી બોલી ન શકાયું કે મારા નસીબમાં આવું લખ્યું હતું તો બલે થયું, પણ કોઈ સરલ બાલિકાનો મારાથી સર્વનાશ નહિ થાય? તેથી શું પિતૃભક્તિમાં હણપ આવત? હું જ ચોર, લુન્ડો, ઠગારો, ખૂની, બાયસો! હૃદયની બધી રંગો જ્યારે ખૂમ પાડી બોલી ઉઠી હતી કે ‘સમાજનો ભય ન રાખ. જે સત્ય છે તે મુક્તકંઠે બોલ. દયાણુ કરી પકડાવી દીધેલને હું નહિ પરણું એમ બોલી મનુષ્યની માફક આચરણ કર’ તે વખતે તો પુરતકોમાંથી વાંચેલી નીતિએ મુખ દાખી રાખ્યું. તેનું જ કળ એ આજની મારી દુર્દશા.”

“દુર્દશા? શા માટે? બધી છોડરીઓ કાંઈ પૈસાદારને ઘેર નથી પડતી. તેમાં દુર્દશા શેની? તમે પોતે જો સુખી ન થાઓ તેમાં—”

“મારા મનમાં શું છે તે બધું છે? હું એજ વિચાર્યા કંઈકું કે શી રીતે તને સુખી કરી શકું, તારું મુખ હસતું જોઈ જેથી દરેક ગૃહસ્થાઈમાં તારી પ્રદક્ષતા પથરાઈ રહે. જેટલા દિવસો જીવશું તેટલા શું આવીજ રીતે કાલ્પના છે? દરિદ્રની જેવી મરજ. તું સાચવીને રહેજે. હું જલદીથી પાછો આવેશ અને આ ઘર ખાલી કરી નાખશું.”

“જેમાં સાઈ ચાય તે સમજીને કરો. પહેલાં તમારા પોતાના મનને સ્થિર કરો. બધા દિવસો શું આવા જશે?” એ વિચારમાં

બંને મૌન રહ્યાં. એટલામાં મંજરા ખખડ્યા. સીતારામ આવ્યો એમ બંનેને લાગ્યું. તરતજ ભજનની ધુનમાં મસ્ત, બગલમાં પોટકું, હાથમાં મંજરા સાથે નાચતો સીતારામ આવ્યો.

બંનેને નમસ્કાર કર્યા, “ કેમ છો મોટાભાઈ, ભાભી ? ” ખબર અંતર પૂછાયા.

જેસને બદલે સાલ્લો ઝોલેલો જોઈ શાન્તા હસી બોલી “ સીતા રામભાઈ આ શું ? સાલ્લો ઝોલી તમે ભરખબર વચ્ચેથી આવ્યા ? ”

યોગેશનું ધ્યાન ખેંચાયું તે બોલ્યો “ તું તો હવે તદ્દન ગાડો થયો. આ શું ઝોલ્યું છે ? ”

“ અરે ! એક માણસ આવ્યો; મસ્કરી કરતાં આપ્યો અને મેં કીધો. ”

“ પણ તમે અહીં આવ્યા તેવા જ તેને મળી ગયા ? ” શાન્તા બોલી.

“ હું તો જન્મ્યો તે દિવસનો આવ્યો છું અને અમારે વળી મેળાપ કેવા તે તમે નથી જાણતાં ? એ બધું મોટાભાઈ જાણે છે. કેમ મોટાભાઈ નાનપણથીજ અમારા આવા હાલ છે ને ? ”

“ મૂર્ખોજ રહ્યાં. તારો બધો કાળ આમને આમજ ગયો. દિવસે દિવસે મોટો થતો જાય છે કે નાનો ? અકલ ક્યારે આવશે ? ”

“ સાંભળ્યું કે ભાભી ? મોટાભાઈની વાત સાંભળી ? હું તો સનેકાદિક કુમાર છું. મારાં વર્ષો શું કોઈ દિવસેય વધે ? ખાલું પીલું અને ખેલવું. મંજરા લઈ ભજન ગાવાં. વર્ષો શું કરવા વિચારવા તે તમેજ કહોને ? લગ્ન કર્યા પછીજ માણસો મોટા થાયને ? આપણને તો એવીય લપ નથી. ત્યારે વર્ષો શેનાં ? ”

“ આ પોટલીમાં શું બાંધ્યું છે ? મકામો ભાર ઉપાડી લાવ્યો લાગે છે. ”

“ પોટલું ફેંકીને આવું? જોયુંને બાબી, કહેછુંને કે સીતારામમાં અક્કલ નથી. ”

“ ત્યારે શું બાંધ્યું છે કહી નાંખોને ! ”

“ નકામું નથી બાંધ્યું. તમને જાણ્યું બહુ બાવે છે ને ? રસ્તામાં તેનું ઝાડ આવ્યું. સારાં મળનાં પાદાં પાદાં વીણી પોટલીમાં બાંધી લીધાં. તે અને ખીજું, પ્રભાને માટે માટીનાં બે ચાર પુતળાં લાવ્યો છું તે. અને બાકીની મારી મિલકત-તમાકું. ”

“ ચાલો ત્યારે સીતારામ પણ આવી પહોંચ્યો. હવે હું નિશ્ચિંત પણે જઈ શકીશ. તમે સંભાળપૂર્વક રહેજો. જા, પ્રભાને બોલાવી લાવ. પુતળાં જોઈ તે બહુ ખુશ થશે. ” શાન્તા પ્રભાને બોલાવવા ગઈ. યોગેશે ફરીવાર સીતારામને કહ્યું. “ સીતારામ તારી બાબીની અને પ્રભાની ખબર તારે રાખવાની છે. તેમને તારી પાસે રાખી હું અમદાવાદ જવાનો છું. જ્યાં સુધી પાછો ન ફરું ત્યાં સુધી તારે તેમને સાચવવાનાં છે. એક મહિનામાં પાછો ફરીશ. ત્રણ મહિનાની ખરચી જેટલું તારી બાબીને આપ્યું છે. સગવડ અગવડે ધૈર્ય રાખજો. હું બનતી ઉતાવળે પાછો આવીશ. ”

કીલકીલાટ કરતી પ્રભા દોડતી આવી. સીતારામને ગળે વળગી પડી. સીતારામે પુતળાં આપ્યાં. હર્ષધેરી થઈ પુતળીઓને લઈ નાચવા મંડી. પ્રભાને નાચતી જોઈ યોગેશના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ રહ્યો. અનેક દુઃખો છતાં બાળકનું કલરવ કરતું મીઠું હાસ્ય, મિત્રનું બીન સ્વાર્થી હેત, માણસની જીંદગીને સ્વર્ગીય બનાવી મુકે છે. પ્રભુની દયા ઉતરે એવા ઉપર કે જે દુઃખમાં દિલાસાપ હોય.

પ્રકરણ ૬ હું.

મિત્રને ત્યાં.

મધુકર પહેલાં એલીસબીજ રહેતો. તેણે ચિત્રાલય ઘરમાં જ રાખેલું. પણ જ્યાં કળારસિકનોજ દુકાળ હોય ત્યાં એલીસબીજ જઈ કોણ મધુકરની સંભાળ લઈ તેને એ પૈસા કમાણી કરાવે? કામ ન મળવાથી પૈસાના અભાવે તેને તે ઘર છોડવું પડ્યું. અને એક સોંધા ભાડાનું ઘર ઉપઘરવાડમાં ભાડે રાખી તે ત્યાં રહેવા ગયો. છટાલીમાં જેણે સાત વર્ષ કાઢેલાં, ચિત્રકળામાં જેણે પહેલા નંબરનું ઇનામ મેળવેલું, અને મડમ પરણેલો તેને સ્વાભાવિકજ પાશ્ચાત્ય ઢબે જીવવાનું મન થાયજ. પણ પૈસો કે જે આ જગતનું જીવન જીવવામાટે ખાસ અગત્યની વસ્તુ છે તેનો જ જ્યાં અભાવ ત્યાં ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તન રાખવું જ પડે.

થોડાં ઝાંખાં પડી ગએલાં ચિત્રો લટકાવી ઘરના આગલા ઓરડાને નામરૂપ ચિત્રાલય બનાવેલું! યોગેશ અને જ્યોતિતું અધૂરું રહેલું ચિત્ર પણ ખીળ ઓરડામાં લટકતું હતું. ઘરની આગળ પાછળ ગંદકીનો કંઈ પાર નહોતો! પણ મધુકરની સ્ત્રી મેરીની મહેનતે ઘર બહુ સાફ છતાં સ્વચ્છ રહેતું. બહારની ગંદકીને લીધે હવા બહુજ ખરાબ

રહેવાથી ધરની સ્વચ્છતા શરીર ઉપર બહુ અસર ન કરતી. પણ મને કમને તેમને તે નિભાવ્યે જ છૂટકો હતો.

પોતાના કામની જાહેર ખખરોને માટે શરૂઆતમાં તો તેણે બહુ પૈસા ખર્ચ્યા. પણ એકદર અરસિક અર્થપૂર્વક ગુજરાતને તે જાહેર ખખરો કંઈ ઉપયોગની ન થઈ. ક્યાંકથી તેને કામ ન મળતું. અને કદાચ મળે તો એટલું નજીવું કે જેમાંથી ગુજરાત પણ પૂરું ન ચાલી શકે. અધુરામાં પૂરું પોતે મડમ પરણેલો એટલે હિન્દુ સમાજમાંથી તો એ સદાને માટે બાતલ હતો. ઇટાલીમાં જ્યારે કેટલાય માણસોને તે પોતાની પાછળ ઘેલા થએલા જોતો ત્યારે અહિંયાં કોઈને તેની દરકાર પણ નહોતી! પૈસા પાસે થાય નહિ અને પાછું લાંડન જવાય નહિ. ભિક્ષા માગીને જવું તે પણ હિન્દુ પાસેથી. વળી માગતાં મળે એ આશા તો તેની ધૂળમાંજ મળેલી. પૈસાના અભાવે જરૂરની ચીજો સ્ત્રીને માટે ખરીદવાની અશક્તિ. એટલે પોતાની પત્નીને પોતે સુખી કરી નથી શકતો એમ ધારી એ પોતાના મનમાં ધણો દુઃખી થતો. આવી કઠંગી સ્થિતિને લીધે તેને પોતાની જાત ઉપર બહુ ધૂણા આવતી. દારૂ તો તે લાંડનમાંથીજ પીતો પણ અહિં આવ્યા પછી પોતાની ચાલુ સ્થિતિ અને તેના સંબંધી દુઃખી કરતા વિચારો ભૂલવા માટે તેણે દારૂનું વ્યસન બહુ વધારી દીધું હતું. તે જેસુમાર દારૂ પીતો અને આખો દિવસ તેના ઘેનમાંજ પડ્યો રહેતો.

અત્યારે પણ તે પોતાના ચિત્રાલયમાં દારૂનો શીશો અને ખાલું લઈ બેઠો હતો. કંઈક વિચારતો અને દારૂ ખાલામાં ટાઢી પીતો.

એટલામાં બહાર કાગળ નાંખવાની પેટીમાં કાગળ પડયાનો અવાજ આવ્યો. મધુકર ઉઠ્યો. કંઈ ઓડરનો કોલ હશે ધારી કાગળ હાથમાં લીધો. જોયું તો યોગેશના અક્ષર દીઠા. વાંચ્યું—“હું આજ સાંજનાં આવીશ અને તારે ત્યાં જ ઉતરીશ.” ‘ભલે આવે’ તે ખમડ્યો. “એ છોકરો પણ મારા જેવો જ કમભાગ્ય. આપે પરાણે

પરણાવી જીવન દુઃખરૂપ બનાવ્યું” કહી ટેબલ ઉપરથી સીસો ઉઠાડ્યો. અને સીધો જ મોઢે મૂક્યો. થોડોક પી પાછો મૂકી પાછું બોલવા માંડ્યું “હું પણ કંઈ કરી શક્યો નહિ. તે પણ કંઈ કરી શક્યો નહિ. ન થયાં જ્યોતિ સાથે લગ્ન અને ન રહી શક્યો એકલો. વધારેમાં બીજાં ચાર મણનો બોળો પગણે પીઠ ઉપર પડ્યો. કેટલીય વખત લખ્યું હતું કે અહિં આવ. આવીશ આવીશ કરતાં આજ આવશે. આવવા દો જોઈએ એ કમભાગ્ય મળી કદાચ ભાગ્યની ગતિ ફેરવી શકે તો!” એટલામાં અંદરના ઓરડામાંથી મધુકરની સ્ત્રી બહાર આવી. તેના હાથમાં પુસ્તક જોઈ મધુકરે પૂછ્યું:—“કયું પુસ્તક છે?”

મેરીએ કહ્યું “મેઘદૂત. જુઓ હું કેટલું બધું ગુજરાતી શીખી ગઈ છું” કહી મેઘદૂત ઉઘાડી “કાન્તા કેરા મહદ્ વિરહે” વગેરે વાંચવા લાગી.

મધુકરે આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું:—“વાહ ! તો પણ હજી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર નથી થતા.”

“એ તો ધીમે ધીમે થશે. રામ નગરી કંઈ એક દિવસમાં તૈયાર નહોતી થઈ.”

“એ ખરું.”

“મારે તમને ઘણા દિવસથી એક વાત કહેવી છે તે એ કે—

“તે એ કે—”

“જુઓ પાછી મસ્કરી કરવા માંડી. But truly I am in earnest. મારા મનમાં એમ થાય છે કે હું જ્યારે ગુજરાતીની સ્ત્રી છું ત્યારે મારે પણ ગુજરાતી લેડી જેવો જ પોશાક પહેરવો જોઈએ. તમારું શું કહેવું છે?”

“હે !” આશ્ચર્ય પામતા મધુકરે કહ્યું.

“હાથમાં બંમડી, પગમાં બેડી, કપાળમાં ચાંલેલો, કબજા બધું—

Oh! It is simply grand! અસલ ગુજરાતણુ જેવો.”

“તને શરમ નહિ આવે?”

“કેમ એમાં શરમાવાનું શું છે? National dress ત્યાગ કરવા માટે? તે શરમને તો તે દિવસે જ અતળ જળે ડુબાડી છે કે જે દિવસે હું તમારી પત્ની થઈ. અને એવું જ જો તમારું કહેવું હોય તો અહિં તો ઘણા માણસો અંગ્રેજ જેવો પોષાક પહેરે છે. તમે પોતે જ પહેરો છો—તમને શરમ નથી આવતી તમારો પોતાનો પોષાક ત્યજતાં?”

“અમારે તો કેઈ જાતિ છે કે અમને શરમ આવે? અમે તો જીતાએલાં જતું—Conquered Nation.”

“એજ જો તમારી દલીલ હોય તો હું પણ જીતાયલી એક અન્નદયાથી. મારે પણ મારો પોષાક ફેરવવામાં લગ્ન શી? હું ખરે-ખરું કહું છું કે તમે મને ગુજરાતણુ પહેરે તેવી સાડી લાવી આપો. હવેથી હું આ પોષાક નહિ પહેરું.”

“એકદમ આવો વૈરાગ્ય ક્યાંથી આવ્યો?”

“એકદમ નથી આવ્યો. કેટલાય દિવસથી વિચારતી હતી. અમારા ઠંડા દેશમાં અમારો ડ્રેસ પહેરવાની જરૂર. પણ આ દેશમાં તો અહિંની હવાને માફક આવે એવુંજ પહેરવું સાં. વળી સસ્તું પણ—

“હ. હવે સમજાયું. સસ્તું એમ ખરું.” ‘સસ્તું’ એ શબ્દે એની પૈસા કમાવાની અશક્તિનું જ્ઞાન કરાવ્યું. ટેબલ ઉપરથી શીશી ઉઘાડી મોંમાં થોડું રેડી બોલ્યો ‘આજ છ વર્ષ થયાં વારે વારે મારા મનમાં શું આવ્યા કરે છે તે જાણે છે? શા માટે તે મારી સાથે લમ કર્યો? શા માટે સ્વજાતિ, સ્વદેશ, સ્વધર્મ ઉપરથી મમતા ઉતારી એક વિદેશી, વિધર્મી, રસ્તાના રજાગતા, કૂતરાથી પણ હીન એક Vagabond એક Moral wreck, એક જંગલીને સ્વામિ તરીકે કબુલ કર્યો? દુનિયામાં શું ખીજાં માણસો નહોતાં?’”

“હતાં અને હજુય છે. પણ તમારા જેવું કોઈ હતું નહિ અને છે પણ નહિ. ત્યારે નકામી એવી વાત શું કરવા?”

“પત્ની માટે એક સારો પોષાક ખરીદવા જેટલીય જેનામાં શક્તિ નથી, તેને બટકું રાટલો ખવરાવી શકવાની પણ જેનામાં તાકાત નથી, નરક કરતાંએ ખરાબ આ ઘરનું પણ ભાડું મહિને મહિને ન આપી શકે, ઉધરાણીવાળાઓને વારે વારે ઠગ્યા કરે તેવા પુરૂષે તારા જેવી સરલા પ્રેમમયી નારીનું સર્વ નાશ કર્યું! શા માટે મેં તારી સાથે લગ્ન કર્યો? હુંજ મૂર્ખ છું. ઉપાર્જન કરતાં શીખ્યો નહિ અને પ્રેમ કરતાં આવડ્યો! હુંજ બદમાસ, કાયર, લૂચ્યો—” મેરીએ તેના હાથમાંથી સીસો લઈ લીધો અને બોલી “બહુ પીધો. હવે તો પીસો નહિ. તમારું મગજ ગરમ થઈ ગયું છે જેથી જેમ આવે તેમ બોલાય છે—”

“તને મારી જાત ઉપર ઘૂણા નથી આવતી? મને આવે છે ને? તું મને તિરસ્કારી ત્યજી દઈ શકતી નથી? એક ગાંડાને-જના-વર-ને? હજીય જતી રહે. હજુ પણ ઉપાય છે—”

“આટલો બધા શું કરવા ઉઠ્યા છો છો” મેરી દીન બની બોલી, “સ્વામિ ગરીબ હોય તો સ્ત્રીએ શું તેનો ત્યાગ કરવો? હું શું તમારી પત્ની મથી? અમારા દેશમાં પણ ઘણાંલોકો ગરીબ હોય છે. પરંતુ તેઓ સ્ત્રી પુરૂષ બંને સાથે મળી કમાય છે અને સુખમાં દિવસો ગાળે છે. તમે મને ના કહો છો. નહિં તો હું પણ મહેનત કરી કંઈ મેળવું અને તમને સદૃશ થઈ પડું.”

“તું તો તેમ કરી શકે પણ મારાથી તે નહિ ખમાય. એક એટલું સંહન નહિ થાય. ગુજરાતીનો ધર્મ, ગુજરાતીની નીતિ, ગુજરાતીનો હાવભાવ, પોષાક બધુંય ત્યજી શક્યો છું. એક આટલુંજ કરી નથી શકતો. સ્ત્રીની કમાણી પુરૂષ ખાય-એટલું જ અસહ્ય થાય છે.

હજી પણ નહિ. ભૂખમરો વેઠવો પડે, મૃત્યુ થાય તો પણ ગુજરાતના પતિ જેવો ગર્વ ધરી જીવું. સ્ત્રીની મહેનતનો રોટલો ખાઈ એક દિવસ પણ જીવવાની ઇચ્છા નથી.”

“ભલે તેમ કરો. જેમાં તમારી ના હોય એવું કામ કરવા હું ઈચ્છતી નથી. પણ એક વાત સાંભળો. જુઓ-આપણે યુરોપીય પદ્ધતિ મૂકી દઈ સાધારણ ગૃહસ્થની માફક જીવન ગાળીએ તો આટલા બધા ખર્ચની ખોટમાં ઉતરવું ન પડે. છ વર્ષથી અમદાવાદમાં આવી ગુજરાતીઓ સાથેના અનુભવ ઉપરથી એટલુંતો જણાય છે કે અહિંનાં સાધારણ સ્થિતિનાં માણસો પણ ઘણાં ગરીબ છે. અમારા દેશમાં જે મજૂર વર્ગ છે તેનાં કરતાં પણ એ વધારે ગરીબ છે. અહિં થોડી કમાણીમાંથી પણ તેઓ પાંચ છ માણસોનું ગુજરાન ચલાવી શકે છે. તો આપણે તો બેજ માણસ છીએ ? આ એકજ વસ્તુ-દાર-તે જ છોડી દો તો આપણું કેટલુંય ખર્ચ ઓછું થઈ જાય. તેમાં તમે કોઈ રીતે પોતાને કાણુમાં રાખી શકતા નથી.”

“એ તો તું જાણે અને બીજો મારો રામ જાણે. એક બાર વર્ષનું છોકરું સમજે પણ હું સમજી શકતો નથી. સમજું છું પણ કરી શકતો નથી. શી રીતે કરવું તે નાનપણથીજ મને કોઈએ શીખવ્યું નથી. ઐશ્વર્યને ખોળે ઉછર્યો છું. માનમાં ને માનમાં સમાજને માથે પગ મૂકી છાતી કુલાવી ચાલ્યો છું. નિશાળમાં કોલેજમાં વાહવાહની હાથતાળીઓથી કુલાઈ જતો. સારપછી વિલાયત ગયો. શી મહત્વાકાંક્ષાએ ગયો હતો જાણે છે ? ફુનીઆના પ્રખ્યાત ચિત્રકારોની પાસે માંડે સ્થાન થશે-માંડે, એક ગુજરાતીનું. આખું જગત મુગ્ધ બની સૌંદર્ય કે હું કઈ જાતિનો, કયા દેશનો, કોણ કુલનો માણસ છું. માંડે નામ લઈ ગુજરાતીઓ ગર્વ કરશે. મોહું ઉચ્ચ રાખી બોલશે કે ‘એ તો અમારા દેવ.’ સારપછી ત્યાંની હરિદ્રાઈમાં સૌથી પહેલે નંબરે આવ્યો. હું-પ્રતિભાશાળી પ્રખ્યાત ચિત્રક! આજ પૈસા કમાઈ શકતો

નથી. માટે એક દિવસમાં શું બદલાઈ જાઉં ? શા માટે ? કોને ખાતર ? ” કહી મધુકર ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“ હું શું તમારે મન કોઈ નહિં ? ”

“ તું ? તું ? તું તો મારી બધી દૃષ્ટનાની જીવંત પ્રતિમા. તને પ્રથમ જોઈ હતી, તે સમુદ્ર કિનારા ઉપર, સૂર્ય ત્યારે ડુબ્યો ન હતો. પશ્ચિમમાં વાદળ તને જોઈ જાણે લજ્જાથી લાલ થઈ ગયું હતું, મહારી સંમુખ મૂર્તિમંત તું-મારા હૃદયની ઉર્મિઓ પણ જોતજોતામાં રંગાઈ ગઈ, જાણે લાલ વાદળને ખેળે લાલ મોઝાં ! કેવું અનાદેખ્ય તે દૃશ્ય ! પ્રકૃષ્ઠ સ્વેતાંગી યૌવનામાં રક્તાંકિત મુખે મારા ઉદામ અંતરનું પ્રતિબિમ્બ ! પૃથ્વી જાણે સૌંદર્ય સાગરમાં ડુબકી મારી રહી હતી ! તું-તું તું ? મારી, કોઈની નહિં. ”

“ આ બધી જો મારી ખુશામત ન હોય તો કહો કે હું દારૂ ત્યજશ ”, કહી મેરી મધુકરનો હાથ પકડી આશાભરી આંખે તેના તરફ જોઈ રહી.

“ ત્યજશ-જે દીવસે તને ત્યજ શકીશ તે દિવસે. નહિં તો હે હૃદયેશ્વરી આ વિષ છોડવાનું મને કહીશ નહિ. ” મધુકર ઉન્માદીની માફક હાથમાં પ્યાલી લઈ તેને ઉદ્દેશી ખેલવા લાગ્યો. “ હે સુરા ! હે વ્યથિતોના આરામ ! પરિત્યક્ત નોધારાના આધાર ! શાપિતનું આશ્રયસ્થાન ! શોકાર્ત્તનાં શાન્તવન ! હું કદિ નિમદહરામ થઈ તારે ત્યાગ કરૂં તો પણ તું મારે ત્યાગ ન કરીશ. મરણ સુધી તું મારી સાથે રહેજે. ” કહી પ્યાલી છાતી સરસી આંખી વળી કાઢી. ધારીને જોઈ વિચારી ફેંકી દીધી. આંખમાં આંસુ આવ્યાં. વળી બબડ્યો “ દુઃખને દરિઓ ઉલટી ઉઠ્યો. તેમાં બધુંય ગયું. જગા ઘો જાય તેને. શા માટે ? આંખોમાં પાણી શા માટે ? મનુષ્ય ન થયો માટે ? એમાં શું થયું ? શયતાનનો થયો ને ? બસ-એટલો છું તેટલુંય બસ. શયતાનનો છોકરો તે મનુષ્ય. એક પગલું આગળ છું ત્યારે દુઃખ શા માટે ?

હુઃખ તો એ કે દારૂનું ઘેન ઉતરી નય-નશો જતો રહે-સ્મૃતિ પાછી આવે-દૂર જાઓ એ બધું” આમ બકતો ઉભો થઈ દોટ કંહાડી બારણા બહાર જતો રહ્યો.

તેની આવી સ્થિતિ જોઈ મેરીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કેટલો મહાન હતો અને અત્યારે કેટલો દુર્ગળ થઈ ગયો? ઇશ્વર સાંભર્યો. ધુંટણે પડી હાથ જોડી ગદગદ કંઠે પ્રાર્થના કરી “હે પ્રભુ! હે અનાથના નાથ, જે પતિત છે તેને તમારા સિવાય ખીજે કોણ તારે? મારા સ્વામિનું હૃદય બાળક જેવું નિર્મળ છે. તેના ઉપર આપની દયા નહિં ઉતરે?” પ્રાર્થના પૂરી થાય તે પહેલાં મધુકર ગયો તેટલી જ ત્વરાથી પાછો આવી ગભરાએલાની માફક ઉતાવળથી બોલી ઉઠ્યો “મેરી! મેરી! ઘણા માઠા સમાચાર છે. યોગેશ આપણે ત્યાં આવતો હતો તેવામાં રસ્તામાં મોટર નીચે આવી ગયો છે”

“હેં! હેં! ક્યાં? કેવી રીતે?”

“અત્યારે તો આટલા જ ખબર મળ્યા છે. તે ઇસ્પીતાલમાં છે. માફ કાર્ડ તેના ખીસ્સામાં હતું તેથી માફ ડોક્ટરે મળવાથી એક માણસ ખબર આપવા આવ્યો હતો. બધું ઘેન ઉતરી ગયું! હું જાઉં છું.”

“ચાલો, હું પણ સાથે આવું” બંને પતિ પત્ની ચાલ્યાં.

યોગેશ મધુકરને ઘેર આવતો હતો. રસ્તામાં મોટરને જતી જોઈ તો અંદર જ્યોતિ જેવું કોઈ બેઠેલું જણાયું. તેને જોવાના લોકો તે મોટર તરફ ગયો અને જાતને સંભાળી શક્યો નહિ! મોટર તેના ઉપર થઈ ચાલી ગઈ! હાંકનાર માણસે તે ઉભી નહિ રાખતાં પકડાવાની બીકે એકદમ હાંકારી મૂકી.

યોગેશને માથામાં ઘણું સખત વાગ્યું હતું. તે જોવાન થઈ ગયો, ત્યાંથી તેને દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યો.

મધુકરને મેરી આવ્યાં તે પહેલાં તો તેને પાંદો વગેરે બાંધી

ખાટલામાં સુવાડ્યો હતો. ઘેર લવાય તેવી સ્થિતિમાં તે નહોતો. ડોક્ટરે પણ ઘેર લઈ જવાની ના પાડી. તેથી મેરી અને મધુકર તેને જોઈને પાછા ફર્યા.

મધુકર રોજ તેની ખબર કાઢવા જતો. અવારનવાર મેરી પણ જતી. બંને દંપતિ કામ પડ્યે તેની સેવામાં હાજર રહેતાં.

ધીમે ધીમે યોગેશને ચેતન આવતું ગયું. પંદર દિવસ પછી ડોક્ટરે તેને ઘેર જવાની રજા આપી. યોગેશ મધુકરને ઘેર આવ્યો.

મધુકરને ઘેર આવ્યાને પણ તેને એક મહિનો થવા આવ્યો. શરીરમાં હજીપણ અશક્તિ હતી. ખાટલો પાથરેલો જ રહેતો. માત્ર થોડીવાર હરવા ફરવાની છૂટ હતી.

અત્યારે તે ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. મધુકર તેની પાસે બેઠો હતો. બંને મિત્રો પોતાના બાગ્યની વાતો કરતા બેઠા હતા. મેરી યોગેશને માટે કુલ સેવા બજારમાં ગઈ હતી.

મધુકરે ધીમેથી યોગેશને પૂછ્યું—“હવે તો તું સાંજે થઈ ગયો, તને પોતાને કેમ લાગે છે ?”

“સાફ લાગે છે પણ મગજ હજી નબળું છે. કોઈ પણ વિષય વધારે વખત વિચારી શકતો નથી. એ બધું તો ઠીક, પણ તારી પત્ની જેવી તો મેં કોઈ સ્ત્રી જોઈ નથી. કેટલાય દિવસો અને રાતો બગી માફ જતન કર્યું છે. આવું પાત્ર તો આપણે માત્ર કલ્પી જ શકીએ. તમે જો ન હોત તો કોઈ રીતે હું આ આશ્વત્થમાંથી બચી ન શકત.”

“પહેલાં તો તારી હાલત જોઈ મને એમ લાગ્યું કે તું આ-માંથી સાંજે નહિ થાય. માથામાં વધારે વાગ્યું હતું. ડોક્ટરે તો કહ્યું હતું કે મગજ ઠેકાણે નહિ આવે. ચાલો, જેમ થયું તેમ. સાંજે થઈ ગયો એટલે બસ.”

“ ન સાગ્રે થયો હોત તો સાઈ હતું. મગજ ઠેકાણે ન આવ્યું હોત ને બચ્યો હોત તો પણ કંઈ વાંધો નહોતો. સ્મૃતિનો અત્યાચાર ફરીવાર સહન કરવો ન પડત. જીવતો રહ્યો તે ફરીથી દુઃખ પામવા અને સ્મૃતિનો માર સહન કરવા જ. ”

“ હવે જરા વધારે શક્તિ આવે એટલે એક વખત ઘેર જઈ આવજો. ત્યાર પછી ચાકરી બાકરી બધું શોધી કાઢશું. હિંદુઓમાં કહે છે ને—”

“ અને તું હિંદુ નહિ ? ”

“ નહિં હિંદુ, નહિં મુસલમાન કે નહિં ખ્રિસ્તિ! એક પ્રેતનું બોળીયું—એક દીવાનો ! ”

“ ના, તું એક મસ્ત માણસ છે. બુદ્ધિશાળી. જે તને ઓળખી શકતા નથી તે ગમે તેમ બોલી શકે. હું તને ઓળખું છું કે તું કોણ ! તે નિશાળમાંથી જ હું તને બરાબર જ્ઞેતો આવ્યો છું કે તારું હૃદય કેવું વિશાળ છે ! તું પ્રમાણિક છું. ચોરની માફક છુપાઇને કામ કરતાં મેં તને કોઈ દિવસ જ્ઞેયો નથી. જે ખાતો તે બધાંનાં દેખતાં જ. કોઈ રોગી, મુસલમાન હોય તોપણ તારે ઘેર લઈ જઈ તેને જમાડતો. દેશનું દુર્ભાગ્ય કે તને ઓળખ્યો નહિં.”

“ મેં પણ હવે એ બધી બાબત સમેટી લીધી છે. કંઈ કહેવાનું કે કરવાનું રાખ્યું નથી. માત્ર દારૂ દારૂ ને દારૂ જ. જે હોય તે પૂછે કે બાઈ, દારૂ શું કરવા પીઓ છો ? પૂછવું સહેલું છે. ઉત્તર આપવો અધરો છે.”

“ હા. એ એક મોટો વિષય છે.”

“ જીંદગી શું સ્વ કરી છે ? શું નથી કર્યું ? દેશને માટે થઈ શું નથી કર્યું ? જાત અર્પી, ધર્મ અર્પો—સગાં સંબંધીઓ ત્યજ્યાં. એ બધું શું કરવા ? ગુજરાતનું ગૌરવ જગતના ઇતિહાસમાં આંકવા

માટેજ. નહિંતર અહિં એકાદ વકીલ થઈ ન શકત? એકાદ મુનસફ કે ડેપુટી? બાપની મિલકત ખાત અને શેઠીઆઓની માફક ગાડી ઘોડા, મોટરો દોડાવતો ગરીબોનાં દોહી ચુસી આનંદ કરતો મોટો ખિતાબી બની ફરત. તેમ કરતાં મને કોણ રોકનાર હતું? પણ બધું ખોયું. એક લતમાં. મોટા થયા પછી પણ તેજ સ્વપ્નમાં લીન થયો. નાનપણથી જ મને ચિત્રકળા ઉપર ભાવ હતો. આખરે ચિત્રકાર થઈ પાછો ફર્યો. ગુજરાતને હજી સુધી કદિ નહિ મળેલી ખ્યાતિ અપાવવા. પણ ‘બોલવે શુરા અને ખરે મોળા’ એના જેવી દંભી અને ડોળી પ્રજા અહિંની છે.”

“તું તારા એકલાની જ વાત શું કરવા કરે છે? મારાજ જીવનને જોને! શા માટે જન્મ્યો હોઈશ? તારું અળખું તો કાંઈ નથી. મધુકર! ભાઈ! આ જે છબી મારી આંખ આગળથી દૂર કર. તને કહીશ કહીશ એમ કેટલીય વખત ધાર્યું હતું. તેને જોતાં મને મારો ભૂતકાળ સાંભરે છે.”

“મેં જ આગ્રહ કરી તારો ફોટો લીધો હતો, તારા લગ્નની ભેટ તરીકે આપીશ એમ ધારીને. તે વિવાહ તો તૂટી ગયો. ભેટ તો મોકલાઈ નહિં. તે દિવસની આ જે છબી અહિંયાં જ પડી રહીછે! ત્યારપછીથી મેં પણ તેને હાથ અડકાડ્યો નથી.”

“ભાંગી નાંખ. તોડી ફાડી ફેંદી દે. હવે એનું પ્રયોજન નથી. નાનપણથી જ વસંત વાયુને હિલ્લોળે મેં પોતાને ચૂકી દીધો હતો. ધાર્યું હતું કે રંગીન આકાશની અદારીએ ચઢી વિહાર કરશું. એક દિવસ તોફાન ચઢી આવ્યું. હતો ક્યાં અને પડ્યો ક્યાં? હું પોતે બળુખું અને એક શાન્ત જીવનને બાળીને ભસ્મ કંઈ છું, મારી સામું જોઈ ખરા દિલથી ‘હાય’ કહેનારે કોઈ નથી. પોતાની પાસે પોતે જ ચોર. મરણ પણ આવતું નથી.”

“સાંજે થઈ જા. પછી દારૂ પી. ગળાસુધી પીજે. એટલે બધું

જૂલી જન્મશ. પશ્ચિમ પાસેથી સૌ કરતાં સારી ચીજ જે મને સાંપડી છે તે આ દારૂ. વિલાયતી શિક્ષા, વિલાયતની સભ્યતા, વિલાયતી વિલાસની તે સગી બહેન, એનાથી છૂટી પડેજ નહિ. જે માણસો દેખતાં દારૂ ન પીએ તે પણ વિલાયતી ભાવની અલક્ષ્ય માદકતાથી જેહોંસ થઈ જાય અને સમાજમાં દેખાય મોટા ચારિત્રવાન! સીધે રસ્તે ચાલ્યા માટે અમે પકડાઈ ગયા? લોકો તિરસ્કાર કરે અને બોલે કે ‘ગાંડો’ છે. પૈસા નહિ એટલે વિલાયતથી પાછા ફરેલા મોટા માણસો પોતાની ટોળીમાં ભેળવે નહિ. દૂરથી જ નાક ચઢાવે. પાસે જઈએ તો બોલે કે ‘ગુજરાતનો આદર્શ’ અને અમારા હિન્દુ સમાજમાં તો દૂર હોઈએ તો પણ તેમ અને પાસે હોઈએ તો પણ તેમ. ખાવા ન મળે તો મુઠ્ઠી અનાજ ભિક્ષા આપે પણ ગૃહસ્થ તરિકે સમાજમાં રહેવા ન દે. પાસે પુંજ હોય અને કંઈ આપીએ તો જે હાથે લે અને બોલતાં મગર થાય ‘કે અમારે તો એક ઘર જેવું છે.’ વાહ કેવા અમરકારિક વિચાર! ”

“ તું જે આ દેશમાં ન જન્મતાં વિલાયત જન્મ્યો હોત તો આજ તારી શી કીર્તિ હોત ? ”

“ કીર્તિ ચુલામાં જાય. પેટમાં અનાજ પડે અને જીવતાં રહીએ તેટલું જ બસ છે. ધંધો શીખવા તો માણસો ઠેક ઠેકાણે રખડે છે. જાપાન, અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ. કોઈ સાઈ કાપડ વણતાં શીખી લાવે, કોઈ સારા સાથુ બનાવતાં શીખી લાવે. કોઈ મોટો સાર્યટિસ્ટ બની આવે. કોઈ મોટો એન્જીનિયરિસ્ટ થઈ આવે. પરંતુ દેશમાં પાછા ફરીને એ શીખ્યાનો અર્થ શું? ગુજરાતમાં તો એ બધું ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં સાધનો હોતાં નથી. સાધનમાં માત્ર નોકરી, નોકરી અને નોકરી! તેમાં વળી મારી તો તદ્દન જુદીજ દિશા હતી. તે કળાની કદર કરનાર માણસો પણ આ દેશમાં મળવાં મુશ્કેલ. ”

બને મિત્રો વાતોએ ચઢ્યા હતા. એટલામાં મેરી કુલ લાઇને

આવી. કંઈ મોટેથી વાતચિત થતી જોઈ થોડીવાર બહાર દબી રહી સાંભળ્યું. અંદર આવી ધીમેથી તે બોલી, “આતો વાણીની સત્રત ધારા વહેતી લાગે છે ને? માંદા માણસ પાસે બેસી કેમ આટલું બધું બોલો છો?” કહી મધુકર તરફ ઠપકાની નજરે જોઈ રહી.

“અત્યાર સુધી તમારી નિન્દા કરતા હતા” મધુકર બોલ્યો.

“નિન્દા કરવાનું કાંઈ કારણ? જુઓ યોગેશભાઈ આજ તો તમારે માટે બહુ સારાં સારાં ટુકો લઈ આવી છું. જુઓ આ ગુલાબ તો નડીઆદના દેસાઈની વાડીનું છે! કેવું સુંદર છે!” વાત બદલવા મેરીએ યોગેશ પાસે કુલ મૂકતાં કહ્યું.

યોગેશે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેનું મોં ખિન્ન જણાતું હતું. કુલ જોઈ આજ તેને કંઈ આનંદ ન આવ્યો.

તેની આવી સ્થિતિ જોઈ મેરીએ પૂછ્યું “કેમ આજ મોઢું ઉતરી ગયું છે? શું વિચારો છો? આપને મેં કેટલીય વખત કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી તદન આરામ ન થાય ત્યાં સુધી કશાયત્રો વિચાર ન કરશો. અને તમે પણ” મધુકર તરફ જોઈ તે બોલી “કેવા...છો? બે ચાર આમતેમ વાતો કરી માંદા માણસને આનંદમાં ન રાખી શકોને?”

“તમે તો અસલ ગુજરાતી જેવું જ બોલો છો! તમે અંગ્રેજ બાઈ છો એમ કોઈ ધારી ન શકે.” યોગેશ બોલ્યો.

“એ તો સાધનાની સિદ્ધિ છે” મધુકરે કહ્યું. “હું ગુજરાતી એટલે ગુજરાતથી થવા માટે એટલી તો મહેનત કરીએ કે કોઈ કોઈ વખત તો મને પણ શરમાવે એવું ગુજરાતી બોલે છે.”

“હું કંઈ તમારી Wife કે Better-half નથી-હું તો તમારી સહધર્મિણી! ભાષા એક ન હોય તો આ પુરૂષ વચ્ચે સો ગાંઠનું અંતર રહે. એટલું તો જાણતા નથી!-અને યોગેશ ભાઈ, તમે તો જાણો છોને એ બહુ ગુમાન રાખે છે કે હું મોટો ચિત્રકાર છું! શું માફ કરાળ!”

યોગેશ આ આનંદી, દુઃખી છતાં સુખી દંપતિ તરફ ધડીકવાર મીઠી નજરે જોઈ રહ્યો. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો. “આ લોકો કેવાં સુખી છે ! જ્યોતિ જો મારી પત્ની હોત તો-આ સંસાર સિવાય બીજો ક્યાંઈ સ્વર્ગ છે તેની કલ્પનાએ ન કરતી પડત ” યોગેશ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“ વાતો વાતોમાં બહુ વખત ગયો; તમારે માટે જમવાનું તૈયાર કરી લાવું, ” કહી મેરી ઉઠી મધુકરને પણ સાથે આવવા મહું. જતાં શરી વખત યોગેશ તરફ જોઈ તે બોલી તમે જરા શાન્તિથી સુઈ જાઓ. અમે હમણાં આવીએ છીએ. ” દંપતિ ગયાં. યોગેશ એકલો પડ્યો. મેરી અને મધુકરનો સંસાર સુખી લાગ્યો. તે મનમાં જ બોલ્યો “કેવું સુંદર સ્વપ્ન મૂકતાં ગયાં ? અને સમાજ, સગાં, હાથ ! એમાંનું કેઈ આજ સામું જોનાર પણ ન મળે ? ” ખીસ્સામાં હાથ નાંખ્યો. જ્યોતિએ આપેલી છબી બહાર કાઢી ધારી ધારીને જોઈ. વળી ગળુગળ્યો-“આ એજ જ્યોતિ અને એજ હું. એને હવે સાથે રાખીને પ્રયોજન શું ? તે મારે કોણ ? છ વર્ષ વીત્યાં. તેના અભાવે હજી સુધી જીવતો તો છુંજ. ત્યારે-ત્યારે શા માટે સ્ત્રી ઉપર આટલો બધો જીલમ કરું છું ? ના, હવે નહિં, ગતકાળનાં સ્વપ્નો ભૂલીશ. પ્રભા, શાન્તા, કેટલાય દિવસથી તેમને જોયાં નથી. ત્રણ મહિનાનું ખર્ચ આપ્યું છે. દોઢ માસનો આમજ ચાલ્યો ગયો. નોકરી માટે આવ્યો અને મોટર નીચે આવી ગયો. પણ તે મોટરમાં જાણે જ્યોતિજ બેઠેલી હતી. ” પાછી જ્યોતિ યાદ આવી. ગુસ્સામાં હોઠ પીસ્યા, ઇચ્છા વિરૂદ્ધ આગ્રહ ધારી મન ઉપર બળાત્કાર કર્યો. “હજી પણ જ્યોતિ, જ્યોતિ, જ્યોતિ ! દૂર થાઓ એ રાખ. હવે બીજી વખત તેનો વિચાર નહિં કરું. દાક્ષેજ ઘેર જઈશ. બિદાનું રૂણ નહિ ચઢાવું. ” ઇચ્છાના પ્રબળ વેગે મનના બળાત્કારને હઠાવ્યો. વળી છબી કાઢી જોઈ. હતાશ થએલું હૃદય લાગણીઓનાં ઉપરા ઉપરી હુમલાથી થાકી લવી ઉઠ્યું “ ઉંઘ ભાંગે તેની સાથેજ સ્વપ્ન પણ કેમ ભૂંસાતું નહિ હોય ? કોણ કહેશે ? શા માટે ? આ શું રહસ્ય ? ” વિચારોનાં વમળમાં ધુંધવાતો, મુંગળાતો સુવકે માથે કપડું ઝોલી સૂતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

ધુંધવાએલો અગ્નિ.

યોગેશનું મન ઘેર જવા અધીરૂં થઇ રહ્યું હતું પરંતુ શરીરે હજી તદ્દન આરામ ન હોવાથી મધુકર અને મેરી ધણી આગ્રહ કરી કંઈને કંઈ બહાના નીચે તેને રોકી રાખતા.

એક દિવસ કંઈ કામ પ્રસંગે દંપતી બહાર ગયાં હતા. જવાને આ ઠીક લાગ છે ધારી યોગેશ પોતે ગયાના સમાચાર એક કાગળમાં લખી, ટેબલ ઉપર મુકી ધરના નોકરને “હું જાઉં છું” કહી ઘેર જવા નીકળ્યો.

એક પછી એક રસ્તા વટાવતો તે ચાલતો હતો. તેવામાં તેની દ્રષ્ટિ એક ધરની બારીમાં ઉભેલી યુવતી તરફ ગઈ. તેને જોતાંજ એકાએક તેનાં ચરણની ગતી અટકી પડી. આડી પથરની દીવાલો હોય, જાણે તેને ભેદીને પાર નજ જવાતું હોય તેમ હૃદયમાં થતા ધબકારા સાથે તે ત્યાંજ સ્થંભી ગયો. બારીમાં ઉભેલી યુવતી તે જ્યોતિ હતી.

ચાલુ સંસાર ભૂલી ગયો. ગત જીવનનાં સ્મરણો ખડાં થયાં. જ્યોતિને મળવાનું મન થયું. અશક્ય વસ્તુ બધી શક્ય લાગી. ધરની ચારે તરફ દ્રષ્ટિ ફરી વળી. ધરમાં કોઈ પુરૂષ હોય તેવું જણાયું નહિં.

વાડામાંનું ઘટાદાર ઝાડ અને છગ્ગ ઉપર થઈ પથરાએલ તેની ડાળીઓ નેઈ. અંધાઈ થવા આવ્યું હતું. શરીરનું બધું બળ એકઠું કરી પરિણામ વિચાર્યા વિના ઝાડની ઘટામાં ભરાયો.

બિહારી રાતે ઘેર રહેતોજ નહિં. રોજ પ્રમાણે આજ પણ તે બહાર ગએલો. જ્યોતિ દરરોજ તે છગ્ગવાળી મેડીમાંજ સુઈ રહેતી.

રાત્રીનો અન્ધાર પડેો જગત ઉપર પડ્યો. ધીમે રહી યોગેશ તે વૃક્ષની ડાળીએથી છગ્ગમાં ઉતરી મેડીનું બારણું અધખોલું હતું તે તરફથી જ્યોતિ સુતી હતી તે ઓરડામાં પેઠો.

ગાઠ નિશ્વાસથી ઓરડો ભરેલો લાગ્યો. પળવાર ધ્રુજ ઉઠ્યો. એક પછી એક વિચારો વિજળીની ત્વરાથી આવ જા કરવા લાગ્યા. “જ્યોતિ-પરસ્ત્રી-મનુષ્યત્વને વિસારી ચોરની માફક આવ્યો તો ખરો, પણ હવે ?-ના, પાછું તો નજ જવું. પાસે દીવાસળી તો છે. છ વર્ષથી તેને નેઈ નથી. એક વખત નેઈ લઉં-એક દીવાસળી સળગી રહેલાં સુધી.” હિંમત ધરી ખીસ્સામાંથી દીવાસળી તો કાઢી પણ સળગાવતાં વળી વિચાર આવ્યો-“દીવાસળી સળગાવું અને એ જાગી જાય તો ? ઘરનાં માણસોને ખબર પડે તો ?-જે થાય તે ખરું. પરિણામ વિચારવા નથી આવ્યો. અંધકાર એ જેનું સામ્રાજ્ય છે એવા હે અંધકારના દેવ ! આવો, એક પણ માંટ મારા વિવેકનો સંહાર કરો” કહી તેણે દીવાસળી સળગાવી. દૂર પડતા આછા અજવાળામાં જ્યોતિને નેઈ મનમાં બોલ્યો, “આહા ! વિશ્વનો જે કોઈ નિયંતા હો તો માફ ચેતન્ય હુમ કરો.” પ્રકાશ આપતી જ્યોત ઓઝવાઈ અને તેની પાછળ અનંત અંધકાર આવ્યો.

જ્યોતિ ઝગમગી જાગી ઉઠી. ગભરાએલા સ્વરે તે બોલી “કોણ ? માસીજી ! માસી !” યોગેશ ધીમેથી બોલ્યો “ચૂપ, ખૂમ ન પાડીશ.”

“કોણ ?”

“હું યોગેશ. ધીમેથી બોલ.”

“યોગેશ !” જ્યોતિ પલંગમાંથી એકદમ નાચે ઉતરી, દીવે સળગાવ્યો, યોગેશ તરફ જોયું, ન ઝોળખ્યો. “ના ના એ નહિં. કોણ છો ?”

“ખીલીશ નહિં. બરોબર ધારીને જો. હવે ઝોળખી શકે છે ?”

“કોણ ? યોગેશ ! તું !” આશ્ચર્ય પામતાં જ્યોતિ બોલી.

“હા. હું યોગેશ. એજ નામ. એજ દેહ. રંગોમાં એજ લોહી. છાતીમાં એજ કંપ.”

“મને આશ્ચર્ય થાય છે ! આવી સ્થિતિમાં તું અહિં આવ્યો શી રીતે ? શું દામ આવ્યો ? તને એટલીય ખબર ન પડી કે હું પરત્વી ? હમણાંજ અહિંથી—”

“ચાલ્યો જાઉં ? હા ચાલ્યો જ નહાશ. પરત્વી ! આવવું એ રીક નહિં. ખરી વાત પણ છ વર્ષોનો બંધ એક નિમિષમાં તૂટી પડ્યો ! દુ.ખથી દમાએલ હૃદય—તને જોવાનાં લોભને હું વારી શક્યો નહિં—તને જોઈ. તેજ તું છો. એક દિવસ જાણતો હતો કે તું મારી—આજ પરત્વી—જાઉં છું. એકવાત—એક ઘડીવાર.—

“જરાક આઘો આવ, બારણું બંધ કરી દે. કેને ખબર કદાચ કોઈ જોઈ જાય. તારી આવી દશા ? તને ઝોળખી શકાય તેવી આકૃતિ પણ નથી રહી.”

“હશે. છ વર્ષથી આ મૂખ જોયું નહતું—છ વર્ષ પહેલાં એક દિવસ ધાર્યું હતું એ મૂખ હવે જોવાશે નહિં. એ દિવસેજ, જીવનનો અંત આણત. પણ તેમ કરી શક્યો નહિં, એ જ ધન્યતાથી કે કદાચ કોઈ દિવસ પણ તને મળી શકીશ. એકવખત પૂછી શકીશ એકાદ વાત—મારા જીવનની કે પછી મારા મૃત્યુની.”

“જરા ધીમેથી બોલ. કેમ આટલો ધ્રુજે છે ?”

“ધ્રુજુ છું ? તેમાં વાંક શો ? છ વર્ષોથી આગમાં બળજો

આવ્યોહું. ત્યારપછી ઈસ્પીતાલમાં—વ્યાધિના દુઃખમાં ઘેરે જાઉંહું. કેટલાય દિવસોથી તેમની ખબર મળી નથી—મારી સ્ત્રીની—પુત્રીની. આ પાસેના રસ્તા ઉપરથી જતાં તને જોઈ. આ બારીમાં તું દિલી હતી—સંધ્યા થયાં પહેલાં જાણે કોઈએ મારા પગમાં બેડી નાંખી હોય તેમ આગળ ચાલીજ શક્યો નહિં. મારામાં કંઈ ઝણઝણાટ થવા લાગ્યો. બહુય ભૂલી ગયો. એકદલમાં જુનો માંડેલો સંસાર બધાય ભૂલી ગયો. જેટલી શક્તિ હતી તે બધી એકડી કરી વાદા ફરતો કોટ કુચ્યો. ઝાડમાં સંતાયો. ચંદ્રાઈ થતાં ડાળીવાટે છાંનમાં ઉતરી અહિં આવ્યો. વિચાર્યું આ હીક પ્રસંગ છે. એકવાર મળી લઉં.”

“ન મળ્યો હોત તો વંચારે સાઈ થાત. શું જોવું છે? શું જોવા આવ્યો છું? અને કદાચ આવ્યો તો આતી દીનતા સાથે હીનતાને તું શું કરવા લેતો આવ્યો.”

“ત્યારે ખીજું શું લાવું? તે સિવાય ખીજું તો કંઈ છે નહિં. તેથી તારૂં આપેલું દાન તને પાછું આપવા આવ્યો છું. તારે પોતાને હાથે તૈયાર કરેલા ધરને તેં પેતે જ આગ લગાડી બાળી નાંખ્યું અને હવે તેની રાખ જોઈ કંપે છે શા માટે? કોણે મને હીન બનાવ્યો? એટલો બધો હીન કે કુલાંગનાનાં પવિત્ર શેયાગૃહે ચોરની અધક પ્રવેશ કરતાં પણ આંચકા ન આવે!”

“હરિ! પ્રભુ! વર્તમાન મારા દુર્બળ હૃદય ઉપરથી સરી ન પડે, જીવતાગતી સ્મૃતિ પાછી નઆવે એટલું બળ આપજે” મનમાંજ તેણે પ્રાર્થના કરી યોગેશને કહ્યું—“તારા મનમાં કંઈ એવું નઆણીશ પણ જો તું મારૂં માન ન રાખેતો ખીજું શું કહું? તું હમણાંજ અહીંથી ચાલ્યોજ. કોઈ પણ આપણને આતી સ્થિતિમાં જુએ—એમાંય વળી તું? વિધિ-એજ જ્યારે તારી અને મારી વચ્ચે પહાડ મૂક્યો—તેં પણ લક્ષ કર્યા, સંસારી થયો—હવે મત જીવનને સંભારી બળવું એમાં ફળ શું? ધાર કે હું મરી ગઈ. એમ ધાર કે તું મને ઓળખતો જ નહોતો. એમ

ધાર કે જે જ્યોતિને તું ઓળખતો તે જ્યોતિની સામે ઉભો રહી તું વાત કરતો નથી. પણ તું ઉભો છું એક ગૃહસ્થની પરણેલી પત્નીની સામે-એક હિન્દુ કુલવધૂનાં પવિત્ર શૈયાગૃહે. તારી કંઈ વાત હું સાંભળવા ઇચ્છતી નથી. હમણાંજ અહિંથી ચાલ્યો જ. શામાટે તું મારું સર્વ નાશ કરવા આવ્યો ? હું તને ઓળખતી નથી. ઓળખવો એ ઉચિત નથી. ”

“ મને ઓળખતી નથી ! ઓળખવો એ ઉચિત નથી ! તારા સર્વનાશની તને શંકા છે-સન્માનની-મર્યાદાની. પરંતુ મારું જ્યું સર્વનાશ થયું તેને માટે જવાબદાર કોણ ? તું નહિં ? તું, તારો બાપ, કે આ અધમ પાંચુ સમાજ ? મારા સર્વનાશથી કોઈએ કોઈ દિવસ “અરેરે !” એ ક્યું નથી. એક જીવન કે જે ધીમે ધીમે બળીને રાખ થઈ ગયું, તે સમાજે, સંસારે, આત્મીયોએ, બંધુ ધર્મીઓએ, કોઈએ તે તો જોયું નહિં ? મને ઓળખતી નથી ! ઓળખવો એ ઉચિત નથી ! પરંતુ જોઈ જો આવે તો ઓળખે ને ? ” કહી ખીસ્સામાંથી છપ્પી કાઢી જ્યોતિ સામે ધરી.

“ હા, એ તો મારીજ છપ્પી. ”

“ આ ચિત્ર એક દિવસ સજીવ હતું. એની સાથે કેટલાય દિવસો -કેટલાય દિવસ રમ્યાં છું, ફર્યાં છું, ગીત ગાયાં છે. હવે એનાં નિશ્વાસ-વાયુ સ્પર્શથી આ દેહ કંટકમય થઈ જાય છે. તે ક્ષણીકના શ્વાસ નથી. એ સુહર્તના પ્રતાપ નથી. પળનાં મોહ નથી. દિવસના દિવસો સુધી સંધરેલો એ અનુરાગ, ધીમે ધીમે વધેલી નબરસ્પર્શી વિરાટ અદાલીકા. ક્રીડાથી લજ્જાના વાર્તા, કૌતકે, કલહે, બાલિકાના નિર્ભજ હાસ્યે, યૌવનોન્મુખી દિશોરીનાં સરળ રહસ્યે, માધુર્યનાં ખેંચાણે આ પૃથ્વી એક દિવસ સ્વર્ગ જેવી દેખાતી. કોના વર્તને, કોની ઉપેક્ષાએ, કોની હિનતાએ મારું તે સ્વર્ગ આજ નરકમય થઈ ગયું ? ”

“ તો પણ તમે પુરૂષ. ”

“ પુરૂષ ? પુરૂષ હતો છ વર્ષો પહેલાં. આજ નહિં. તું મારી વાતો

સાંભળીને પણ સમજ નહિં શકે. વિદ્યુત પ્રેમથી મણસોનું કેટલું બધું અધઃપતન થાય છે તે વિલાસીનાં સોનાનાં પલંગમાં સુતેલાને, તેની કદવના લાવવી-એ બધું તારી શક્તિની બહાર છે. તું જે યોગેશને ઝાળખતી તેતો ક્યારેનાય ખાવા ન મળવાથી ભૂખમરો વેડી સુકાઈને મરી ગયો. આ જે તારી સન્મુખ ઉભો છે યોગેશ-એ તેનું પ્રેત છે. અશક્તિની હાકલે પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાં રઝળતાં મૂકી તે અમદાવાદ આવ્યો, કંઈ નોકરી કરવાના આશયે. એક વખત મોટરનો ઘક્કો લાગવાથી બેશુદ્ધ થઈ ઢળી પડ્યો.”

“તે તું હતો ? તું ?”

“હા. હું હતો. કેમ ચમકી ગઈ ? તારા જેવુંજ કોઈ એમાં બેઠેલું હતું. તારા વિચારો આવવાથી જાતને સંભાળી શક્યો નહિં. એકદમ બેભાન થઈ ગયો. ભાન આવ્યું ત્યારે જોયું તો ઇસ્પીતાલ.”

“મોટર ઉભી રાખવાનું મેં ઘણું કહ્યું પણ તેમણે સાંભળ્યું નહિં. હં. સાર પછી ?”

“લગભગ પંદર દિવસ ઇસ્પીતાલમાં રહ્યો. ત્યાર પછીના હાલ તો તું જોઈ શકે છે. એક વાત પૂછી જોઈશ એવી તો મારા મનમાં ઘણાં વખતથી ધ્રુષ્ટિ હતી. તને જોતાંજ એ ધુંધવાએલો અગ્નિ એકદમ સળગી ઉઠી ચારે દિશાઓમાં પ્રસરી રહ્યો. તારા બાપે મને બારણે આવેલાને હાંકી કાઢ્યો. મનમાં હતું કે તને એકવાર એટલું પૂછી જોઈશ કે તું મને ચાહે છે કે નહિં ?-હજી પણ ?”

યોગેશ પ્રશ્નનાં ઉત્તરની આતૂર હૃદયે વાટ જોતો જ્યોતિ સામું જોઈ રહ્યો. જ્યોતિએ પણ તેના સામું જોયું. બંનેની નજર નીચી ગઈ. બંને જણ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યાં.

કોઈ સ્ત્રીનો શાન્તિમાં સ્પષ્ટ સંભળાતો ધીમી હલકે અનીલ સાથે ઠેકતો ગીતનો મધુર સ્વર આવી બંનેના અંતરમાં અથડાયો—

હો ભમરારે ! વાડીમારી વેડીશ મા

સુગંધી લેજે કુલો ખોટીશ મા

હો ભમરારે ! વાડી મારી વેડીશ મા

જ્યોતિને હજી વિચારમાંજ ઉભેલી જોઈ યોગેશ બોલ્યો—“નાજ મની લઉં છું. મૃત્યુ થયેતો આ જવળા ખૂણાશેજ. આ લે તારી છખી પાછી. મારે હવે તેનું કંઈ કામ નથી. હું આ ચાલ્યો” કહી યોગેશે તેનાં તરફ છખી નાંખી જવા માટે પગલું ભર્યું.

“મૃત્યુ જો માણસને ઇચ્છાધીન હોત” જ્યોતિ મનમાંજ બોલી હોઠ ફરડી યોગેશને જતો રોકવા એક પગલું ભર્યું; પણ આગળ ચાલી ન શકી. ત્યાંજ ઉભી રહી તે બોલી “ઉભો રહે.”

“શું કહેવું છે” ?

“આ છખી તુજ રાખ. જે એક વખત આપ્યું છે તે પાછું નહિં લઉં. માત્ર આ છખીજ નહિં, એની સાથે એક ખીજ ચીજ આપું છું. પણ મારું એટલું કહું માનજે કે એ ચીજ તારે અહિં જોવી નહિં. મને પૂછીશ પણ નહિં. એમ ધારજે કે તું મને જે પૂછવા આવ્યો છું તેનો એ ઉત્તર છે. ઘેર જઈને એ જોજે. જરાક ઉભો રહે હું હમણાંજ આવું છું” કહી તે ખીજ ઓરડામાં ગઈ.

યોગેશ વિચાર કરતો ઉભો—“માણસને કોણે પ્રેમ કરતાં શીખવાડ્યું હશે ? પરમાત્માએ કે શયતાને ? શો એ મોહ ? નિમિષમાં પર્વત પડી સાગર થાય. વળી સાગર સૂકાઈ હીમાલયની સૃષ્ટિ રચાય કોણ હતો ? શું થયો ? ધૃણાહીન, મર્યાદાહીન, લજ્જાહીન—અધીય. હીનતાના આવરણોથી છાયેલો. હાય ! જો પૂર્વજીવન પાછું આવતું હોય !”

યોડીજ વારમાં જ્યોતિ પાછી આવી. લગ્ન થયાં પહેલાં યોગેશે સીતારામ સાથે મોઢલાવેલો હાર એક ડાબલીમાં મૂકીને લઈ આવી

હતી-એમ ધારીને કે તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ યોગેશ કરી શકશે. યોગેશના હાથમાં ડાબલી મૂકતાં તે બોલી “આની અંદર જે છે તે તારે ઘેર જઈને જોજે. અને એટલી ભિક્ષા માગું છું કે તું હતો તેવો થા. અને ફરીવાર મારી સાથે મેળાપ કરીશ નહિં.”

“ભલે તેમ થાઓ.” લથડતે પગે યોગેશ બહાર નીકળ્યો. પૂર્વવત ડાળી ઉપર ચઢી થડ પાસે આવવા ગયો. ભગ્ન હૃદય. શરીરનું ચેતન હણુધ ગયું હતું. નિરાશાની અનેક વ્યથાઓના ભારથી શરીર સામ્યવીને ઉતરી ન શકવાથી ડાળી ઉપરથી પડી ગયો. અવાજ થયો. વાડામાં સૂતેલા નોકરો જાગી ઉઠ્યા. “ચોર ચોર” ની ખૂમો પાડી “પકડો પકડો” કરતા બધા દોડ્યા. યોગેશ જેમ તેમ ઉભો થયો, દોડ્યો. પણ વાડાનો કોટ કુદી શક્યો નહિં. “નાહો નાહો” એવો અવાજ આપ્યો. “પડી ગયો” “ન નસાયું” “પકડાવો” હેડલા સમાચાર પકડાયાના જ્યોતિને કાને પહોંચ્યા. તે ધ્રુજી ઉઠી.

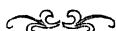
આખો વાડો લોકોથી ભરાઈ ગયો. પોલીસ આવી પહોંચ્યો. તેણે યોગેશનો કબજો લીધો. ‘હાથમાંની ડાબલી લીધી. જોયું’, અંદરથી હાર નીકળ્યો. આ બધું જાણે એક પળમાં જની ગયું હોય એવું લાગ્યું.

જ્યોતિએ છબ્બમાં આવી જોયું તો યોગેશને બે માણસોએ પકડી રાખ્યા હતા. કોઈ એને મારતું. કોઈ એનો કાન મચકાતું. કોઈ વળી ગાળો દેતું.

યોગેશ અચેતન જેવો ખભા તરફ ડોક નાંખી દૃઢ અપંગની માફક ઉભો હતો. “હવે શું થશે ? મેંજ એને હાર આપ્યો. એનાં દુઃખનું કારણ હુંજ થઈ. અરે અદૃષ્ટ !” કહેતી આંખે અંધારા આવવાથી બે હાથ આંખે મૂકી ધન લઈ જ્યોતિ છબ્બમાં પડી.

પ્રકરણ ૮ મું.

થાણામાં.

સવારના પહોરમાં ફોજદાર થાણામાં આવ્યો. ટેમ્પલ ઉપર પડેલી નોંધ જોઈ જમાદારને જૂમ પાડી. જમાદાર આવ્યો તેને પૂછ્યું—“કેમ મને રાતના ન બોલાવ્યો ?”

“કંઈ ખાસ જરૂર ન લાગી તેથી આપને તકલીફ ન આપી. કોઈ સારા માણસ જેવો લાગતો ચોર છે. મુદ્દા માલ સાથે પકડાઈ ગયો.”

“જાઓ એને લઈ આવો.”

જમાદાર ગયો. થોડીજ વારમાં યોગેશને સાથે લઈ હાજર થયો. ફોજદાર યોગેશ તરફ કરડી નજર નાખી વ્યંગમાં બોલ્યો “કેમ શેઠ ! શું નામ ? લક્ષ્મણરાય કે ? કેટલા દિવસથી આ ધંધો આદર્યો છે ? દાવ્યી બુદ્ધિના માણસ તો નથી લાગતા ! એક બે વખતનો અનુભવ લાગે છે! જમાદાર, મુદ્દામાલ શું છે તે લઈ આવો.”

જમાદાર તે લેવા ગયો. પાછું યોગેશ તરફ ફરી ફોજદારે પૂછ્યું—“જાનામાના બેસી રહે ચાલવાનું નથી. હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપ. તારું નામ શું ? તારા આપનું નામ શું ? ક્યાં રહેવું ? ધંધો શો ? બોલ.”

આપનું નામ આપનું પડશે ધારી યોગેશને વજાબાત થયો. પૂર્વ

સ્થિતિ બધી યાદ આવી—“આપનું નામ ! પિતાતો સ્વર્ગમાં ગયા. જો આ વાત સ્વર્ગ સુધી પહોંચે તો બાપુ ! તમે કાન આડા હાથ કરજો. તમારો પુત્ર આજ ચોર થયો છે. આપનું નામ ઉચ્ચાર્યા પહેલાં કેમ મારી જીભ કપાઈ જતી નથી ?”

ચોગેશને મુંગો જોઈ ફેજદાર જરા ઘાંટો પાડી બોલ્યા “ તારા બાપનું નામ શું ? ”

“ ચોરી કરી છે. પકડાઈ ગયો. તમારે જોઈએ તે સજા કરો. બીજી કંઈ વાત મને પ્રશ્ન નહિ. પ્રશ્ન તો પણ જવાબ મેળવી નહિં શકો. ”

“ એમ કરવું કંઈ સહેલું નથી. ચોરી વિદ્યામાં સૌથી મોટી વિદ્યાતો એ કે ન પકડાવું. અને કદાચ પકડાઈ ગયા તો ઉત્તરે આપને પડે અને પત્થરે ભાંગવા પડે. ”

એટલામાં જમાદાર મુદ્દામાલ લઈ આવ્યો. ફેજદાર ડાબલી ઉઘાડી અંદરથી હાર કાઢી ચોગેશ તરફ વ્યંગ કરી બોલ્યો—“ બસ, આટલુંજ હાથ લાગ્યું ? બીજું કંઈ ન મળ્યું ? કે બીજા સાથી જોડે બાકીનું મોકલાવી દીધું છે ? આ શું ? ” કહી જ્યોતિની છબી હાથમાં લીધી. “ વાહ ! સ્ત્રી ઉપર પણ મોહી પડ્યો લાગે છે ને ! છબી પણ સાચે લઈ લીધી ? કેમ ! ગૃહસ્થ, શું નામ ? આ શું બધું ? લક્ષ્મણરાય, બ્રાહ્મણ કે ? ”

“ લક્ષ્મણરાય નહિ, ચોગેશ. ”

“ ક્યાં રહેવું ? આપનું નામ શું ? ”

“ બાપુ, શું કરવા એવું પૂછી મને નીચું જોવાનો છો ? આપનું નામ અને ઠામ જાણ્યાથી આપને કશો લાભ નથી. ચોર બની પકડાઈ ગયો છું. જે કરવાનું હોય તે કરો. મહેરબાની કરી બીજું કંઈ મને પ્રશ્ન નહિં. ”

યોગેશની વાત અને તેની સબ્યતા જોઈ ફાજદારને લાગ્યું કે આ કાંઈ ખરેખર ચોર નથી. કોઈ ગૃહસ્થનું ફરજાંદ લાગે છે. આમાં રહસ્ય હશે. શરમતો માર્યો કંઈ બોલી શકતો નથી. તેણે જમાદારને બહાર જવાનું કહ્યું. જમાદાર ગયો ફાજદારે પોતાની ખુરશી યોગેશ પાસે લીધી, અને ધીમેથી વાતો કરવાની ઢબે બોલવા લાગ્યો—“ભાઈ! હકીકત શું છે તે ખુલા દીલથી કહે. આ છપ્પી કોની ? ફરીયાદી તો કોઈ મોટો શેઠ બિહારીલાલ લાગે છે. અને આ છપ્પી તેનાં ઘરની કોઈ સ્ત્રીની લાગે છે. તમે આને ઝાળખો છો ? સાચે સાચું કહેજો. મને આમાં શક જાય છે. તમે કોઈ ગૃહસ્થ લાગો છો. મને ખાતરી છે કે આપ જુદું નહિં બોલો. ખેસો આ ખુરશી ઉપર ખેસો.”

યોગેશ ખુરશી ઉપર નહિં ખેસતાં ફાજદાર સામું જોઈ રહ્યો. ફાજદાર તેને ખેસવાનો આગ્રહ કરતાં બોલ્યો, “શું જુઓ છો ? ચોરને ખેસવાનું કહું છું મોટું આશ્ચર્ય થાય છે ? પોલીસમાં કામ કરું છું, છતાં અમે સારા માણસ પાસે સારા જ છીએ. તો પણ ચોર અને બદમાસો પાસે ઘણી વખત માણસાઇનો ત્યાગ કર્યા વિના કામ થતું નથી.”

યોગેશ ખુરશી ઉપર બેઠો. ફાજદાર તેના વાંસામાં હાથ મૂકી આશ્વાસન આપતા હોય તેવી રીતે બોલવા લાગ્યો—“જુઓ કંઈપણ છુપાવશો નહિં. ચોરીનો મુદ્દામાલ તમારી પાસેથી મળ્યો છે, એટલે તમારી વિરૂદ્ધ કેસ ઘણો સખત છે. પરંતુ સાચે સાચી હકીકત મને કહેશો તો કાંઈક પણ થઈ શકશે. અને મામલતદારની પાસે કેસ રજુ કરવામાં પણ કાંઈક ઝાંધું કરી શકાશે.”

“ભાઈ, શું કહું ? આપ કોઈ વિચારશીલ લાગો છો. આપની પાસે હવે છુપું રાખવું એ નકામું છે. અને તેમ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન પણ જણાતું નથી, હું ચોર નથી પણ ચોર કહી પકડાઈ ગયો છું ?”

“આપનું રહેઠાણ ?”

“ ખાખરીયા ”

“ ખાખરીયાના કાળીયારાજનાં વંશનાં તો નહિં ? તમે—

“ જે સ્થિતિમાં હું અહિં આવ્યો છું તે સ્થિતિમાં ઓળખાણ ન આપવી તેજ વધારે સાફ છે. આપ ખાખરીયાને શી રીતે જાણો ? ”

“ હું ત્યાંના થાણામાં ઘણા દિવસો રહ્યો છું. ખાખરીયાના કાલિદાસ શેઠને તમે ઓળખો છો ? ગામના બધા લોક તેમને કાળીયારાજને નામે ઓળખતા. ”

“ હા, ઓળખું છું ”

“ ઓળખો છો ? ત્યારે શું એ મૃત્યુ પામ્યા ? ”

“ જી હા તેને આજ પાંચ વર્ષ થયાં. ”

“ હરિ હરિ ! કાલિદાસ તો ક્યાંય થવા નથી. બહુ જ હંથા મનના માણસ. એક વખત હું એક બહારવરીયાના કેસમાં એવો તો સપડાઇ ગયો કે જો કાલિદાસમાઝએ મદદ ન કરી હોત તો માર્યો જાત. તે દિવસથી મારે તેમની સાથે ઘાડો પરિચય બંધાયો. તેમને એક પુત્ર હતો. તેનું શું નામ તે કંઈ યાદ નથી. છોકરો પણ ઘણુંખડું અમદાવાદમાં જ રહેતો. તમે તેને તો ઓળખતા હશો ? ”

“ ઓળખું છું. ”

“ તેનાં લગ્નમાં કંઈક ગોટાળો થયો હતો. એ બધું મને થોડું થોડું સાંભરે છે. આહા ! એક ઠેકાણેથી સગાઇ તૂટી જવાથી તેજ રાત્રે બીજે ક્યાંયથી કન્યા શોધી કાઢી લગ્ન કરી નાંખ્યા. તે ગૃહસ્થ હમણાં શું કરે છે ? ”

“ તે અત્યારે તો ગૃહસ્થ નથી. હવે તો તે અતિ હીનમાંનો હીન થઇ ગયો છે. સંસાર માંડ્યો. પણ સ્ત્રી છોકરાંને ખવરાવવા જેટલી પણ તેનામાં શક્તિ રહી નથી. માથામાં વાગ્યું અને ધરપીતાલમાં ગયો. લાગ મૂલ્ય કોઈ ગૃહસ્થના ઘરમાં પેસી પરસ્ત્રી સાથે

“ હેં હેં ! ”

“ હા. તે અત્યારે તો કોઈ ગૃહસ્થના ઘરમાં પેસી ચોરી કરવાથી પકડાઈ જઈ પોલીસને સ્વાધીન છે. ”

“ ત્યારે આપજ એ કાલિદાસના પુત્ર ? ”

“ તેમ છે તો ખરું. ”

“ તમે તો મને આભો બનાવી દીધો. આટલી હદ સુધી તમારું પતન થયું ? સાંભળ્યું હતું કે તમે તો ખૂબ ભણ્યા છો ? બી. એ. પાસ થયા છો ? ”

“ એ બધુંય બુંસાઈ ગયું. ”

“ હેં હેં હેં ! તમે આ શું કર્યું ? ગૃહસ્થના ઘરમાં જઈ આ હાર, વળી છપ્પી, કેવું સત્યાનાશ ? શું કર્યું ? એની નોંધ પણ લેવાઈ ગઈ. હવે ઉપાય ? પ્રાતઃસ્મરણીય કાલિદાસના પુત્ર થઈ આવું નીચ કામ તમારે શું કરવા કરવું પડ્યું ? આ છપ્પી કોની ? ”

“ બિહારીલાલની સ્ત્રીની. ”

“ એની સાથે તમારે-આહાં. ઉભા રહો ઉભા. એની સાથે મને લાગે છે કે તમારે પરિચય હતો. ત્યારે તો આ હાર તમે ચોર્યો નથી. આ હાર જેનો છે તેણેજ તમને એ અને સાથે છપ્પી આપ્યાં હશે ? ત્યારે તો પીનકડોડની કલમ નહિં. પણ લૈલાં મજનુંતી અદ્ભૂત કલમ ! અરરર, આ તમને શું સુજ્યું ? ”

“ ભાઈ સાહેબ, શું કહું ? શરમ નથી એટલે હજીપણ જીવતો છું. આપ જે કહો છો તે અક્ષરે અક્ષર સાચું છે. શા માટે કર્યું તે તો કંઈ કહી શકતો નથી, પણ હવે એમ સમજાય છે કે ન કર્યું હોત તો વધારે સાફ હતું. મન ઉપરનો અંકુશ કાપીમાં ન રહે તો મનુષ્ય દ્વારા બધુંય સંભવે છે. એજ માણસ આજ ગૃહસ્થ હોય તો

કાલ ચોર થાય, લુચ્ચો થાય, વિશ્વાસઘાતક થાય, અને ખુની પણ થાય. મારી પણ તેજ સ્થિતિ છે. શો એ નિશો? અતિશય કેરી વસ્તુ પણ તેની આગળ પાણી જેવી! એક પળમાંતો બધુંય ભુલાવી દીધું.' નોકરી માટે અમદાવાદ આવ્યો. ઘેર અસહાય સ્ત્રી અને એક નાની છોકરી. તેની સંભાળ ક્ષેનાર પણ કંઈ નથી. ઘેર જવા નીકળ્યો હતો ત્યાં અચાનક તેને જોઈ. ચેતન હરાયું. જે કરતાં ચોરને પણ ખીક લાગે તે અનાયાસે મારાથી થઈ ગયું. ત્યાર પછી-ત્યાર પછી જેલમાં પુરાયો. તેમાં તો કંઈ કહેવા જેવું નથી. માત્ર જેલમાં શામાટે? વિષ આપે તોપણ પી જાઉં. આ સંસાર ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો છે. તો પણ એટલી ઇચ્છા છે કે જો બેએક દિવસની રજા મળે તો ઘેર જઈ આવું. તેઓ ખાવા નહિ મળવાથી ભુખે ટળવળતાં હશે અને તે વધારે તો મારે માટેજ-મારે ખાતર. તેમને એ દુઃખમાંથી છોડાવી આવું. ચોર બની ઘરમાં પેસી તેમનું ખૂન કરી પાછો આ તો રહીશ. બસ પછી કંઈ બાકી રહેતું નથી. ”

“જે ક્યું તે તો અતિ મીઠા અને ભયાનક છે. તેના ઉપર વળી પાપ કરી વધારે બોળે ન બેઠોશો. આ બધું એક જાતની વ્યાધિ છે. ચૌવનનાં પ્રારંભમાંથી જ તે માણસને પકડે છે. ખૂન કઠણ સિવાય સોમાંથી એકપણ તેમાંથી બચવા ન પામે અને ખાસ કરીને દુર્ગળ મનનાં માણસોને તો તેનો અપચો જ થાય. તે ઉપરાંત તેને ઉત્તેજન આપનાર જેટલા અમારા નાટકનાં જન્મદાતા મહાપુરુષો છે તે. એકાદ સારી કે વ્યવહારની વાત લખી ન જાય. પણ કેવળ કાગળ ઉપર કલમથી વિષનો ડોળ ચઢાવે.-બસ પ્રેમ પ્રેમ અને પ્રેમ. અને તે વિષ પાયેલા કાગળને, એ સોનાવર્ણાં જળને હીરાકણીઓથી મટેલા કળશમાં ભરી સમય અસમયે ગુર્જરવંશના દીકરા, લવિષ્યની ઉજ્જવલ આશા, અને તેમનાં ઘરની લક્ષ્મી-ઉછરતી કુલવેલીઓ-પીએ. વાતવાતમાં કહેશે કે અમે તો કળા શીખીએ છીએ. શું મારા બાપનું કપાળ

શીખે છે! બહુ મોટી કળા ! લ્યો હવે, આવતો ધક્કો સંભાળો.”

“ હવે શું સંભાળવાનું છે ? જેલમાંજ પૂરો. મારા કૃતકાર્યનું પ્રાયશ્ચિત થશે.”

“ અને કુટુંબ ભૂખે મરે કે ભિક્ષા માગી પેટ ભરે ? ”

“ તેમજ તો. તે સિવાય બીજો ઉપાય શો ? ”

“ જેલ મને લાગે છે કે હજી પણ ઉપાય થઈ શકશે. ઘણાંય વર્ષો પોલીસની નોકરી કરવામાં ગાળ્યાં છે. મોટા ઘરનું ખાતું-કેસ હલકો કરી શકાશે તો ખરો. મારી ધારણા પ્રમાણે આ બધું ઘરનું ભોપાળું કોર્ટમાં ખુલ્લું ન થાય તો વધારે સાફ. ગિહારીજાલને જરા દબડાવીશ. જે આટલેથી વારી શકાય તોડીક ”

“ એ શી રીતે ? ”

“ શી રીતે કેમ ? તમે તો સાચેજ ચોરી કરી નથી ? ”

“ ના.”

ત્યારે જેની આ હખી છે તેજ આનો મુખ્ય સાક્ષી. તેણે આ હાર તમને આપ્યો અને તમે લીધો અને તે કંઈ નાની નથી. તેને તે આપવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. એટલે ચોરી તથા ધરપ્રવેશનો આરોપ તમારા ઉપરથી ઉડી જાય છે. ચારિત્રહીન સ્ત્રી. કોઈ પર-પુરુષને-તમે બીજી કોઈ રીતે તો તેના સગા થતા નથી-એટલે બસ. કેસ ઉડાવી શકાશે.

“ ફોજદાર સાહેબ આપ આ શું ખોલો છો ? મારી આવી દશા જઈ તમે એમ ધારી લીધું કે હું હીન થયો છું અને તે આટલી હદ સુધી કે કુલાંગનાની એવી સાક્ષી પુરાવી હું મુક્તિ મેળવું ? હું હીન થયો છું. ચોરનું દામ તો મેં કર્યું છે. પણ તેનો શો અપરાધ ? તમે એમ ધારો છો કે હું એવી વાત કહીશ એટલે તેઓ કલંકના

ભયે મને છોડી મૂકશે ? મેં જાતેજ નીચું જોવરાવે એવું કામ કર્યું છે એટલે ખરેખર હું એટલો બધો નીચ થઈ ગયો છું કે એક જણ નિરઅપરાધિણી સાધ્વી સ્ત્રીનાં પવિત્ર નામને કલંકની છાપ મારી પોતે છટી જઈ ? ના ભાઈ, હું ગમે તેવો હોઉં, ગમે તે સ્થિતિમાં આપની પાસે કેદ થયો હોઉં તોપણ હું કાલિદાસનો પુત્ર ! આપ મારો એકરાર લખી લ્યો. ખાવા ન મળવાથી અનિચ્છાએ રાતનાં ચોરી કરવા માટે બિહારીલાલનાં ઘરમાં પેસી આ ડાગલી લીધી. ”

“ અને આ છખી ? ”

“ તે એની ઉપર પડી હતી. ઉતાવળમાં નાંખી નહિ દેતાં સાથે લઈ લીધી. આપ મારા પિતાને ઓળખતા હતા એવું કહો છો તો તમને મારી એટલી વિનંતિ છે કે આ છખીને ફાડી નાખો. જો જો કુલાંગનાને તિરસ્કાર અને હીનતાને પાત્ર ન કરતા. સમ છે તમને. ”

“ તમારી સ્ત્રી અને બાળકનું શું થશે ? ”

“ બીજું શું થવાનું હતું ? હું આટલા દિવસો જીવતાં છતાં તેઓ શા સુખમાં હતાં ? કોઈ દિવસ ખાવા મળતું તો કોઈ દિવસ ન મળતું. ફોજદાર સાહેબ ! આપને શું કહું ? હું તો મનુષ્યની ચામડીથી મદેલો પશું છું. ” કહી છાતી ઉપર હાથ મૂકી તે બોલ્યો, “ આતી અંદર બધુંય હતું-મનુષ્યત્વ, દયા, ધર્મ, ઉચ્ચ અભિ-લાષા, ગર્વ, અભિમાન, દેશ તરફ અતુરાગ-બધું હતું. વ્યર્થતાની આગમાં એ બધુંય બળીને રાખ થઈ ગયું. સ્ત્રી અને બાળક એ બે રહ્યાં. જો પ્રભુ જેવું કોઈ આ જગતમાં હોય તો તેમનો ભાર હું તેના ઉપર મુકતો જઈશું. નહિં તો શયતાનનો મંસાર-શયતાન તેમને પણ પોતાને ખેત્રવાનાં પુતળા બનાવશે, લાતો એ છખી મને આપો. હુંજ એ ફાડી નાંખું. ”

“ તમારું મગજ કેકાણે નથી. હું પણ જો તમારા જેવો થાઉં તો

મારાથી આ પોલીસમાં રહી કામ થાય જ નહિં. એ છપ્પી મારી પાસેજ રહેવા ઘો. મુદ્દો આમ સહજમાં શુભ થવા દેવાય? નિયમ વિરુદ્ધ? આટલા વખતથી કામ કરતો આવ્યો છું પણ આવું તો આજજ અનુભવ્યું. તમે ચોર હોવા છતાં પણ હું તમારા બાપનો ઓળખીતો છું. ચાલો તમારે માટે નહાવાની ગોઠવણ કરું અને તમારા બચાવને માટે પણ કેટલું કરી શકાય છે તે જોઉં.”

બંને ઉઠ્યા. ફોજદાર સાથે યોગેશ નીચે વદને મુંગેમોઢે ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પડદા પાછળ પાપ.

યોગેશની ખાવ પીવાની ગોઠવણુ કરી ફોજદાર જતે બિહારીને ઘેર ગયો. ફોજદારને આવતો જણી બિહારી સામો લેવા ગયો. તેને પોતાનો કરી લેવા ઘણું માન સાથે આદરસત્કાર કર્યો. પણ ફોજદારની વાતો કરવાની ટબ ઉપરથી સહજમાં માની જાય એવો માણસ ન લાગ્યો. યોગેશ સંબંધી થોડી વાતચીત કર્યા પછી ઉઠવાની વખતે જરા દમ ભરાવી તે બોલ્યો કે “યોગેશ ઉપરથી ચોરીનો આરોપ ઉઠી જાય છે કારણુ કે તમારી સ્ત્રીએજ તેને ઢળી તથા હાર આપ્યાં છે.”

યોગેશની બાબત બની ગયા પછી બીજે દીવસે બિહારી પરિવાર સાથે ગામ બહાર ખેતરમાં બંગલો હતો ત્યાં રહેવા ગયો. ત્યાં રહેવા જવાનું બહાનું એમ હતું કે ‘સ્ત્રીલંપટ થઈ મારાથી ભરવસ્તીમાં શી રીતે ઉંચુ મુખ કરી રાખી ચલાય ! મારા મોટા ઘરમાં ફોજદાર અને પોલીસ આવજા કરે તેથી લોકમાં મારી આબરૂ ઘટે.’ પણ આ ખોટા બહાનાનીચે ખરી હકીકત એ હતી કે પુતળી નામની નાયકા ઉપર તે શીદા થઈ ગયો હતો. આ કામમાં વારેવારે તેની સલાહની જરૂર પડતી. તેથી તેને સાથે રાખી શકાય, મનગમ્યા મોજશોખ મહાણી શકાય

અને સમાજની આંખે ઓછા ચઢાય. તેમાં વળી જ્યોતિનું બહાનું હાથ આવ્યાથી 'તારે દુઃખે થઈ મારે આમ કરવું પડે છે' કહી પુતળીને બંગલામાં લાવી રાખી.

યોગેશનો કેસ ચાલતાં અગાઉ ફોજદાર બિહારીને ત્યાં ગયો અને કેસ ન માંડવા તેને ઘણું સમજાવ્યો પણ બિહારીએ માન્યું નહિ. છેવટે ફોજદારે કહ્યું કે "તમારી સ્ત્રીનો જ વાંક છે. તેણે જ યોગેશને ઘરમાં બોલાવી છપ્પી અને હાર આપ્યાં છે એટલે ચોરીનો આરોપ તો ઉડી જાય છે. તે ઉપરાંત ઘર પ્રવેશની કલમ પણ તેને લાગુ પડતી નથી કારણ કે તમારી સ્ત્રીએ જ તેને ઘરમાં બોલાવ્યો હતો. તમારી સ્ત્રીની સાક્ષીથી જ કેસ ઉડી જશે" કહી રૂઆબથી ચાલ્યો ગયો.

તેના ગયા પછી ક્રોધનો માર્યો રાતોપીળો થતો બિહારી હતાવળે પગલે દાદરનાં પગથીયાં ચઢી જ્યોતિ જે ઓરડામાં બેઠી હતી ત્યાં આવી ડોળા કાઢતો તેની સામે ખુરસી ઉપર બેસી બોલ્યો - "આઠ દિવસ ઉંદરના પણ એક દિવસ બિલાડીનો. આ વખતે ઠીક પકડાઈ ગયો. એ ચોર નથી-એ સાલો ચોગટો છે."

"મેં ક્યાં તેની ના કહી છે," ધીમેથી જ્યોતિ બોલી.

"ના પાડવાનું જોર શું? વળી અધુરું હતું તે છપ્પી આપી. પાપનો ઘડો કંઈ ડુટ્યા વગર રહે! આ બધી વાતની જો મને પહેલેથી ખબર પડી હોત તો સાલાને પોલીસમાં સોંપતજ શું કરવા? નાહકનાં ફજેત થવા! નાક કાન કાપી વહેતો મૂકત. તે પણ જાણુત કે સિંહના ઘરમાં બકરાથી શી રીતે પેસાય છે. હશે, જે થયું તે થયું હવે સાંભળ. જો હું કહું તેમ કયે જા."

"શું?"

"ફોજદાર ધમકી આપી ગયો છે અને કહી ગયો છે કે ચોરી

પ્રમાણ નહિં થાય કારણ કે તમારી સ્ત્રીએ જ તેને હાર તથા છપ્પી આપ્યાં છે. ચોરીનો આરોપ તો જતો રહે છે. તે ઉપરાંત ઘરપ્રવેશની કલમ પણ લાગુ પડશે કે કેમ તેનો આધાર તમારી સ્ત્રીની ઉપર જ. મેં તો મોઢામોઢ કહ્યું કે ચોરીજ કરી છે. પરંતુ મનમાંતો બરાબર સમજ્યો કે એ જાનોમાનો તને મળવા આવતો હશે. તેની સાથે તારે—”

“ ખોટી વાત ”

“ શી ખોટી વાત ? એ યોગેશની સાથે તારું સગપણ થયું હતું. મેં તને પહેલી વાર તે નદીનાં કીનારા ઉપર જોઈ ત્યાર પછી કોઈ ‘દેવે’ કરીને ચિત્રકારને ત્યાં તારી છપ્પી જોઈ ત્યારથી જ મેં ધાર્યું કે આ પાછી કેરીને હું પડાવી લઈશ. અને આખરે રસ્તા વચ્ચે ઉભા રહી ધા કરીને મેં લઈ લીધી. આજ ધણે વર્ષે એ સાલાએ તેનું વેર વાળ્યું. તેજ તેને કાગળ લખી બોલાવ્યો હશે. ”

“ કોણે કહ્યું ? ”

“ ફોજદાર સાહેબે. એ સાલા યોગટાએ તેને કહ્યું કે આ પ્રમાણે અમારે રોજ જવા આવવાનું થતું. ”

“ ન હોય તો તમે જુદું બોલો છો, કે પછી ફોજદાર જુદું બોલતો હશે. તે તો ગરીબ છે. ચોર કહી પકડાઈ ગયો. તેને જેલ મળશે, ભૂખે ટળવળશે પણ આવું બોલી એટલો બધો નીચ તે નહિં થઈ શકે. આવું હડહડતું જુદું તે બોલે જ નહિં. મને તમારી એ વાતમાં વિશ્વાસ નથી આવતો. ”

“ આતો જો ધિમાનની પુતળી ! તે જુદું બોલે જ નહિં અને હું બોલી શકું. આહ ! શું કહું ! એનું પણ એસડ—

“ છુપું શું કરવા રાખો છો ? તમે તો શેઠીયા માણસ. તમારી પાસે રૂપીઆ છે. તમે જે કરશો તેની વિશ્વ કોઈ ઉચી આંગળીએ નહિં કરે. તમે જે કરો તેમાં તમારી આખર વધે. શું એસડ ?

આપો-તમે જે આપશો તે હું માથે ચઢાવી લઇશ. જે કરશો તે સર્વે સહન કરીશ, જેની રીતે આ છ વર્ષોથી કરતી આવી છું.”

“એ સાળાને પોલીસને સોંપી ઉલટો હું ફસાથો. સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું. એ ચોર તરિકે પ્રમાણ ન થાય તો લોકોમાં મારે નીચું જોવાનો વખત આવે. મારા ઉંઝા કુળમાં, ખાનદાન કુટુંબમાં કલંક! સમાજમાં મારે શું મોહું લઈ ફરવું? પેટના બળ્યા કહેવું પણ કેને? ફોજદાર પણ દમ ભરાવે છે. કેને ખજર તેની પણ શી ઇચ્છા હશે? આ બાઈ પણ એમ દમ ભરાવ્યે પાછી પાની કરે એવા નથી તો! તેને જેલમાં પુરાવું ત્યારેજ માફ નામ બિહારી. જો, તારે સાક્ષી પુરવી પડશે-કોર્ટમાં તારે એમ કહેવાનું કે આ સાળો મારા ધરમાં પેસી કપાટનું બારણું ભાંગી તેમાંથી ડાબલી લીધી કે જેમાં આ હાર હતો અને આ છખી તેની ઉપર પડી હતી.”

“ના, તેમ ન હતું. તેણે એ ચોરીને લીધું નથી. મેં મારે પોતાને હાથે તેને આપ્યું છે. જે હાર મેં આપ્યો છે તે તમારો પણ નથી. મારો પોતાનો છે. અને છખી મેં કદ તે વખતે આપી નથી. તે તો તેની પાસે હતી જ. હું એવું બોલું બોલી એક નિરઅપરાધીને જેલમાં પુરાવી નહિં શકું. તેમ કરવાથી માફ ગમે તે થાઓ.”

“પુરાવી નહિં શકું! ત્યારે લોકો કહેશે કે આ મારી સ્ત્રીના જીવ-એ મારે સહન કરવું પડશે, તે તો સારી રીતે જોઈ શકીશને? કેમ એમજને? મેંજ દૂધ પાછ કાળી નાગણુ ઉછેરી છે. હવે સમગ્ર શકાય છે કે ફોજદારે જે કહ્યું તે તદ્દન સાચું છે. તારી મદદ વિના શી રીતે રાત્રે તે મારા ધરમાં પેસી શકે? હીક ત્યારે-હારની તેણે ચોરી કરી નથી. પરંતુ બ્યારે તે ચોરની માફક મારા ધરમાં પેઠો તેજ વખતે કેમ તેં ચોર કહી તેને પકડાવી ન દીધો? જૂમ કેમ ન પાડી? ખજર તો છે કે આ હિન્દુનું ધર, હિન્દુનો સમાજ, અહિંયાં તો એ બધો ત્રિલાયતી પ્રેમ ન ચાલે!”

“કોને ખબર કે આ હિન્દુનો સમાજ છે કે ત્રેતનો. આટલા વર્ષો થયાં હજી પણ સમજી શકતી નથી. કોઈ સમાજમાં એવું તો જોયું નથી કે મા શત્રુ બની ઉછરતી વયમાંજ દીકરીનો નાશ કરે! બાપ રૂપીઆના લોભે શેઠીયાઓના જોડા સાફ કરવા દીકરીને વેચે! પતિ રાતદિવસ દારૂ પીએ, નીશામાં પત્નીને મારે, દુઃખ દે, ઘરમાં વેશ્યા રાખે, કુલાંગનાની પવિત્ર શૈયાને વેશ્યાનાં અપવિત્ર આચરણોથી દુષિત કરે, અને તેનાજ ભાઈભાંડુ સગાંવહાલાં હસતે મુખે તે જુએ! અને તેજ ઘરમાં ખાઈ પી મોજ માણી જાય! સમાજ તેની વિરુદ્ધ એક વાત સરખીયે ન ઉઠ્યારે! રૂપીયાની શરમે બધું જોયું ન જોયું કરે-એટલે સુધી કે ઉછિદ્ધભોજ કુતરાંની માથે તેનાં આંગણાની મારી પણ ચાટી જાય! તમે મને મારો, કાપી નાખો, ઘરમાંથી કાઢી મૂકો, પણ એટલું તો નક્કી જાણજો કે હું કદિપણ જુદું બોલી એક નિર-અપરાધીને જોલમાં મોકલાવી નહિ શકું.”

“નાનો બરોબર જ કહેતો હતો, તુંજ વેશ્યા, કુલટા છો.”

“સંભાળીને બોલો. નીચની સોળતે તમારી પણ ખુદ્દિ બ્રહ્મ થઈ છે-એટલી બધી નીચ થઈ છે કે પત્નીને વેશ્યા કહેવામાં પણ જરા અચકાતા નથી. તમે મારા પતિ, હું તમારી સ્ત્રી. તમે જેમ ધારો તેમ બોલી શકો છો, તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે મારી સાથે વર્તી શકો છો. માઈ કર્તવ્ય એટલુંજ કે તે બધું મારે સહન કરવું. ૭ વર્ષોથી સહન કરતી આવી છું, કોઈ દિવસ એક યોડોક પણ હુંદાર કર્યો નથી. મારી આંખ સામે, મારી છાતી ઉપર, પરસ્ત્રી સાથે મળ કરો છો, મારાં લુગડાં ધરેણાં તેને પહેરાવો છો, છતાં એક નિશ્વાસનો શબ્દ પણ તમારે કાને પડવા નથી દીધો. તમારે ઘેરથી કોઈ દિવસ બાપને ત્યાં પણ જવા ઈચ્છ્યું નથી-એમ ધારીને કે મારા કર્મફળ હું ભોગવું છું. એક દિવસ તમે સુધરી જશો. મને પોતાની પત્ની તરિ-કેનાં સન્માનથી સાચવશો. પરંતુ હવે સહન નથી થતું. સહન કરવું એ

ઉચિત પણુ નથી. તમને જો એમ ખાત્રી હોય કે હું કલટા છું તો મારો ત્યાગ કરો. મને મારા બાપને ઘેર પહોંચાડો. મારે હવે અહિં રહેવાની ઇચ્છા નથી.”

“એનો છેડો પછી વાળશું. એ બધું જો કરવાનું હશે તે આના પછી કરશું. અત્યારે તો કામની વાત એટલીજ છે કે તાર શું ? તું સાક્ષી પુરીશ કે નહિ ?”

“કેટલી વાર કહું ? મેં તો કહ્યું કે જુહું બોલી મારાથી તેને જોલમાં નહિ મોકલાવાય. મારે જો સાક્ષી આપવી પડશે તો હું સાચું જ બોલીશ. કહીશ કે મેંજ તેને હાર આપ્યો છે. તેણે ચોરીને લીધો નથી. તમે જો કરી શકો તો, કેાઈ પણુ રીતે તે છૂટી શકતો હોય તો, છોડાવો. તે બિચારો ગરીબ-બહુ ગરીબ છે. તેનાં નિરાધાર સ્ત્રી બાળક બુખે ટળવળતાં હશે. જીવનમાં ધણાંય પાપો કર્યા છે. એકાદ પુત્ર્યનું કામ કરો. તેને છોડાવો. તેનાં સ્ત્રી બાળકનાં આશિર્વાદે તમારૂં બહુ થશે. ખોટો અપવાદ શરદનાં વાદળ જેવો. કેટલા કાળ નભશે ! તેમ કરવાથી તમને તો કંઈ નુકશાન નહિં થાય કારણ કે તમે તો મોટા માણસ, પૈસાદાર છો.”

“હા ખરી વાત, છોડાવી લાવું, અને તમને એક ભાડાનું ઘર લઈ આપું પછી મળ. હું ખોટો દલાલ ખરોને !”

જ્યોતિ આ સાંભળી તેમને સમજાવવું વ્યર્થ છે એમ ધારી નિશ્વાસ નાંખતી ઉભી થઈ. “હે પ્રભુ ! દયાળ !” કહેતી બાળુના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

બિહારી જ્યોતિ સાંભળે એમ મોટેથી બબડ્યો, “આનું વેર માગું ત્યારે ખરો. એ તો હવે ચેકપેચોકખું સમજાઈ ગયું. ફોજદાર કહી ગયો તે ખોટી વાત નથી. સાજો છનોમાનો મળતો હશે. તેને જોલમાં ન પુરાવું ત્યાં સુધી આ ઘરનું પાણી હરામ. નાના એ નાના ! કહી તેણે ખૂબ મારી.

નાનો ઉપર આવ્યો. આતુરતાથી તેણે પૂછ્યું “કેમ બાઇ, શું છે ? શું કહ્યું ?”

“એ તો કોઈ રીતે માનતી નથી.”

“પાસેનું સળું ખડું ને ! સાળી પુતળી આવુંજ કહેતી હતી. કેમ યાદ છે ને ? નહિં તો તમે ગમે ત્યાં ફરતા ફરો, તેનાં લુગડાં ઘરેણાં લઇ આવો, મારો, ધમકાવો, છતાં જાણે કોઈ બનતુંજ ન હોય તેવો ડોળ ધાલી શાણી ભક્તાણી બની વાંચ્યાં કરે તેનું કારણ આજ સમગ્રનું ને ? તમે બહાર મજા કરો અને ઘરમાં એ મહાલે. જેમ કાવે તેમ ઉડાડી ઘરની તીજેરી ખાલી કરે. એ બધું જોઈ મારું કાળજી તો બળી જતું. તમને કહું કહું એમ થયા કરતું. પણ મારા મનમાંજ એમ આવ્યું કે પાપનો ઘડો એની મેળેજ ફુટશે. થયું પણ તેમજ.”

“પણ હવે કંઈ ઉપાય ? જે કરે છે તે તો ઘરમાં કરે છે ને ? કોઈ બીજે તે જોઈ શકતો નથી ને ? પણ જે આ ચોરી પ્રમાણે ન થઈ તો ઘરની અને મારી પૂરી ફજેતી થવાની. લોકોમાં પણ મારાથી ઉંચું સુખ રાખી નહિં ચલાય. સાળાને જોલમાં તો મોકલવો જોઈએ.”

“તારી શી ઈચ્છા છે તે કહેને ? શંસીને લાકડે સુધી પહોંચાડે એવો આ બંદો છે” કહી નાનાએ મુછે તાલ દીધો.

“શી રીતે ?”

“જે તારી વહુ મોઢામોઢ સાક્ષી ન પૂરે તો અદાલતમાં તેનો એકરાર લખી લેને ?”

“હા, નહિં હોય તો હુંજ એવી ગોઠવણ કરીશ. મામલતદારને અરજી કરીશ કે અમારા મોભા પ્રમાણે અમારે એટલું રાખવું જોઈએ.”

“ત્યારે પકડી શું ? આ સાળી પુતળીને જ લાજ કઢાવી પડે.”

આયે બોસાડી દેશું. એમ કહીને કે મોટા ઘરનાં વહુવારને કોર્ટમાં
ઝોઝલ જોઈએ. કેને શક જવાનો હતો ? અહિંથી ચાલ બહાર
બેસીને પુતળી સાથે એ બધું નક્કી કરીએ.”

“ હવે બહાર શું કરવા. તેને અહિંજ બોલાવ. ઘરનાં માણ-
સને તો ઝાળખી લીધું. હવે કેને ખાતર ? પહેલાં આ બધું પુરું
થઈ જવા દે. બે દિવસ કંઈ બોલવું નથી, પછી જોઈ લેવાશે.
અઠવાડીયામાં બે દિવસ દુઃખ વેડીને પણ હું એને ખાતર ઘેર જમતો.
બસ હવે નહિં જમું. જા પુતળીને અહિંજ બોલાવી લાવ.”

નાનો પુતળીને બોલાવવા ગયો. બિહારી બબડતો બેઠો—“સાજો
હરામખોર. એ યોગદો બદમાસ. એના ક્યાં રોકલાનો વાંક છે ? મારી
સ્ત્રીની પણ છાતી કેવી ? મારાજ ઘરમાં મારાજ ઝોરડામાં. જાળીએ
જાળીએ દડાડું તોય કંઈ ન જાય. ફીક છે. તેનુંય વેર લઈશ. અને
લઉં ત્યારેજ હું મારા બાપનો ખરો બેટો.”

પુતળી અને નાનો વાતો કરતા ઝોરડામાં આવ્યા. બિહારીની
પાસે પડેલી પુરશીમાં બેસી પુતળી બોલી “ કેમ વળી શું કામ
પડ્યું ? ”

“ તારે મારી સ્ત્રી થવું પડશે. ”

“ તે તો થઈજ ન. તમારે માટે તો બધુંય છોડ્યું. બાઈ ભાંડું
સાથે પણ બોલવાનું બંધ કર્યું. પ્રેમચંદની ચીટ્ટી આવે તે પણ પહેલી
તમારા હાથમાં. બંગડીઓ પણ પહેરી. કપાળમાં તમારા નામનો
ચાંદ્રો પણ કર્યો. બોલો હવે શું કરવાનું બાકી રહ્યું છે ? ”

“ કેમ નાનાએ તને નથી કહ્યું ? સાક્ષી પુરવી પડશે. ”

“ નાનો શું કરવા ન કહે ? છેવટે મને પણ જોલમાં પુરવાની
પેરવી રચવા માંડી કે શું ? આટલા દિવસો તમારી આગામાં રહી
તમારા ઉપર પ્રેમ રાખ્યો તેની આ સિક્કા લાગે છે ! ”

“ તું તો ગાંડી છો. જોલ કંઈ રસ્તામાં નથી પડી. અને તું જઈશ તો હું શું બાકી રહેવાનો હતો ? તું તો મારું સર્વસ્વ. ”

“ પણ પહેલાં મારી માને પૂછવું જોઈએ. મા છે ત્યાં સુધી પૂછ્યા વિના કામ ન થાય. ”

“ અરે મૂકને મા વાળી ” કહી બિહારી તેનો હાથ પકડી બોલ્યો-“ જો કામ પાર પડ્યે એ હજાર રોકડા મુંબઈગરા. સમજી. ”

“ અરે પુતળી ! પ્રેમ માટે તો લોકો પોતાનો પ્રાણ આપે છે અને તારાથી એટલુંય તેને ખાતર નહિં થાય ? ” નાનો આંખથી હા પાડવાનો ઇસારો કરતાં બોલ્યો.

“ મેં કોઈ દિવસ તેમની આશા ઉથાપી જ નથી. તેમની ઇચ્છા એજ મારે મન હુકમ છે ” જાણે વશ થઈ ગઈ હોય તેવો ભાવ કરી પુતળી બોલી.

“ હુરરરે ! હુરરરે ! ” કરતો બિહારી ખુરશી ઉપરથી કૂદ્યો. અને પુતળીનો હાથ ઝાલી ઓરડામાં ધુમવા લાગ્યો.

નાનો બિહારીને જોતો વિચાર કરતો ઉભો-“ કીડ લગની લાગી છે. હવે આપણું કામ સરે એટલે પત્યું. કારણ કે ભાઈનાં હાંક્લાં ગગડવાનાં. પછી અંદા અને અંદી પલાયન. ”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શાન્તા અને સીતારામ.

ઉપા ઉગી હતી. પક્ષીઓ પોતાના માળામાંથી કીલ કીલ કરતાં પ્રાતઃકાળના સૂર્યને વંદવા જતાં હોય તેમ પૂર્વ દિશામાં ઉડતાં. ઝાડોનાં લીલાંછમ પાંદડા, રહવારનો શીતળ પવન માણસને શાંત અને આનંદ આપતાં. ગામને પાદર એક નાની નદી વહેતી હતી ગળાના બંધ જેના છૂટ્યા છે એવી ભેંસો પાણી પીવાને તે તજતી હતી. માથે પાણી ભરી લાવવાનું ખેડું, બગલમાં નાહીને પહેવાનો સાલ્સો અને હાથમાં લાકડી લઈ તેની માલેકણુ ભેંસને હાંજતી હતી. નદીની આંબુબાંણુ ખેતરો હતાં. ચારના ભોરે ચીલામાં ચાલતાં ગાડાં, ખેતરમાંથી કાસનો આવતો અવાજ, સસાથે ખેડુતનું ગીત, સુસવાટા કરતા પવનની ઝપટ લાગવાથી નાચતીની માફક લળી પડી તાલની ઝુક દેતાં હોય તેવાં ઘઉં ઉગે ખેતરો, પાસેના ખળામાં ચણતા ભોર, દૂરની ઝાડીમાંથી આવતી અવાજનો અવાજ એ બધું માણસને પ્રકૃષ્ઠ બનાવી દે એવું હતું.

ગામને છેડે તરત જળાધ આવે તેવું માળ વાળું એક ઘર હતું તે માળના વચલા ઓરડાની બારી ઉઘાડી હતી. તેમાં એક :

બેઠેલી હતી. તેના મોઢા ઉપર ચિંતા અને ઉદ્વેગ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં. તે ઝોરડાના ખૂણામાં પાથરેલી પથારીમાં એક પાંચ વર્ષની બાળકી તાવથી પીડાતી ઘેનમાં પડી રહી હતી. તેના ઓશીકે એક પુરૂષ બેઠો હતો. તેઓ ખીજાં કાંઈ નહિં પણ ચોગેશની સ્ત્રી શાન્તા, પુત્રી પ્રભા, અને મિત્ર સીતારામ.

ઘોડીવારે નિશ્વાસ નાંખતાં સીતારામ તરફ જોઈ શાન્તા બોલી “હવે આમ કેટલા દિવસ ચાલશે ? પ્રભાને પણ કંઈ સાઈ થતું નથી. તે પણ આજ બે મહિના થયાં ઘેરથી નીકળ્યા છે. મને તો હવે કંઈ સુજતું નથી.”

“એમ તે શી રીતે આવી શકે ! પારકાની નોકરી કરવી તે કંઈ સહેલ નથી. રજા મળે ત્યારે અવાયને ?” મનવળામણા શબ્દોમાં સીતારામે કહ્યું.

“પણ કાગળ સરખોય ન મળે ? ખરચી તો બધી પૂરી થવા આવી. આ દીકરી માંદી. દાકતર વળી દયા કરી શી લેતો નથી, પણ દવાના પૈસા તો આપવા પડશે ને ? ઘરમાંથી સાંભળ્યું છે કે, વધારે વખત નહીં રહેવાય. તેમણે જ મને કહ્યું હતું કે છ મહિનાની મુદત માટેજ છે. શું થશે ? હું તો કંઈ વિચારી શકતી નથી. દીકરીને પણ ખોઈ બેસીશ તો તેમને શું મોહું બતાવીશ ? શું કહીશ ? અને તે-તે પણ આટલાબધા નિબંધુર થશે ? અમારી ખજર નહિં લે ? પ્રભાને પણ ભૂલી જશે ?” બોલતાં બોલતાં શાન્તા ગગગળી થઈ ગઈ.

“પ્રભા તો ભાઈને પ્રાણ સમાન વ્હાલી છે. તે પ્રભાને ભૂલી જાય એવું બને જ નહિં. મને લાગે છે કે તેમની તબીયત ઠીક નહિં હોય કે પછી કંઈ વિઘ્ન નડ્યું હોય. નહિં તો એકાદ કાગળ લખીને પણ પ્રભાની ખજર ન પૂછાવે એવું બની શકે જ નહિં.”

“બધુંય બની શકે” કહી શાન્તાએ બારી તરફ મોં ફેરવી

આવતાં આંસુ લુંછી નાખ્યાં. પણ જ્યાં આખું શરીર શોક, ચિંત ભયના તાપથી ઉકળી ઉઠ્યું હતું ત્યાં આંસુઓ રોકવાનો પ્રયત્ન વ્ય હતો. આંસુ રોકતી રૂંધાતા કંઠે વળી બોલવા લાગી, ‘હું જ તેમના કાળ છું, હું જ તેમના દુઃખનું મૂળ, તેમનું નડતર, બધું હું જ માના કોપથી ગામનાં ઘણાંય માણસો મર્યા પણ મને એકનેજ મો ન આવ્યું.’ બોલતાં બોલતાં શાન્તાથી રડી પડાયું.

“ભાભી રડશે નહિ. હું ગમે તેવો ગાંડો ગમાર જેવો દ મારાથી બધું સહન થાય છે પણ કોઈ રડે તે મારાથી નથી જોવાડ કોઈને રડતાં દેખું તો તરતજ મને મારી મા યાદ આવે છે. મા મા માંદી પડી મરણના દિવસો ગણતી પથારીવશ હતી. એક દિવઃ ધરમાં કોઈ હતું નહિં તે વખતે તેણે મને પાસે બોલાવી એક ચીંથ બાંધેલા અઢી રૂપિયા મારા હાથમાં આપી કહ્યું ‘બેટા, તને જ્યાં જુએ લાગે ત્યારે આમાંથી ખાવાનું વેચાતું લઈ ખાજે.’ મારી ખડુ ગરીબ હતી. આટલું બોલી તેની કાળી આંખોમાંથી બેર બે જેવડાં આંસુ પડવા લાગ્યાં. હું પણ તેની છાતીમાં મોઢું સંતા દુસકે દુસકે રડ્યો. બે દિવસ પછી મા મરી ગઈ. ત્યારથી કોઈ પણ રડતાં જોઉં કે તરત જ મને મારી મા યાદ આવે. ભાભી ત રડશે નહિં. જો ભાઈ કોઈની ખબર નહિં લે અને આ ધરમાં આપણે નીકળવાનું થશે તો આપણે બધાં તમારા બાપને ઘેર જઈ મારે તો આ પણ ધર અને તે પણ ધર.”

“મેં તેમને એ જ કહ્યું હતું પણ તેમણે ના પાડી. જ્યાં સુદ એ પાછા નહિં આવે ત્યાં સુધી હું તો આ ધરમાંથી એક ડગલ નહિં ભડું. નસીબમાં જે માંડયું હશે તે થશે.”

“ત્યારે ભલે એમ કરો. તમે અહિં રહો. હું એક વખત અમદ વાદ જઈ તેમની ખબર કાઢી આવું. શરીરે ઠીક ન હોય કે પછી ક

આફત આવી પડી હોય તો તેમનાથી કાગળ પણ ન લખી શકાય. આપણે તો ખચર કાઢવી જોઈએ ને ? ”

“ મને તો એવું થાય છે કે જો પાંખો હોત તો હમણું જ શોધી કાઢત કે તે ક્યાં છે ? કેમ છે ? અરે કેમ છે એટલીય ખચર મળે તો તો ખીજું કંઈ જોઈતું નથી. તમે એમને એવડા મોટા અમદાવાદ શહેરમાંથી શી રીતે શોધી કાઢશો ? જશો શી રીતે ? ખચર તો જોઈશે ને ? તે દિવસે ઘડો વેચ્યો. એ રૂપિયા આપ્યા ત્યારે તો પ્રમાણે જોવા ડાક્ટરને બોલાવાયો ! ”

“ ખચરની ગોઠવણ હું કરીશ ! ”

“ શી રીતે ? ”

“ જે દિવસે તમે ઘડો વેચ્યો તે દિવસે જ મને તમારી સ્થિતિ સમજાઈ. મનમાં લાગ્યું કે આમ બેઠા બેઠા રહી તમારું હોય એ ખાધ જવું તે ઠીક નહિ. પ્રભાતે તાવ દહાય, ભાઈની ખચર મેળવાય એના ઉપાય તો કરવો જ જોઈએ ને ? અને હું પુરૂષ ઘેર બેઠો રહું અને તમે ઘરમાંની ચીજો વેચ્યો તે મારાથી કેમ જોયું જાય ? તે દિવસે તમારી પાસે જે એ દિવસમાં આવવાનો વાયદો કરી ગયો હતો અને કહ્યું કે મારી માશીને મળવા જઈ છું પણ ગયો હતો મારે ઘેર. મારા બાપ દાદાના વખતનું એક આંખાવાડીયું હતું. આંખામાં ‘ મીયોર ’ પેઠા હતા. એવા વનને રાખીને શું કરવું ? એવડા મોટા મોટા આંખા હતા—

“ હેં ! હેં ! તેનું શું કર્યું ? કાપી નાંખ્યા ? ” અધિરામથી શાન્તા બોલી ઉઠી.

“ કાપવાની તે ખટપટમાં કોણ પડે ? અમારા ગામના પટેલની કેટલાય દિવસથી તેના ઉપર આંખ હતી, તેને આપી દીધું. અને રૂપિયા સો ગણી લીધા. બસ ! ગામની સાથે છેવટના છેડા છુટકા કરી નાંખ્યા. ” કહી તે ઉઠ્યો અને એક પેટી ઉઘાડી તેમાંથી રૂપિયાની

પોટલી કાઢી શાન્તાના હાથમાં આપી બોલ્યો, “આને ઠેકાણે મૂકજો, હવે પ્રભા માટે ડાકટરને બોલાવશે, દવા થશે, અને પેટમાં અનાજે જશે. વળી કેરીની મોંસમ ચાલી આવે છે. ખીજના ભાગમાં થોડા આંખા છે. હજી કેરી પાકશે એટલે બધુંય દુઃખ દૂર.”

“તમે મને પ્રજ્યા વિના આ બધું શું કરી નાંખ્યું ?” દીલગીર થઈ શાન્તા બોલી.

“જે ક્યું છે તેનો હિસાબ બાઈ લેશે. તમે સ્ત્રી જાત તેમાં ન સમજો.”

“તમે વળી કે’ દિવસના પુરૂષ થયા ?” હસતાં હસતાં શાન્તા બોલી.

“માણસો સાથે કામ પડવાથી ધીમે ધીમે પુરૂષ થતો આવું છું. સમજ્યાં બાબી ?”

“ધીમે ધીમે કેમ બાઈ ! તમે તો ખરેખર પુરૂષ જ છો. જુઓને જેઓ એક ગામના રહીશ, પાડોશી, નાત જાત, એક લોહીનાં સગાં તેઓ તો કોઈ દિવસ બોલાવીને પણ ખચર પૂછતાં નથી. અને એમને જોતાં, એમનાં મોં ઉપરથી તો આપણને એવું જ લાગે કે મનમાં ને મનમાં આપણી સ્થિતિ જોઈ જાણે રાજી ન થતાં હોય ! અને તમે નહિં સગા ને નહિં ગામના. છતાં અમને છાતીએ રાખી રહ્યા છો. જ્યારથી લગ્ન થયાં ત્યારથી આ સાસરીયામાં કોઈએ તમારા જેવી-દીયર કહું તો પણ તમે અને બાઈ કહું તો પણ તમે-મારી સંભાળ રાખી નથી. દીયર, સાસુ, નણંદ, બાપ, દીકરો જે કહું તે તમે છો. મારા દુઃખે દુઃખી અને મારા સુખે સુખી. જેનું કોઈ નથી તેના તમે છો. તમે તેનો આદર કરો છો, સ્નેહ રાખો છો, મમતા રાખો છો. છેવટે પોતાનું સ્વસ્વ લેશ પણ દુભાયા વિના અમારે ખાતર વેચી પણ નાંખ્યું. બાઈ તમે ‘પુરૂષ’ નથી ‘મહા પુરૂષ’

છો હું રૂપીઆ લઉં છું. પ્રભા બચશે તો એ તમારી, મારી નહિં. કહી શાન્તાએ પાલવથી અશ્રુ લૂછ્યાં.

“અને ભાઈ તો હવામાં ! પ્રભા તો તમારીયે નહિં, અને મારીયે નહિં. એ એના બાપની. પ્રભા બચે એટલે બધુંય. હવે એક કામ કરો. ગમે તેમ કરી થોડા દિવસ એકલાં રહો. હું પ્રભા માટે ડૉક્ટર અને દવાની વ્યવસ્થા કરતો જઈશ. એક વખત અમદાવાદ જઈ આવું, ભાઈની ખર્ચર કાઢી આવું. મારા મનમાં વારે વારે એમજ થયા કરે છે કે એમનાં ઉપર કંઈ આશ્વત્ત આવી પડી હોવી જોઈએ.”

દીયર ભોજન વાતો કરતાં હતાં, એવામાં ‘કાગળ’ કહી ટપાલીએ ખૂમ મારી. સીતારામ ઉતાવળે દાદર ઉતરી દોડતો કાગળ લેવા ગયો. શાન્તાએ ટપાલીની ખૂમ સાંભળતાં જ મનમાં સંસ્કૃપ્ત કર્યો—“હે મા મહાલક્ષ્મી ! તેમના શુભ સમાચાર હશે તો તમારે પાળે આવી નાળીએર રમતું મૂકીશ. પ્રભા પણ તેમના ગયા પછી એક દિવસ સાજી રહી નથી, બોલતીયે નથી. તેમના શુભ સમાચાર હશે તો અમે સજોડે પ્રભાને પગે લગાડવા આવશું.” માતાજીની બાધા રાખી. આશ્વ-ભરી આંખે દાદર તરફ જોઈ રહી. સીતારામ ગયો તેવીજ ઝડપથી ઉપર આવી શાન્તાને કાગળ આપતાં બોલ્યો “જુઓ જુઓ ભાભી, કાગળ છે. જટ લઈને ફેડાય એવો નથી. ઉપર લાખ મારી છે: જટ લઈને વાંચો અંદર શું લખ્યું છે?” શાન્તાએ કાગળ ફેડ્યો. વાંચી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. “આ શો ગજબ ? શું થયું ? એમ શી રીતે બને ?” શાન્તા ગભરાઈ ગઈ. “કોનો કાગળ છે ? શું લખ્યું છે ? ભાઈનો કાગળ છે ? ખુશીમાં છે ? કહોને ! હાય ! હાય ! મને કેમ વાંચતાં ન આવડ્યું ?” ગાભરા બની સીતારામે ઉપરા ઉપરી પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા. છાતીમાં ડુમ્મો ભરાઈ આવવાથી શાન્તા બોલી શકી નહિં. સીતારામ તેમ તેમ હકીકત જાણવા આતુર થવા લાગ્યો. પોતે અભણ હોવાને

લીધે શાન્તાને કાગળ વાંચવો પડ્યો-તેથી તેની આવી દશા થઇ. પોતા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો, ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાના ગાલ ઉપર બે ત્રણ લપડાક મારી બોલ્યો “હાય! હું શું કરવા લખ્યો નહિં! શું થયું? હેં બાબી? ભાઈના કંઈ અશુભ સમાચાર તો નથી ને?”

જેમ તેમ કરી શાન્તા થોડી વારે બોલી “તમારા ઉપર ફોજદારે કાગળ લખ્યો છે.”

“શું લખ્યું છે?” આતુરતાથી સીતારામ કાગળ તરફ જોઈ રહ્યો.

શાન્તા વાંચવા લાગી:-

“સીતારામભાઈ,

તમારા ભાઈ ચેરીના તહોમત નીચે પોલીસના થાણામાં છે. તમે અહિં આવી તેના મુકરદમાની તજવીજ કરો, ગુન્હો ઓટલો બધો મોટો છે કે કદાચ જેલ પણ મળે. તમે અહિં આવો તો કંઈ થઈ શકે” અને નીચે ઠેકાણું છે.

“આમ બનેજ નહિં. આ સાળા કોઈનીયનું કામ છે” બોલતાં બોલતાં સીતારામથી બેસી જવાયું-“પણ જવું તો જોઈએ.”

“અહિંથી ત્યાં પહોંચતાં કેટલા દિવસ થાય?”

“બે દિવસ.”

“પહેલામાં પહેલી ગાડીએ પહોંચીએ. હું પણ તમારી સાથે જ આવીશ. પ્રમા માટે દવા અને ખાવાનું સાથે લઈ લેશું. આપણે ક્ય જઈએ છીએ તે કોઈને કહેશે નહિં.”

“ના-તમે પ્રમાને લઇ ઘેર રહો, હું એકલો જ જાઉં. એ જઈને જોવા ઘો કે હકીકત કેમ છે, સાચી કે જુઠ્ઠી. કોઈએ કપટથી પણ કાગળ લખ્યો હોય.”

“મને ખરું લાગે છે. કોઈએ એમને રસાવ્યા હશે. હું પણ

સાથેજ આવીશ. કોઇ પણ રીતે હવે મારાથી આ ઘરમાં નહિં રહી શકાય. જો જીહું હશે તો પણ તેમને શોધી શકાશે. જો તમે હા ના કરો તો તમને મારા સમ છે.”

“પણ કોઇને પૂછ્યા વિના-

“ના કોઇને પૂછવું નથી. પૂછવા જશું તો ડહાપણ વાપરી સીખામણમાં એ શબ્દો બોલશે કે પછી ‘અરરર’ કહેશે. ઇશ્વરે જ જવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. હવે ખીક શેની ? પ્રશ્નનું નામ લઈ ઘેરથી નીકળશું. જોઈએ છીએ એ બીડબંજન આપણી બીડમાં સહાય થાય છે કે નહિં.”

“ભલે ત્યારે” કહી સીતારામ ઉઠ્યો. પ્રભા માટે દવા લેવા ગયો. શાન્તા સાથે લેવાનો સામાન બાંધવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

બે દુર્ભાગિનીઓનો મેળાપ.

અખોરનાં ત્રણ વાગ્યાને સુમારે એક બગી બિહારીના બંગલા પાસે આવી અટકી. કેઈ ગૃહસ્થ જેવો માણસ તેમાંથી ઉતર્યો. બંગલામાં આવ્યો. ઓટલા ઉપર બેઠેલા નોકરને પૂછ્યું “ શેઠ છે ? ”

“ સુધ ગયા છે ” જવાબ મળ્યો.

“ દીક ” કહી તે નીચેના દીવાનખાનામાં બેઠો.

આવનાર માણસ તે ધીરજલાલ હતો. તેનું અહિં આવવાનું કારણ આપણે તપાસીએ.

બિહારી રંડીયાજ હતો. સ્થાવર મિલકત સિવાયનું બધું તેણે મોજશોખ તથા નાચરંગ અને ખુશામતીઆમાં ઉડાવી દીધું હતું. અને બાકી રહેલું પુતળી-મિથ્યા પ્રેમનાં નખરાંઓથી, નાનો-બિહારીના દરેક કામનો જમણો હાથ બની, પડાવી લેવાની તજવીજમાં હતાં ને બનેલી એકગાંઠ હતી. રોજ રાતનાં તેમની નિશાચર મંડળી જમતી અને જાણે તેના બચથી લક્ષ્મી તે ધરને ત્યાગી ગઈ હતી. છૂટાં નાણાં પૂરાં થતાં બિહારીએ હાથ આવી શકી તે ચીજો પણ ઠેકાણે કરી

અને ખીજે ઇલાજ ન રહ્યો ત્યારે દેવું કરવા મંડ્યો. પણ ધીરનારની ધીરજને કોઈ બેહદ ખનાવી ન શકે. માગનારાના તગાદા સખ થવા લાગ્યા. નોટીસો પણ આવી. બેશરમ બિહારી તેમાંથી બચવાનાં પ્રયત્નમાં રહેતો. જ્યારે કોઈ રસ્તો રહ્યો નહિં ત્યારે નાનાની સલાહથી સાસુને સમજાવી. સાસુએ ધાર્યું કે આમ કરવાથી જમાઈ ઉપર હાથ રહેશે. તેથી કંકાસ કરીને પણ ધીરજલાલને જમીન ખનાવ્યો. બિહારીની તરત વેળાની આશ્વ દૂર થઈ.

આવી સ્થિતિ આવી જવા છતાં પણ બિહારીએ પોતાની કુટેવો જાળી રાખી. દેવું પતાવવાની તો તેનાં મનમાં જરાય ચિન્તા ન હતી. જુના લેણદાર આવતા બંધ થયા એટલે નવા કરવા મંડ્યા. મરજ સરી એટલે સસરાને પણ મળતો નહિં. તેના તરફથી નાનો કોઈ કોઈ વખત મળવા જતો અને બેચાર ગોળ ચટાડવા જેવી વાતો કરી આવતો. “આ કાગળનો વેપાર કર્યો છે એમાં પચાસ ટકા નફો છે. કોલસાનો કર્યો છે એમાં પચાસ ટકા છે વગેરે વગેરે. એ નફો બધો ભેગો થતાં દેવું તો તેનું અડધું પણ નથી.”

બિહારીએ કરેલા વેપારનો નફો આવે નહિં અને ધીરજલાલથી તેનું દેવું ભરાય નહિં. છેવટે છાની રીતે બપ્પર કાઢ્યાથી જણાયું કે વેપાર જેવું તો કંઈ છેજ નહિં, અને નાનાની એ સંબંધી વાતો તે માત્ર મોઢાનીજ છે.

હવે ધીરજલાલે કરેલી ભૂલ જોઈ. જમાઈરાજના જમીન થઈ પોતાને માથે કેટલું મોટું જોખમ વ્હોરી લીધું છે તે સમજાયું. તેણે વિચાર્યું કે બિહારીની સ્થાવર મિલકતનો અમુક અંશ વેચી તેનું કરજ ફેડી બાકીમાંથી ગુજરાન ચાલી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી. આથી વકીલની સલાહ લઈ તેના તરફથી સહી કરી શકે (પાવર ઓફ એટર્ની) એવા લખાણ નીચે બિહારીની સહી કરાવવા માટે આવ્યો હતો.

કલાક ઉપર કલાક વીત્યો પણ શેઠ ઉઠ્યાના ખબર ન આવ્યા. આખરે ધીરજલાલે કંટાળી બહાર બેઠેલા નોકરને પૂછ્યું “ તારા શેઠ તે ક્યારે ઉઠશે ? ”

ધડીયાળ તરફ આંગળી બતાવી નોકરે કહ્યું “ આ સામે મૂક્યું છે એમાં ટન ટન ટન એમ છ વખત થશે ત્યારે શેઠ ઉઠશે. ”

“ રોજ છ વાગે ઉઠે છે ? ત્યારે સૂવે છે ક્યારે ? ”

“ અરે સૂવાની વાત તો ઘેર ગમ્મ પણ સવારના પાંચ વાગે તો એમનું ખાવાનું પુરું થાય ” પોતાના શેઠ બહુ મોટા માણસ છે એવી સામાના મનમાં ખાત્રી કરાવવાના હેતુથી નોકર બોલ્યો.

“ આશ્ચર્ય ! ત્યારે રાતે એ શું કરે ? ”

“ સાચી વાત કહું તો ભાઈ હું તો અમદાવાદ આવીને બધું ભારે ભારે દેખું છું. અહિં તો શેઠ ઉઠશે એવા કાગળ પતર લઈ પાયખાને જશે. ”

“ કાગળો લઈ પાયખાને જશે ? ” આશ્ચર્ય પામતાં ધીરજલાલે પૂછ્યું.

“ હા. પાયખાનામાં જઈને ખીડી પીશે, વાંચશે, પછી નહાશે. ખૂબ અંતર લગાડશે. લુગડાં પેરશે. ”

“ પછી ? ”

“ પછી બધા બેસવા આવશે. નાયકા નાય કરશે. મહેતાજી દારૂ પીશે. ખીજ એક ખાન કરીને આવે છે તે પાન બનાવશે. ખાઈ પી, બધા ફરવા માંડશે. કોઈ બસ બોલવાનું માંડશે અને કોઈકે તો મુંગા મુંગા ચત્તાપાટ પડ્યા રેશે. ”

“ રામ રામ. ત્યારે તો જૂતાવળ જગતું હશે. ” હવે આજ કેટલો વખત બેસી રહેવું ? હું જ ઉઠાડું એમ વિચારી નોકરને કહ્યું—
“ ઉપર કોણ છે ? તું મારી સાથે ચાલ. હું તેમને ઉઠાડીશ. ”

“ મને માફ કરો સાખ. શેઠ મારા ઉપર ગુસ્સે થાય. એવી રીતે જવાનો હુકમ નથી.”

“ કેમ શા માટે ? ઉપર ખીજું કોણ છે ? ”

“ શેઠ છે. શેઠાણી છે.”

“ શેઠાણી ! ” ધીરજલાલ વિચારમાં પડ્યો. ત્યારે શું જ્યોતિ ઉપરજ છે ? નહિંતર ખીજી કોણ શેઠાણી ? હવે ઉપર જવામાં અડ-અથુ નથી ધારી નોકરને કહ્યું તારા ઉપર શેઠ ગુસ્સે નહિં થાય. તું મારી સાથે ચાલ નહિંતર ઉપર જઈ ખખર આપ કે હું આવ્યો છું. તું અહિંયા નવો રહ્યો લાગે છે એટલે ઝોળખતો નથી, હું કોણ તે તું જાણે છે ? હું શેઠાણીનો આપ-

“ હેં હેં ” કરી નવાઈ પામતો નોકર હાથજોડી કરગરી પડ્યો, “ મને માફ કરો, સાખ ! શેઠાણી મારા ઉપર ગુસ્સે થશે. તમારે પગે લાગુ આપજી ! માફ કરો ! ”

“ એમા તારો શો વાંક ? તું તો મને ઝોળખતો નથી. ”

“ શેઠાણી સાંભળશે કે એમના જનમદાતાનું મેં અપમાન કર્યું તો મને નોકરીમાંથી કાઢી મેલશે. ”

“ ના, ના. નોકરીમાંથી નહિં કાઢે. તું ચાલ. ”

“ શેઠજી, આપતો મોટા ભાગ્યવંતા છો, નહિંતો આવી દીકરીઓ તમારે ઘેર ન હોય. ધણીયની દીકરીઓ અહિં આવે છે, પણ આપની દીકરીનાં ઘરેણાં, લુગડાં અને નાચ તો બધાય વખાણે છે. શેઠ તો એમને કેટલોય પ્રેમ કરે છે. આપ એના આપ થતા હો તો તેમને કહેજો કે મને બક્ષિસ આપે. ”

ધીરજલાલ નોકરનું બોલવું ન સમજી શક્યો. તે શું ચવાડામાં પડ્યો કે “ આ શું બકે છે ? ત્યારે ઉપર છે તે જ્યોતિ નહિં ? ”

ધીરજલાલને વિચારમાં ઉભેલા જોઈ નોકરને શંકા ગઈ. તે બોલ્યો. “ શેઠ હું ખબર આપી આવું છું કે શેઠાણીનાં બાપ આવ્યા છે. બાપ ખરેખરા શેઠાણીના બાપ છે કે કોઈ દલાલ છે ? ”

“ પાણી ! હરામખોર ! શું બકે છે તેનું કંઈ બાન છે ? જેવા શેઠ તેવા નોકરને ? ” બોલતાં બોલતાં ગુસ્સામાં આવી જઈ નોકરને એક બે થપકાક લગાવી દીધી.

આતો કોઈ ગાંડો માણસ છે એમ નોકરને લાગ્યું. તેણે ખૂંસો પાડવા માંડી “ ભૈયાણ-ભૈયા-મને મારે છે બચાવો.”

ધીરજલાલે ક્રોધ ચઢવાથી ખીણ બે ત્રણ લગાવી દીધી. નોકરે પણ ખૂંસો મારવાનું જારી રાખ્યું. “ આ શેની ખૂંસ ? ચોર આવ્યો કે શું ? ” એમ ધારી પુતળી અને બિહારી ઉપરથી દોડતાં નીચે ઉતરી આવ્યાં. તેમને જોઈ નોકર બોલી ઉઠ્યો-“ શેઠાણીના બાપ દારૂ પીને આવ્યો છે, મને મારે છે.”

“ કાણ ? કાણ ? ” ધીરજલાલ તરફ જોઈ બિહારી ચમક્યો.

“ એવો વળી કાણ છે કે મારો બાપ બની આવ્યો છે ” કહેતી પુતળી પણ બહાર આવી. પુતળીને જોઈ નોકર તેને પગે પડી બોલ્યો “ શેઠાણીઆ, તમારા બાપે મારા હાડકાં ભાંગી નાખ્યાં.”

“ ભારે ગોઠાળો થયો ” બિહારી શુંચવાયો અને પુતળીને જવા ઇશારો કર્યો. પુતળી અંદર જઈ બારણા પાછળ ભરાઈ હવે શું થાય છે તે જોવા લાગી. નોકર બહાર બેઠો.

બિહારી ધીરજલાલ તરફ જોઈ જણે તેમને અત્યાર સુધી આજળાયા નહતા એવો ડોળ ધાલી બોલ્યો “ કાણ ? કાણ-આપ-આપ-આમ અચાનક ખબર આપ્યા વિના ? ”

“ જે થયું તે સાઈ થયું છે. યોગ્ય શિક્ષા થઈ છે. મોટું ઘર જોઈ, પૈસાદાર વર જોઈ જમાઈ કર્યો. અધર્મથી ઈર્ષ્યો નહિ, સમા-

જની દરકાર રાખી નહિં, આગળ પાછળ જોયું નહિં તેનું ફળ મળ્યું છે.” તેને કાલિદાસ સાંભર્યો “કાલિદાસ ! તું તો સ્વર્ગમાં છે પણ દુઃખી થઇશ નહિં. તું સાચો બ્રાહ્મણ હતો તારો શાપ ફળશે. નહિં-તર જ્યોતિ આટલા વર્ષો થયાં વિધવા કેમ ન થઇ ?”

સસરાનો ક્રોધ શાન્ત પાડવા બિહારી બોલ્યો: “આપ કંઈ પણ ખબર આપ્યા વિના આવ્યા તેથી આમ બનવા પામ્યું.”

“સાડ જ થયું છે નિર્લજ્જ ! બદમાસ ! હજીપણ મારી આંખ સામે ઉભો રહી મારી સાથે બોલી શકે છે ? લોકો દારૂ પીએ, વેશ્યા રાખે. પરંતુ પોતાનું ભદ્રાસન-જે ભદ્રાસનની ચારે બાજુએ તારા પિતા પિતામહના આત્મા પોતાના વંશજ પાસેથી એક ચાંગળ પાણીની આશાએ ચાતકની માફક જોઇ રહ્યાં છે, જે ભદ્રાસન તારી સતી લક્ષ્મી મા, દાદી, કાકીની ચરણરજની તીર્થ જેવું પવિત્ર બની રહ્યું છે તે આ ભદ્રાસન-તારા કુલદેવતાનું હંમેશની પૂજનનું મંદિર-તું આ વેશ્યા રાખી કલંકિત કરે છે ! તારા માથા ઉપર આકાશ કેમ તૂટી પડતું નથી ! જ્યોતિ મરી કેમ ન ગઇ ! હું પણ ગાંડો શું કામ ન થઇ ગયો !”

“થશે ધીમે ધીમે થશે.” બિહારી મનમાં બોલ્યો.

“મોટા માણસ જોઇ દીકરી આપી જાણ્યું કે સુખમાં રહેશે. સ્ત્રીની શીખામણથી કર્તવ્ય બૂલ્યો. તેનાં ફળ હવે ચાખવાનો વખત આવ્યો. સાંભળ, નરાધમ ! તારો જમીન થવાથી આજ હું દેણદાર થઇ બેઠો છું. તું જો તારી સ્થાવર મિલકત વેચી પૈસા નહિં ભરે તો મારે બિખારી થવાનો વખત આવશે. હજી પણ તારી મિલકત વેચી બાર આના તરિકે દેવું પતાવી શકીશ. તેમ કરીશ તો હું પણ બચીશ અને તારે પણ ખાવા પૂરતું રહેશે. વકીલની સલાહ લઈ એટલા માટે જ હું આવ્યો છું. જો ભવિષ્યમાં તારું શુભ ધન્યજ્ઞો

હો. તો કાલે જ એને ઘેર જાજે. હું પણ તને ત્યાં મળીશ. ” કહેતો ચુસ્તામાં ને ચુસ્તામાં ધીરજલાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે ગયો. ગાડીમાં બેઠો અને તેની ગાડી આંખ આગળથી દૂર થઈ ત્યાં સુધી બિહારી તેને જોતો બડબડતો ઉભો. “ મોટું લેકચર આપી ગયો. મોટા શેઠ છીએ; મિલકત શી રીતે બચાવવી એ અમને નહિં આવડતું હોય કે એની સલાહથી કામ કરવું પડશે ! શું કરવા જમીન થયો હતો ? કોણે કહ્યું હતું ? કાગળનો દર ઘટી ગયો નહિં-તર લાભ થાત તો કંઈ નહોતું ! ઘરમાં સ્ત્રી રાખી એમાં તે શું મોટું થઈ ગયું ? મારી સ્ત્રી તે પણ સ્ત્રી અને વેશ્યા પણ સ્ત્રી. એમાં તફાવત શો ? જરા આકાર ફેર. કોઈ મગસનાં ચોસલાં હોય અને કોઈ લાડવા હોય. તર્ક કરવો છે ? આવી જા. લાંછક અમને શું નહિં આવડતું હોય ? ” બીડીના ધુમાડા સિવાય વિચારના ધુમાડા આગળ ન ચાલ્યા. બહાર બેઠેલા નોકરને ખૂબ મારી દહ્યું “ બીખીઆ ! ઉપરથી બીડી લઈ આવ. ”

“ મારો શો વાંક ? હું શી રીતે ઝોળખું ? ઘણાં માણસો આવે છે. બધા વીંટી અને સોનાના અછોડા પહેરી દલાલી કરે છે, ” આવું બોલતો બોલતો બીખો દાદર ઉપર ચડ્યો. બિહારી પણ તેની પાછળ જ ધમધમ કરતો ગયો અને કોચ ઉપર લાંબો થઈ પડ્યો. પુતળા તેના પગ બોળામાં મૂકી કોચને બીજે છેડે બેઠી. બંને જણ ધીરજલાલની મશ્કરી કરવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી નાનો અને બીજા મિત્રો આવી પહોંચ્યા. બંનેએ બંનેકો બનાવ રસપૂર્વક અથાધતિ કહી સંભળાવ્યો. બીજને આમાં રસ ન આવ્યો. “ ચાલ ભાઈ ચાલ ! નકામા ટાયલાં કરતો. રાત થોડી અને વેશ જાગા ” કહી એક જણ ઉઠ્યો અને નરધાને તાલમાં લાવવા બેઠો.

બીજાએ ઉઠી સારંગી લીધી.

“ અરે ભાઈ ! પહેલાં સૂરા દેવીનું તો આવાહન કરે ! ” ત્રીજે બોલ્યો.

“ અરે, જમાલીયો ક્યાં ગયો ? ક્યાટમાંથી આજે જ આવેલા શીશા કાઢ ” બિહારીયે હુકમ કર્યો.

જમાલે શીશા અને ખ્યાલીઓથી ભરી એક તાસ બધાની વચમાં લાવીને મૂક્યો.

નાનો ખ્યાલીઓ ભરવા મંડ્યો અને પુતળી બધાને આપવા લાગી.

“ જય મંગલમ સૂરા દેવીઅમ ” કહી પહેલાં ખ્યાલી ખાલી કરી.

બીજાં પુતળીની જે બોલાવી ખ્યાલી ખાલી કરી.

ત્રીજાં બિહારીની જે બોલાવી. નાનો અને પુતળી સામસામું જોઈ હસ્યાં.

“ હં ! પુતળી ! હવે છોડ ! ” બિહારી બોલ્યો “ એવું તો ગા કે બસ—‘ રોતેં રોતેં ગુજર ગઈ જવાની ’—કહી રાગ તાણ્યો.

“ ના ના એમ નહિં, ” નાનાએ કહ્યું, “ પેલું ગા ‘ પ્રેમની ખાસ ન છીપી આ જાંદગીમાં. ’ ”

“ નાના શેઠ ! પ્રેમની ખાસ કોઈ દિવસેય છીપતી હશે ? આપ તો મોટા ઝવેરી છો એટલું જાણતા નથી ? ” પુતળીએ કહ્યું.

“ જાણું છું બાઈજન ! ઝવેરી તો ખરોજને ! નહિંતર આ વખતે તારી માને શોધતો ફરે ? ” નાનાએ કહ્યું.

“ મર મૂર્ખા ! ” પુતળીએ તેને ધક્કો માર્યો.

“ આ શું ? નાના ” બિહારી બોલી ઉઠ્યો.

“ નકામી વાર લગાડે છે. ગાવા દે એને. તાંડે જીવન સંગીત-

નય નથી. બરોબર ગાયન ગાવાની વખતે જ નકામો બખડાટ કર્યા કરે છે. ગા પુતળી એવું તો ગા—

“ એવું તો ગા—” નાનો વચમાં બોલ્યો કે જેના બાવમાં દારૂ, માધામાં ડોલન, ઝંકાર વિલાયતી અને મૂર્છના—

“ અરે ભાઈ ! અમે તો શુદ્ધ ગુજરાતી, અમારે વિલાયતી ન જોઈએ ” પહેલો બોલ્યો.

“ પણ આ તો વિલાયતી જ જોઈએ ” બીજો બોલ્યો.

“ અમે તો ભાઈ દેશી અને વિલાયતી બેશું કરી મોડરેટના જેવો રસ્તો પકડશું. વચલા રસ્તે ચાલશું.” ત્રીજાએ કહ્યું.

“ પુતળી તું ગીત નાંહાં ગાય ત્યાં સુધી કોઈ છાતું નહિં રહે. નાના ! તું સુર આપ. ”

“ અરે નાનીયો બેટો સુર આપવામાં શું સમજે. ગવેડા જેવો છે. કુંભારનાં ડફણાં ખાવામાંજ સમજે. લાવ ભાઈ ! આ તરફ હારમોનીયમ હડસેલ ” વાળું પાસે લઈ વગાડવા અને સાથે સાથે ગાવા લાગ્યો. સા...રી...ગ...પ...ધ...રે...રે...રે.....દારૂ પીધાનો સો ચડવાથી સ્વર તૂટ્યો અને લાંબો થઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો.

નાનો આ બધા ઉપર નજર ફેરવતો પોતા પાસે હારમોનીયમ લેતાં મનમાં બોલ્યો:—“ આમ કેટલા દિવસ ચાલવાનું છે ? દેવાળું ડુંકવાની તો વાર નથી. હવે અહિંથી ઉડી બીજી ડાળીએ બેસવું પડશે.—” હં. ચાલો બાઈ સાહેબ ” કહી સુર આપ્યો.

“ જરા નીચો સુર આપો. ગળું ખેસી ગયું છે. ”

“ હાય ! હાય ! ”

“ કાલ બપોરે મારે ઘેર આંટો મારવા જવું છે. તું મારી સાથે આવીશ ને ? માફ માથું ખાવા ! ” બધા સાંભળે તેમ પુતળી પૂછ્યું.

“મારા અંતરની વાતો તને કેમ કરી કહું,
નિત્ય નવી નવી વેદનાઓ એકલી હું સહું”

નાનાએ ગીતમાં જ ઉત્તર આપ્યો.

“નાનો પણ પાગલ થઈ ગયો લાગે છે; લાવ હું જ હારમો-
નીયમ વગાડીશ.” કહી બિહારીએ હારમોનિયમ પોતા તરફ ખેંચ્યું.
નાનાએ પકડી રાખ્યું. “ના, ના, હું જ વગાડીશ. ગા પુતળી ગા.”

પુતળીએ આલાપ સાથે ગીત શરૂ કર્યું.

“સાંવરી સુરત જડ ગઈ
હમારે નૈનમેં,
રાત દિન પલ પલ ખટકત હૈ
મન ન ધરત કદ્દ ધીર,
હમારે નૈનમેં.”

ભૂતાવળ ખરેખરે જમ્યું હતું. જમાઈરાજ તો અહિં આનંદમાં
બિરાજતા હતા. પણ સસરાજી તેમનું વર્તન અને પુત્રીનું દુઃખ જોઈ
પોતાની બુદ્ધિને ધિક્કારતા લમણે હાથ દબાવે કોણી ટેબલ ઉપર ટેકવી
વિચાર કરતા દીવાનખાનામાં બેઠા હતા. એટલામાં બારણું પગડતી
પગના ધમધમ અવાજ કરતી પનોતિ અંદર આવી તેની સામે નીચે
જાજમ ઉપર પલાંડી વાળી બેઠી. છીકણીની ડાબલી ઉઘાડી અંદરથી
ચપડી ભરી બોલી “કેમ પછી શું કરી આવ્યા?”

“તાં કપાળ” ગુસ્સામાં જ ધીરજલાલ બોલ્યો; “જમાઈને
લીધે બીખારી થયો. તું જ તારા બાપને ઘેર, અને હું જઈશ
કાશીએ. ઘણાંય સદાવ્રત ચાલતાં હશે. તેમાં જઈ નામ નોંધાવીશ.”

“હાય! હાય! એટલું બધું શું થયું?” છીકણી સુંધતા
પનોતી બોલી.

“બીજું શું થવાનું હતું! જમાઈ તો શેડીયો કહેવાય. દેવું પતા-

વતાંયે રોટલા ખાવા જેટલું બચત. પણ તેમ કરવા એ ખુશી નથી. માફ તો સ્વસ્ત્ર જાય છે. પગાર મોટો પણ જમા ખરચ એ સરખું ઉતરતું. મિલકતમાં તો ઘર અને થોડી જમીન. નોકરી તો જમીન થયા ત્યારથી ગયા જેવી જ છે. બાકી ખાતે મીઠું. ”

“ શું કરવા જમીન થયા હતા ? કેણે કહ્યું 'તું ? આગતું ને આમણું ડહાપણ વાપરે અને પછી મારા નામનો છેડો વાળે,' પતેનાં તિએ ભવાં ચઢાવી કહ્યું. ”

“ એટલામાં બધું બૂલી ગયું ? જમીન થયા હોત તો પણ આવી દશા ન થાત. જે કાલિદાસ સાથે છેતરપીંડી ન રમ્યા હોત, તારી વાત ન સાંભળી હોત— મોટા શેઠને જમાઈ કરવા ન નાચ્યો હોત—તો. મોટા માણસને જમાઈ કરવાથી પાંચમાં પૂછાતા થઈશું, સારાં સગાં મળશે એમ ધારી ધર્મ ન જોયો, સમાજની દરકાર રાખી નહિં, હિતાહિત ન વિચાર્યું તેનાંજ ફળ ભોગવવાનો વખત આવે છે. શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. ક્યાં એનો અંત આવશે તેજ જોવાનું છે. ”

કહેતો ધીરજલાલ ઉઠ્યો અને દીવાનખાનામાં આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો.

‘ કાલિદાસ-જન ’ એ પ્રસંગ યાદ આવ્યો. ફરતો ફરતો અટકી જઈ બારીમાંથી આકાશ તરફ જોઈ પતેનાં સાંભળે તેમ અજાણતાં બોલાઈ જવાયું “ કાલિદાસ ! તું ખરેખર સાચો બ્રાહ્મણ અને હું ચંડાળ, બાયલો, પેસાદારનો ખરીદેલો ગુલામ. તારો શાપ ફળશે— ફળશે જ. ”

પતેનાં પૂરું સમજી નહિં પણ ‘ બાયલો-ગુલામ ’ એવા શબ્દો કાને પડ્યા. જાણ્યું કે મારા બાપને ગાળો દે છે. તેનાથી ન સંખાયું. જરા ઉઘો સુર ચઢાવી તે બોલી : “ બહુ ધમપછાડા કરવા માંડયાને ? બાયલો ગુલામ એવું બોલી મારા બાપને શું કરવા બદનામ કરો છો ? આટલું બધું ગુમાન હતું તો મોટે ઘેર પ્રજ્ઞાતા શું કરવા ?

મહિનો આપી ભણાવ્યા, ઘર મંડાવી આપ્યું એનોજ બધોજ વાંક!
નિમકહરામ બીજા કોને કહેવાય ?”

“ભૂલ્યો, મહામાયા! ભૂલ્યો. ભૂલી ગયો કે તું મારો ધણી અને
હું તારી સ્ત્રી! તારી પાસે એવું બોલવું એ વ્યાજબી નહિં. મારીજ
હઠથી-મેંજ પીઠી ચોળેલી દીકરી પૈસાનાં લોભે એક વાંદરાને પરણાવી
ખડેને? પાછને! હરામખોર બદમાસ! ઘરમાં વેશ્યા રાખે, મારે કુટે
તો પણ ગરીબ ગાય જેવી દીકરી પીયર પણ આવવા ન દેજે. તારી
હઠથી, તારી સલાહથી આધુંપાધું જોયા વિના દીકરીને કુવામાં હડસેલી
બાપ થઈ દસાધનું કામ કર્યું,” કરેલાં કામથી પરતાતો ધીરજલાલ
ખુરશી ઉપર બેઠો.

આ સાંભળી પનોતિ તાડકી ઉઠી: “તે જે કર્યું હોય તે!
એમાં મને શું સંભળાવો છો! માયાપ તો પૈસાદાર જોઈ પરણાવે.
સુખીદુઃખી તો તેનાં જેવા નસીબ. એમાં મારો શો વાંક? હું તો
સ્ત્રી જાત. મેં તો દહિયું પણ તમે માન્યું શું કરવા? આટલું બધું
જોર કોના ઉપર? હું તો દોષનું એક આટલુંય સાંપું એવી નથી.
બીજા માગવી પડે તો માગજો. એમાં મને શું સંભળાવો છો? ઘણું
જીવો મારો ભાઈ! કે એનાં જીવતાં મારા પેટની ચિન્તા તો નથી
ને! એક તો તાવથી જીવ જાય છે અને ઉપરથી ઝાળ. હાય!
હાય! હવે કેમ જીવાશે” કહી પનોતિએ હુકવો મૂક્યો.

વાહ વાહ! આદર્શ અમળા! ગુજરી સંસારની મહિમાવતી!
શી પતિભક્તિ! તારા જેવી કેટલીક હશે! ઘેરઘેર તારા જેવી જ કેમ
ન પાડી જેથી ગુજરાતને વહેલું બાળી સ્મશાન દરી શકાત!

પનોતિએ રાગતાણી રીતસર રોવા માંડ્યું. ધીરજલાલ ખુરશી
ઉપરથી ઉઠ્યો, માથે પાઘડી મૂકી, કોઠ પહેરતાં બોલ્યો: “બાપને ઘેર
જવું હોય તો જા. સાસરાનું અન્ન મને નહિં પડે. હું આ બધું વેચી

સાટી દેવામાં ભરી દઇશ. આટલી ઉંમરે મારાથી જોલમાં નહિં જવાય” કહેતો બહાર જવા નીચે ઉતર્યો.

તેના ગયા પછી પતોતિએ રોવું બંધ કર્યું. છીકણીની ચપટી લઈ સુંધી ડાબલી ખીસ્સામાં મૂકતાં બડબડી: “બહેણું હુંજ એનો કાળ હોઈની! આટલું બધું ધીંગાણું મારી પાસે શું કરવા?” ઉડી પથારીમાં જઈ સૂતી. જ્યોતિના વિચારો આવ્યા. “દીકરીએ દુઃખ શું તે દીકરુંય નથી. જમાઈનું બધું જશે તો એ કોને બારણે જઈ ઉભી રહેશે? નસીબમાં શું આવુંજ લખ્યું હશે? નાનગતમાં શું મોહું લઈ ફરીશું? કાલેજ એને અહિં બોલાવી બધી વાત પૂછી જોઈશ.” એવા વિચારો ઘડતી આખરે નિદ્રાવશ થઈ.

ખીજે દિવસે સવારમાં ઉઠતાં જ તેણે નોંધરને બોલાવી કહ્યું:—
“જે બહેનને સાસરે જઈ તેમને કહેજે કે બહુ જરૂરનું કામ છે તેથી બા તમને બોલાવે છે.”

“હીક” કહી નોંધર ગયો.

અપોરના જ્યોતિ આવી. માતાને હિંચકે ઉઘતી જોઈ, ન ઉઠાડી. આજ ઘણું દિવસે તે પીયર આવી હતી. ફરીને ઘર જોવા લાગી. બધું અવ્યવસ્થિત હતું. પોતે અજ્યાસ કરતી હતી તે ઝોરડો આવ્યો. કોને ખબર કેમ તેને ઝોરડામાં બેસવાનું મન થયું: બેઠી. યોગેશ યાદ આવ્યો. “અહિં બેસી મને એ બણાવતો. નવી નવી વાતો કહેતો. એ ઉત્સાહ! એ જોમ! એ આનંદ! એ યોગેશ ક્યાં અને ચાણામાં નજરકેદ રહેલો હમણાંનો યોગેશ ક્યાં! એની એવી સ્થિતિનું કારણ હું” આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ભૂતકાળનાં એની સાથે ગાળેલા પ્રમંગો યાદ આવ્યા. સ્મૃતિની સ્વાધને અંતર વલોવાયું. હૃદયની બંધ ગોળીમાં ઉઠતા ઉછળતા આવેગની અસર સહન ન થઈ. ખુરશીની પીઠ પર માથું નાંખી દીધું. અશક્તાની માફક આંખો અર્ધી બંધ થઈ ગઈ. કંઈ સ્પષ્ટ ન થાય તેવું સ્વપ્ન આવ્યું. ‘અંદર સોળે કળાએ

ખીલ્યો હતો. એક ચડોળ પક્ષી ઝાડની ઘટામાંથી ફડકાટ કરતું ઉડ્યું. તેની પાછળ ખીજું પણ રોતું ઉડ્યું. બધો પ્રકાશ, બધી શી-તળતા, બધી શાન્તિ જણે તેઓ પોતાને માટેજ મેળવી લેવા ચંદ્રની નિકટ પહોંચવા ઇચ્છતાં હોય તેમ ધણે દૂર ઉંચે ઉડ્યાં. આકૃતિઓ ફેરવાઈ ગઈ. ઉડતાં પંખી દેવ દેવી જેવાં બની ગયાં. ચેતવણ, ચેત-વણ, ચેતચાંદની. એ અત્યંત પ્રકાશના તેજના મહાસાગરમાં પહોંચેલા પાસેનું સુધાનું એક બિન્દુ જગતમાં સેવા શાન્તિ અને પ્રેમ પાથરવા જ્યોતિ માનવબાળ માટે માગતી હોય તેમ ચાચકની માફક તેમને જેતી દબી હતી. પુરૂષ તેને પકડવા મથતો પણ પહોંચી નહોતો શકતો. અચાનક પૃથ્વી ભરીને પડધો પડધો ‘દૂર-દૂર-હજી કેટલે ?’ ‘ત્યાં’ના ધીમા ઝલુઝલાટે એ પડધાને અંત દિગંતોમાં સમાઈ ગયો. જ્યોતિ ઝખઝખી જાગી. ‘ત્યાં’ ના પડધા તેના અંતઃકરણમાં રહી ગયા. એટલામાં તોફાર આવી ઠલું કે “તમને કોઈ બાઈ મળવા આવ્યાં છે.”

“બહાર બેસાર અમે કહે કે આવું છું. અહિં મને કોણ મળવા આવ્યું હતું? હશે કોઈ” કહી બહારથી સ્વસ્થતા દેખાડતી અંતરમાં ખીડતા સ્મરણોથી ઘેરાએલી, જ્યોતિ બહાર આવી. આવમતા સમર્પિત છેલ્લો પ્રકાશ ઝીલતી, નખી ગએલી કમસિનીનાં જેવી બિડાયલા મોઝાંજાં જેવી આંખો જર્મીન ઉપર ઢાળી મરણને અભાવે જીવતી હોય તેવી, માથું જમણી તરફ ઢાળી, શરીરને હાથથી ટેકવી એક સુન્દરીને બેઠેલી જોઈ. તેને જોતાં જ્યોતિ કંઈક ચમકી મનમાં બોલી, “આ એજ હસભાગિની હશે તો? એને માટે મારાથી શું થઈ શકશે?”

“આવો” જ્યોતિએ કહ્યું.

ચારે બાજુ વૈજ્ઞાન વનના અંધકારમાં નિરાશ, દિશાશૂન્ય જેવા બટકતાને અચાનક કોઈ માણસનો શબ્દ સાંભળી આશાનાં અંકુર કુદી તે તરફ જવાની પ્રેરણા લાય તેમ જ્યોતિનાં મુખમાંનાં શબ્દો કાને પડવાથી, નિરાશા અને કુઝળા આવરણોથી જવાએલી, મરણને

કાંઠે પહોંચવા ઇચ્છતી, જગતને જાણે છેલ્લી જ વખત જોવું હોય તેમ શાન્તાએ પૃથ્વી ઉપરથી આંખો દબાવી જ્યોતિ તરફ જોયું.

અચાનક રાત્રિના ધનધોર આકાશમાં વીજળી ઝળુકી ભૂલા પડેલા પાનથને કેડી નજરે પડે, રણમાં રઝગતા તૃષાતુર માણસને પરચ દેખાય, દાવાગ્રિમાં સળગતાને ચંદ્ર તારા એ બધી પેઠે પારની દુનીયાંને માણસ મરણ પછીની શાન્તિ દેખતું હોય તેથી મનમાં જે થાય તેવું જ્યોતિને જોતાં શાન્તાને થયું. કોઈ દેવીના પ્રભાવથી આસુરી માયા હુમ થઈ શાન્તિ અને શિતળતા વ્યાપે અને એ શાન્તિમાં અનેક વ્યથિત રાતોના ઉજ્જગરા વેઠ્યા પછી આવેલી ઉંઘથી જીવને જે આરામ મળે તેવો આરામ જ્યોતિને જોતાં શાન્તાના મનમાં થયો. શંકાને સ્થાને શ્રદ્ધા જન્મી. અચાનક તેના મનમાં વિશ્વાસની લાગણી આવી, અને લાગ્યું કે અહિંથી જરૂર મદદ મળશે જ. જે હેતુસર તે આવી હતી તે બીજી કંઈપણ વાત કાઢ્યા વિના તરત કહેવા લાગી: “તમે તો મને નહિં જોળખતા હો. તમારા ઘરમાં ચોરી કરવાના તહોમતથી કેદી થએલાની હું પત્ની છું. માઈ નામ શાન્તા. ફોજદાર સાહેબનો પત્ર આવ્યો તે વખતે જ જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું હોય તેમ લાગ્યું. હું, મારી નાનકડી છોકરી, સ્વર્ગમાં સીતારામ બેબાકળાં થઈ અહિં આપ્યાં આવ્યાં. ફોજદાર સાહેબની સલાહથી જ હું અહિં તમને મળવા આવી છું. મારો પતિ તમારા પ્રેમમાં ઘેસા હતો તે વાત હું જાણું છું. તમારો તેની સાથેનો પરિચય અને તમારી ઉચ્ચતાને લીધે તેમ અને તે સંબંધિત છે. તમને મળવા-જોવા એ કોઈપણ ભોગે તૈયાર થાય, પણ ચોરી કરવાનો વિચાર સરખો દરે એ મને કોઈરીતે સમજાતું નથી; છતાં કમભાગ્યે એ આરોપી થયાં છે. ફોજદાર સાહેબને પણ એમજ લાગે છે. છતાં જે માલ-તમારી મિલકત-તેના હાથમાં હતી ત્યારે પકડાયા તેથી એ અહિં એમનાં હાથમાં ઠેકાંથી આવ્યો તેનો ખરો ખુલાસો ન થાય ત્યાં સુધી છુટવાની બીજી બારી નથી. એ જેલમાં જશે તેથી અમારૂં તો

થવાનું હશે તે થશે. મરેલાને મરણનો ભય હોય નહિં. પણ અમે મરતાં છતાં અમારા કુળ ઉપર ચોર હોવાનું આળ રહે એ બહુ જ દુઃખ કરે છે. તમે ધારો તો મને મદદ કરી શકો તેમ છો.”

જ્યોતિએ આ હૃદય પીડતી વાત બદલાવવા પ્રશ્ન કર્યો, “તમારી દીકરીને સાથે ન લાવ્યાં?”

“લાવીશ એમ તો થયું હતું પણ તેને તત્વ આવે છે, મેલેરીઆમાંથી એકાંતરીએ થઈ ગયો છે, તેથી સીતારામભાઈને તેની પાસે બેસારી અહિં આવી છું.” શાન્તાએ પ્રશ્નનો ઉત્તર પતાવી ચાલુ વાત શરૂ રાખી: “એકલી, વળી સ્ત્રી જનત-એટલે કોજદાર સાહેબે પોતાના કોઈ મિત્રની ગાડી મંગાવી આપી. ગાડીવાળાને જ તમારા સસરાનું ઠંકણું કહ્યું હતું. મારી તો બધી વાત તમે સાંભળી. હવે તમને સાઈ લાગે તેમ કરો. એ જલમાં જશે તો જીવતા પાછા નહિં કરે. તમે અને તમારા પતિ જો મન ઉપર હ્યો તો તેમને છોડાવી શકો છો. નહિંતર બીજી રીતે છુટવાની આશા નથી.”

શાન્તાની દયામણી સ્થિતિ, ક્રોધને બદલે શાન્ત શ્રદ્ધાના સ્વરે આવતા તેના શબ્દો, પતિનો પ્રેમ અન્યત્ર હોવાની પાટી ખખર હોવા છતાં પતિ પ્રત્યે ભાવ, દરિદ્ર થઈ ગઈ છતાં કુલની કીર્તિ જળવવાની તેની ચિંતા, પોતાને લીધે જ અનેક નિરપરાધિ મનુષ્ય બાંધવોની હબી થઈ પડેલી પીડાને લીધે જ્યોતિના મનમાં કંઈના કંઈ સંવેદનો આવી ગયાં. શાન્તાના શબ્દે શબ્દે તેનું દુઃખદ ભાન તીક્ષ્ણ થતું જતું હતું. “શું કંઈ? બધુંય સમજું છું. પણ કંઈ ઉપાય નથી જડતો,” થોડીવાર રહીને નિરાશ સ્વરે તેણે કહ્યું અને નિસાસો નાંખ્યો. વળી બોલી, “જે સ્થિતિમાં તમારા પતિ પડ્યા છો તે જોઈને તો સૌ કોઈને ક્રોધ ચડે. મારા પતિને પણ વિશેષ ક્રોધનું કારણ એજ. જો હું એ બાબતમાં વચ્ચે પડું તો પણ દુઃખ? શું જોઈને વચ્ચે પડું? તેઓ શું ધારે? દુનિયાં શું કહે? શું બોલે?” આટલું કહી વળી તે ચુપ થઈ ગઈ.

“હું બધું સમજું છું. તમારી સ્થિતિ અતિ વિષમ છે, પણ એથી એક આખા કુળનો સદંતર નાશ થશે. મારા પતિ જેલમાં જશે, અમે બધાં મરી જશું, પણ અમારાં કુળપરતું કલંક નિરંતર રહી જશે. સાચું હોય તો ઠીક, પણ આતો ભયંકર અસત્ય છે. મોટા માણસો આખરે બચાવવા સત્યને છૂપાવે અને દરિદ્ર અસહાય જરાક ભૂલતાં માણસનું નખોદ કાઢી નાખે તેવી આ સ્થિતિ છે. જરા મારો તો વિચાર કરો. ઉંઘતી હતી ત્યાં ઉઠાડીને કહ્યું કે તારાં લગ્ન છે. કંસાર જમ્યાં તે વખતેજ લાગ્યું કે આમાં ધી સાકર ભળેલાં નથી, વિષજ છે. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તો કેટલુંય ઉલટ પાલટ થઈ ગયું. સસરાજી મુજરી ગયા. બાકી રહેલી પુંજ દેવામાં ધસડાઈ ગઈ. પણ મારા પતિમાં મેં શું જોયું ? તેમનું મન કોઈ એક એવાં આ-કર્ષણથી ખેંચાયેલું રહેતું કે તેમનામાં કોઈ કાર્ય માટે ઉત્સાહ ન મળે. સુખ દુઃખના પ્રસંગોની અસર પણ જાણે તેમને બહુ ન લાગતી. વ્યવહારનું કંઈ કામ કરે તે પણ પુતળાંની માફક. સદાએ ચિન્તાથી ઘેરાએલા. મારા તરફ ખેદરહીતી બતાવે છે એવું પણ નથી, પરંતુ તેમનું મન જ પોતાના હાથમાં નહિ ત્યાં તેમને શું દોષ દેવાય ? તેમની ઇચ્છા, તેમને જે કંઈ યોગ્ય ધણાં હતાં તે અમારે માટેજ એ હું જાણું છું. તેથી તેમણે પરાણે મારો ત્રણ મણનો બોળે પોતાની પીઠ ઉપર રહેવા દીધો. જ્યાં સુધી બળ હોય ત્યાં સુધી વહેવોજ જોઈએ. કેટલું દુઃખ થતું હશે તે હું સમજું છું-જાણું છું. પણ એ જાત-શું કરું ? અમારા બોળને લીધે અમદાવાદ નોકરી માટે આવ્યા. તેમને આટલો બધો મતિભ્રમ થશે તે તો હું વિચારી જ ન શકી. એ બધું જો અહિં આવ્યા પછી જ સાંભળ્યું. સાંભળ્યા પહેલાંજ મરી ગઈ હોત તો સાફ થાત. પણ શી રીતે ? જોગે દીકરી રહી. પેટનું શુળ-મરી પણ ન શકી, જીવવા પણ ઇચ્છતી નથી. મારે તો બંને બાળુ દુઃખ ” બોલતાં બોલતાં શાન્તાથી રહી પડાયું.

“ શું કહું ? શી રીતે શાન્ત પાડું ? કોને માટે દુઃખી થાઉં ?
 એને માટે કે મારે માટે ? બંનેમાંથી કોણ વધારે અભાગી ? હું કે
 એ ? મારા પતિને સમજવવાનું કહે છે, પણ તેને તો ખમરે નથી
 કે તેમનો મારા ઉપર કેટલો સદ્ભાવ છે ! આવી સ્ત્રી મળવા છતાં
 યોગેશ સુખી નથી ? મનુષ્યનું મન શું આટલું બધું દુર્બળ હશે ?
 મેં જો તે રીતે હાર પાછો ન આપ્યો હોત તો આટલું બધું થવા
 ન પામત. ગમે તે રીતે જોઉં તો એની દુર્દશાનું કારણ હું જ ! તે
 બળે છે, તેની પત્ની બળે છે, તેની પુત્રી બિમારી ભોગવે છે, અને
 હું પત્થરની મારક બેઠી બેઠી જોયા કરું છું. એકવાર પ્રયત્ન કરીશ.
 તેમને હાથે પગે લાગી કરગરીશ, જો કોઈ રીતે તે માફ કહ્યું માને
 અને યોગેશ બચે ”—અંતરમાં ચાલતા ધમસાણને દબાવી કૃત્રિમ
 શાન્તિ ધારણ કરી જ્યોતિ બોલી : “ બધાં બધાં માણસને બહારથી
 ઝોળખવાનો ઉપાયજ નથી. તમે જે કહ્યું તેના જેવું સાચું મર્માન્તિક
 દુઃખ બીજું શું હોઈ શકે ? હમરે તમારે માટે કહેવાનો રસ્તો પણ
 રાખ્યો છે. તમે મોં બોલી એટલું પણ બીજાને જણાવી શકો છો.
 ઘણાંય એવા હશે કે જેઓને તેટલું પણ કહેવાનું સ્થળ નહિં હોય.
 તમને શું સમજવું ! થોડા પરિચયમાંથી જ સમજાય છે કે તમે બહુ
 બુદ્ધિવાળાં છો. આદર્શ હિન્દુ સ્ત્રી છો ! તમારા જેવી ગુણવત્તી સ્ત્રી
 મળવા છતાં તમારા પતિ સુખી ન થયા તે તમારું મન્દભાગ્ય.
 ઉપરાંત તમારા પતિનું પણ દુર્ભાગ્ય. પણ—”

શાન્તા વચ્ચે બોલી ઉઠી : “ દીવાના પ્રકાશથી ધરતું અન્ધારું
 દૂર થાય; પણ મનનું યાય નહિં. તેવી રીતે જ માફ છે. હું દીવાનો
 પ્રકાશ છું તેમના ધરમાં. તેમના મનમાં તો મારે સ્થાન નથી જ.
 તમને બધાં સુધી જોયાં નહતાં ત્યાં સુધી તમારા વિષે કંઈનું કંઈ
 ધારતી. પરંતુ આજ તમને જોઈને એમ થાય છે કે શરદ્વનમનાં
 અંદ્ર પ્રકાશથી જોને પૂર્ણ શાન્તિ અને તૃપ્તિ મળી છે તે દીવાના
 પ્રકાશને વળગી શકે ? ” કહી શાન્તા જ્યોતિ તરફ જોઈ રહી.

શાન્તાના શબ્દે જ્યોતિનું હૈયું ઉથલપાથલ કરી નાખ્યું. શાન્તાની ઉદારતાએ તેને શરમાવી. કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર આવી ન શકી. રડી હૈયું ખાલી કરવાનું મન થયું. વળી વિચાર આવ્યો, “કોને માટે રડું? યોગેશ માટે? શાન્તા માટે? મારે માટે? કે મારા પતિની, મારા માબાપની, મારા કુળની આખર માટે? સર્ગ માટે રડાય, પણ દુઃખી સ્નેહીએ માટે આંખમાંથી આંસુ પડતાં હશે? સમાજથી તે સંખારો? પણ નિરપરાધિની શાન્તા તેણે શું ગુન્હો કર્યો? નાની બાળકી બાપ વિના ઝુરે-તેણે શાં પાપ કર્યો? હાર આપી જેલમાં મોકલનાર, આ નિરપરાધિની સતીને દુભાવનાર, બાળકીને છતે બાપે નબાપી કરનાર-એ બધાનું કારણ તો હું.” શું બોલવું તે ખબર ન પડી. શરદનું વાદળ ચંદ્રને છુપાવી ન શકે તેમ અંતરનાં એ વિચારો પ્રત્યક્ષ ન થતા હોય તેમ છૂપા પણ ન રહેતા હોય તેમ અસ્વસ્થ ચિત્તે તે બોલી: “હીક છે. જોઈશ. પ્રયત્ન કરીશ-જો મારા સ્વામિને સમજાવી શકીશ તો પ્રયત્ન કરીશ-થશે કે નહિં તે કહી શકતી નથી. એક તરફ મારા પતિની આખર અને બીજી બાજુ નિરપરાધિની તમે-તમારી આ સ્થિતિ. મારે પણ બંને બાજુ દુઃખ.”

“ના બહેન! જોઈશ નહિં. કરીશ જ એમ કહો. આ પ્રસંગે મને બીજા માગતાં શીખવ્યું. તમારી પાસે હું દીન બીજારણ બનીને આવી છું. અન્નપૂર્ણાને આંગણે આવી છતાં માફ પાત્ર શું નહિં ભરાય? મારે ખાતર નહિં તો મારી બાળકી પ્રભાને ખાતર; અરે! ઇશ્વરને ખાતર એમને બચાવો.”

જ્યોતિનું હૈયું બહુ વલોવાયું. આંખમાં આંસુ આવ્યાં. “શું કહું? સાચું બોલતાં તો અપકીર્તિ થાય! સમાજમાં શું કહેવાય? લોકો મારો દાખલો આપી વાતો કરે. માફ કુળ! માબાપ! મોં ઉંચું રાખી સમાજમાં ચાલી પણ ન શકે. આતો એક તરફનો વિચાર. પણ આતો? યોગેશનો? એક જણનું તો ખૂન કર્યું અને

બીજાં બેનાં થતાં મારી આંખે જોઈ? એક કુટુંબનો ઉચ્છેદ અને તે મારા હાથથી જ! રે! ન્યાય! જેનું ખૂન થયું તેને જોલ મળે અને હું ખુની ઠંડે કલેજે તે જોયા કરું? અન્યાયની નીચે ન્યાય છૂપો રહે તે ઉધાડો પાડવો મારા હાથમાં નહિં? સાચું બોલું તો ન્યાય મળે પણ અપકીર્તિ? ના, સાચું બોલતાં અપકીર્તિ ભલે થતી. મારે કીર્તિ નથી જોઈતી—

‘કીર્તિને સુખ માનનાર સુખથી કીર્તિ મેળવો,
કીર્તિમાં મુજને ન કાંઈ સુખ છે ના લોભ કીર્તિ તણો.’

પણ— જગત શું કહેશે? સૌ આંગળી કરી અને બતાવશે! પુરૂષો મારા બળુતર ને વગોવશે. સ્ત્રીઓ મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કર્યા વિના મારા સતીત્વને નિંદશે. પણ સત્ય શું છે તે જાણવાની તરખડમાં નહિં ઉતરે. રે સમાજ! સાચું બોલતાં તારી માની લીધેલી નીતિમાં હું નાપાસ થઈશ, હલકી પડીશ. પણ તેથી શું? તારી નીતિની પોલાણુ બખોલમાં હજારો સત્ય ભલે સબડ્યા કરે, પણ મારાથી તેમ નહિં થાય—

‘પોલું છે જગ ને નકી જગતની પોલીજ કીર્તિ દિસે,
પોલું આ જગ શું થતાં જગતની કીર્તિ સહેજે મળે.’

એવી પોલી કીર્તિ મારે નથી જોઈતી. ખરી હકીકત જે છે તે ભલે બહાર આવે.

‘એ પોલાણુ ત્યજી જનાર કદિ એ કીર્તિ ન પામી શકે,
લોકોની અપકીર્તિમાં હૃદયની સાચીજ કીર્તિ વસે;
એવી કીર્તિ તણું મહત્વ કદિ એ લોકો ન જોઈ શકે,
દેખે નેત્ર ભલે પરંતુ ગ્રહણે ના સૂર્ય આંખો પડે.’

જગત ભલે ન જાણે, હું શુદ્ધ છું. મારા એ બળ ઉપર આ જગતમાં જીવતાં સુધી ઝંઝૂમીશ, પણ જુદું બોલી—

‘તુમ્હ એ કીર્તિને મારે ના ના ખૂન થવા દઉં’

સહીશ એ ડાઘો-

સાચું જ બોલીશ, વિચાર તો કરી રાખ્યો હતો પણ આજે નિશ્ચય કંઈ છું; તેમ કરતાં માફ ગમે તે થાઓ. મારા નામ ઉપર કલંકની છાપ દુનિયાની નજરે બસે દેખાતી પણ એજ હવે પછીના મારા જીવનનું બળ થશે,” મનમાં જ નિશ્ચય કરી તેણે શાન્તાને કહ્યું:

“ જા બહેન, જે મારે સાક્ષી પુરવી પડશે તો હું સાચું જ બોલીશ-કહીશ કે એ હાર મેં આપ્યો છે.”

જ્યોતિન! શબ્દોમાં શાન્તાને વિશ્વાસ આવ્યો અને મનમાં ધીરજ આવી, “ બસે જાઉં છું ” કહી દીધી. ચાલતાં તે બોલી, “ જે કંઈ સાફ થશે તો ઘેર જતાં પહેલાં એક વખત મળી જઈશ, નહિંતર આ છેલ્લો મેળાપ છે. તમને મળવાની મારા મનમાં ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી કે કોઈ વખત મેળાપ પણ થશે, પરંતુ આવી રીતે મળાશે તે તો સ્વપ્નેય નહોતું ધાર્યું.”

શાન્તા નીચે ઉતરી.

“ ગાડી છે કે ? ” જ્યોતિયે પૂછ્યું.

“ હા ” કહી શાન્તા ગઈ.

એટલામાં પનોતિ દીધી. તેની સાથે અડધોએક કલાક વાત કરી, “ બહુ મોડું થઈ ગયું.” કહી જ્યોતિ ઘેર જવા દીધી. બહાર આવી જોયું તો પોતાની ગાડી ન દીઠી. કોઈ બીજાની ગાડી દેખી હતી. ગાડીવાનને પૂછતાં માલુમ પડ્યું કે જેમાં શાન્તા આવી હતી તે એ ગાડી હતી. કંઈક ગોટાળો થયો ધારી એ જ ગાડીમાં બેસી, ગાડીવાનને ઠેકાણું કહી પોતાને બંધસે ઉપડી.

બિહારીને પરણ્યા પછી તુરત જ ગજી ગુજરી ગઈ હતી

એટલે ગંગા ધરમાં ધરડી ગણાતી. રોટલાની લાલચે તે ત્યાં પડી રહી બિહારીના હુકમો ઉઠાવતી. સૌ એને ‘જી’ કહી બોલાવતાં. અત્યારે તે યંભલામાં એકલી બેઠી બેઠી કામ કરતી હતી. બિહારીએ તેને પૂછ્યું “ હમણાં થોડા વખત પહેલાં અહિં કેણુ સ્ત્રી આવી હતી ? ” “ એતો તારી વહુનું નામ પૂછતી આવી હતી. કે’તી’તી કે હું ખાખરીએથી એમને ખાસ મળવા માટે જ આવી છું. વહુતો પીયર ગયાં છે. એટલે એ ધરનું ઠેકાણું આપ્યું ” જીએ કહ્યું. ‘ઠીક’ કહી બિહારી દીવાનખાનામાં જઈ આમ તેમ આંટા મારતો વિચારવા લાગ્યો: “ ખાખરીએથી કેણુ આવ્યું હશે ? કાલ મુકદ્દમે છે. આજ પુતળીની સાક્ષી તો અષાઠિ ગઈ. જેલમાં પડે એટલે પત્યું ! અને ખાયડી-સાળી કેવી બદમાસ ! આ બધી છોકરીએને બણતાં શીખવાડયું એનું જ આ ફળ. કાલનો દિવસ જય એટલે ધરમાંથી કહાડીજ મૂકું. જેથી એનું કાળું મોહું ફરીવાર જેલું ન પડે.”

એટલામાં દોડતાં દોડતાં ‘જી’એ આવી કહ્યું: “ પેલી સ્ત્રી આવી છે. આપણી જ ગાડીમાં ! ”

“ ત્યારે વહુ પણ સાથે હશે ” બિહારી બોલ્યો.

“ ના ના, એ એકલી જ છે ? ”

“ એનો અર્થ શો ? જા એને બહારના ચોરડામાં બેસાડ. ”

‘જી’ ગઈ. બિહારી વિચારવા લાગ્યો:—“ કેણુ હશે ? કેાઠ ડીટકડીવ તો નહિં હોય ? આમ કરી ખરી હકીકત તો નહિં જાણી લેવી હોય ? ફોજદાર સાહેબ પણ બહુ કઠ્ઠા કરે છે. એ એનું જ કારસ્તાન. હું પણ મારા બાપનો ખરો બેટો છું. જેલ તો ખરો એ ડીટકડીવ ! ” બિહારી બહાર આવ્યો. શાન્તાને જોતાં જ વિકારીને વિકાર ઉત્પન્ન થયો. “ વાહ ! વાહ ! પંરી જ ઉતરી આવી છે ને ! ખોટું શું ! સાથી થશે ” કહી તેમી સામે આવી ઉભો રહ્યો. શાન્તા

એને જોઈ બહુ “ હાય ! હાય ! હવે શું થશે ? ક્યાં જવું હતું ને ક્યાં આવી ? ”

“ તમે કોણ છો ? ” બિહારી બોલ્યો : “ મારી ગાડીમાં મારે ત્યાં આવવાનું પ્રયોજન શું ? ”

“ ઉત્તર આપ્યા વિના કેમ ચાલે ? એકલી-પરપુરુષ સાથે વાત પણ શી રીતે કરાય ? આ વળી શી આશત આવી પડી ? ” મનમાં વિચારતી ગભરાએલી શાન્તા આમ તેમ ઓરડામાં નજર ફેરવવા લાગી.

બિહારીને લાગ્યું કે આ ઓરડાની તપાસ કરે છે. તે ક્રોધ કરી મોટેથી બોલ્યો “ કોણ તું ? મારે ત્યાં શું કરવા આવી છો ? ઉત્તર આપ્યા વિના અહિંથી જવાનું નથી ? જલદી બોલ. કોણ છો ? ” શાન્તાએ ઉત્તર ન આપ્યો. ‘જી’-‘જી’ કહી ‘જી’ને ખૂબ મારી.

“ ‘જી’નું કંઈ કામ નથી. હું કંઈ વાધ કે દીપડો નથી કે તને ખાઈ જઈશ. કોણ તું ? ”

“ હું બિહારીલાલની પત્નીને મળવા આવી હતી. ” શાન્તાએ નીચી દ્રષ્ટિએ જવાબ આપ્યો. “ અહિં તે ન મળવાથી તેમને પીયર ગઈ. પાછા ફરતી વખતે સરતચૂકથી એમની ગાડીમાં બેસી જવાથી અહિં આવી ચઢી. આપ મહેરબાની કરી ભાડાની ગાડી મંગાવી આપો. જેથી હું મારે ઘેર જાઉં. ”

“ તારું ગામ કયું ? ”

“ ખાખરીયા. ”

“ ખાખરીયા ? અને મારી સ્ત્રીને મળવા આવી હતી ? ” બિહારી ડોળા કાઢતો બોલ્યો.

“ ત્યારે તમે જ બિહારીલાલ ? ”

“ હા ’ મગરૂરીમાં તેણે જવાબ આપ્યો.

“ આપનો આમ અચાનક મેળાપ થશે એવું તો ધાર્યું જ ન હતું. શા અપરાધે આપે મારા પતિને ચોર કહી પકડાવી દીધા ? ”

“ તારો પતિ ? ત્યારે તું ચોગેશની સ્ત્રી ? ”

“ હા. ખીજે કંઈ ઉપાય ન હોવાથી હું તમારી પત્નીને મળવા આવી હતી. જો કોઈપણ રીતે મારા પતિને બચાવી શકાય-એ ઉદ્દેશ્યે. તમારી પત્ની સાથે મેળાપ થયો. તેમણે કહ્યું કે મારા પતિને બચાવવા તે તેમનાથી બનતું કરશે. હું પણ આપને હાથે પગે લાગી કહું છું કે આપ તેમના ઉપરનો આરોપ પાછો ખેંચી લઈ અમને ત્રણ જણાંને જીવતદાન આપો. ” શાન્તા ધડકતે હૃદયે બોલી.

“ દીક. હવે સમજાયું ” કહી બિહારીએ થોડીવાર મુંગા રહી વિચાર્યું. “ એ ચોગેશની ખાયડી-દગલખાજી-દગલખાજી જ. એ ફોજદારનું જ કારસ્તાન. ચોગેશની સલાહથી એણે આને એ બાણવા જ મોકલેલી કે મારી સ્ત્રી સાક્ષી આપશે કે નહિ. બસ-માથા સાટે માથું. દીક વેર લેવાશે. જો-ના-એને મૂકું જ નહિ. એતો એમજ. ” જરા ખુખારો કરી તે બોલ્યો: “ તારા ઘણીએ શું કર્યું છે તેની ખબર છે ? ”

“ સાંભળ્યું છે ” શાન્તાએ નીચી નજરે જ જવાબ આપ્યો.

“ તારો ઘણી મારી સ્ત્રીનો જર છે, અને એટલે સુધી એની હિંમત કે મારા જ ઘરમાં-એ સાજો ચોર-લંપટ-બદમાસ તેનું ખુન કરે તોપણ દાઝ ન હોવાય. ” ક્રોધમાં બિહારીએ મુઠ્ઠી વાળી.

“ હું અહિં પતિનિન્દા સાંભળવા નથી આવી, બિંક્ષા માગવા આવી છું ” શાન્તા ધીમેથી બોલી: “ કંઈક ભૂલથી તેમણે આવું નીચું કામ કર્યું. આપ તેમને બચાવો. નહિંતર આ જગતમાં ઉભા રહેવાનું પણ અમારે સ્થાન નહિં રહે. ”

“ ન રહે એમાં મારે શું ? તમારે અને અમારે શું લાગેવળગે ? જેણે મારી સ્ત્રીને કલંકિત કરી છે-જેલની શિક્ષા તો એને માટે બસ નથી. તું બેસ. હમણાં હું આવું છું ” કહી બિહારી દોડતો બીજા ઓરડામાં ગયો.

શાન્તા ચોતરફ બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધવા લાગી. “ શું કરું ? ક્યાં જઈ ? શું કરતાં શું થયું ? અહિં ક્યાંથી આવી ચઢી ? અહિંથી નીકળવાનો ઉપાય ? જ્યોતિ સાથેની વાતોથી ચિત્ત ઠેકાણે ન રહ્યું. બાનબૂલી આ ગાડીમાં બેસી સલાનાશ વાળ્યું. અને આતો ગાડો-વાતવાતમાં બોલે તો જાણે લંપટ જેવું. બંગલામાં કોઈ સ્ત્રી પણ જણાતી નથી. જૂમ માઈ તો કોણ સાંભળશે ? ‘જી’ હતી તે પણ ક્યાં ભરાઈ ગઈ ? માંદી દીકરીને એકલી ન મુકાય તેથી સીતારામને પણ સાથે ન લીધો. હવે શું થાય ? ”

એટલામાં બિહારી હાથમાં શીશો લઈ બડબડતો આવ્યો : “ બસ, હાથમાં શિકાર આવ્યો છે. વેર લેવાનો ઠીક પ્રસંગ મળી ગયો. હવે લજ્જા શેની ? બચ કોનો ? ધર્મ ? તે સાળાને તો ધર્મ હતો નહિં જ્યારે મારી સ્ત્રી સાથે સંબતી કરતો ત્યારે ? ” શીશામાંથી ખાસામાં દારૂ કાઢ્યો. મોઢે માંડી ગટગટાવી ગયો. “ જેટલું મનુષ્યત્વ હોય તે હે સુરા ! તારા ગરમ શ્વાસે મુકાઈને ઝરી પડજો ” કહી શાન્તા તરફ જોઈ મોટેથી બોલ્યો : “ સુન્દરી ”.

“ સાવધાન ” કહી શાન્તા ઉભી થઈ : “ તમે કોની સાથે વાત કરો છો તે જૂલી જતા નહિં. યાદ રાખો કે હું એક કુલાંગના છું. ”

“ મારી સ્ત્રી પણ કુલાંગના કહેવાય છે. ગામની બધી સ્ત્રીઓ કુલાંગના કહેવાય છે. પરંતુ સમય-સુયોગ મળે, જ્યારે કોઈનો બચ ન હોય ત્યારે ઘણું જીવો અમારી મદદ ખરતી. મોટી મોટી સતીઓ પણ તેના હાથમાંથી છટકી ન શકે. અભારે-આ એકાન્ત ઓરડો, વળી તારી અસહાય અવસ્થા, જો તને મારી બેલવાની પુતળી

બનાવી આમોદ કરું-અને તે વાત કાલ તારો ઘણી જલમાં જતાં પહેલાં મારા મુખેથી સાંભળે-એમ થાય-અસ-હા હા-ખીક લાગે છે? કેમ આધી જાય છે?" કહી દારૂના બે ત્રણ પ્યાલા પી ગયો. છેલ્લો પ્યાલો હાથમાં રાખી શીશો નાખી દઈ તે પ્યાલો શાન્તા તરફ ધરી બોલ્યો: "લે. મળ કર, જેટલા દિવસ કરી શકાય તેટલા દિવસ વિલાસ ભોગવ. ત્યારપછી એક દિવસ મરવાનું તો છેજ. અસ-ત્યારે તો સૈની સરખી સ્થિતિ. મારી સ્ત્રી છાની રીતે ભોગવતી. મેં પણ કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. તું વળી રહી જાય એ શા કામનું? આવ, મળ કરીએ. પછી તને રાત્રે તારે ઘેર પહોંચાડી દઈશ."

"તું કેને શું કહી રહ્યો છે તેનું કંઈ ભાન છે? માણસ છો કે પશુ?" શાન્તાએ તિરસ્કારભરી દ્રષ્ટિ તેના તરફ ફેંકી કહ્યું.

"તેથીય અધમ!" હસતો હસતો બિહારી બોલ્યો:—"નહિં તો દારૂ પીકે? ઘરમાં જ વેશ્યાને રાખ્યું? તને આની વાત કહેવાનું સાહસ ખેડું? આયડીના કટકા કર્યા વિના હજી સુધી ઘરમાં રાખી છે તે એમ રાખ્યું?"

શાન્તાને ક્યાં જવું એની ખતર પડી નહિં. બંમલો અગળ્યો બહાર નીકળવા જતાં ખીજે ક્યાંક ભરાઈ જવાય તો? એના કરતાં અહિં બારી છે તેમાંથી નીચે તો પડારો ધારી બારી પાસે જઈ ઉભી. દયામણા સ્વરે તેણે કહ્યું:—"હું તમને પમે પડું છું. મને જવા દો. હું એક અસહાય અળખા-મારી ઉપર અત્યાચાર કરો છો તે ધર્મ નહિં સાંખે. એટલું તો સંભારો કે એક અળખાએ જ આપને જન્મ આપ્યો છે. એમ ધારો કે આપની પુત્રી જ આપની સામે ઉભી રહી દયાની યાચના કરે છે. એમ જ ધારી લ્યો કે હું ખીજું કોઈ નહિં પણ આપની અનાથ માતા-બહેન-પુત્રી છું."

"જે જગતમાં બધાય એમ માનતા હોત તો હું પણ એમ જ માનત. એમાં મને કંઈ વાંધો નહતો. પણ અત્યારે હું શું કરવા

એટલું બધું સાંકડું મન રાખું ? આમાં તો મને કેટલો બધો લાભ છે. જો સાંભળ-તને શરમ લાગે છે ? ખીક લાગે છે ? શેની શરમ ? અને પાપતો ત્યારે કે જ્યારે કોઈ જોઈ જાય, બહાર જઈ બધાને કહે-વાતો થાય. નહિંતર ‘પાપ’ શબ્દથી ગભરાવાનું શું છે ? પાપ અને પૂન્ય એ બધું પોતાના સુખને માટે જ હોય છે” કહી કટાક્ષ કરી બિહારી હસ્યો.

“હે પ્રભુ એવાં તે શાં મહાપાપ કર્યા હશે કે તેની આ શિક્ષા ? અહિં શું એવું કોઈ નહિં હોય કે જે મને આ આશ્વત્થામાંથી ઉગારે,” કહી શાન્તાએ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“પ્રભુ ? ખૂબ જોરથી ખૂમ મરી બોલાવજો. જો કાન હશે તો સાંભળશે અને આવશે. તારી રક્ષા કરશે. જો ન આવે તો પછી મારો વાંક નહિં ! બોલાવ ! બોલાવ ! થોડો વખત આપું છું. બોલાવ.” કહી બિહારી ખુરશી ઉપર બેઠો.

એને બેઠો જોઈ શાન્તાને કંઈ ધીરજ આવી. તે બોલી : “ભાઈ ! તમે પુરુષ, સંસારી, કુટુંબી થઈ ઘર માંડી સમાજમાં રહો છો, વળી શેઠ છો. આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવું એ આપનો ધર્મ છે. તેમને દુઃખ આપવું તે નહિં. ભલે મારા પતિ જોલમાં જતા. તેમને વધારે શિક્ષા કરાવવી હે.ય તો કરાવજો, છોકરી ભલે ભૂખે ટળવળી મરી જતી. હું પણ બિદ્યા માગતી ભલે ઘેર ઘેર ભટકતી. એનું મને કંઈ દુઃખ નથી. મહેરબાની કરી મને અહિંથી જાવા દો. બહુ પૂન્ય થશે.”

“હાથમાં આવેલું ન જવા દેવું એ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જો રાજી ખુશીથી સંમત નહિં થાય તો મારી પાસે એક એવી દવા છે કે જે તારા ઉપર નાખવાથી તરત જ બેશુદ્ધ થઈ જઈશ. પછી-પછી કોણ તારા ધર્મની રક્ષા કરવા આવશે ? નકામો વખત ખરાબ કરે છે, તેના કરતાં આવ. દારૂ પી, મગા કર. પછી જોયું જશે.

આવ.” કહી બિહારી ઉભો થયો. શાન્તા બારી ઉપર ચઢવા ગઈ. “એમ છે ? ત્યારે તો શીશી જ લેવાદે ” કહી ટેબલ ઉપરથી શીશી લીધી. “હજી પણ સમજ. આ દવા શરીર ઉપર પડી કે થયું-બેભાન ” કહી શીશી બતાવી. તેની તરફ દોડ્યો. શાન્તાથી બે એક કદમ દૂર હશે એટલામાં જ કોઈનો ગંભીર દ્રઢ સ્વર સંભળાયો; “ખબરદાર! જો એક પગલું પણ આગળ ભર્યું છે તો પતિ હત્યા કરવામાં પણ મને આંચકો નહિ આવે.” બિહારીએ પાછું વાળી જોયું તો હાથમની પીસ્તોલ તેના તરફ તાકીને ઉભેલી જ્યોતિને જોઈ. શાન્તા “માડી! માડી!” કરતી દોડી આવી જ્યોતિના પગમાં પડી. જ્યોતિ ક્રોધથી કંપતા અવાજે બિહારી તરફ જોઈ બોલી. “આ હું શું જોઉં છું ? જ્યારે સ્ત્રીનું સતીત્વ ભયમાં આવી પડે ત્યારે તે સ્ત્રીજ સંહારિણી મૂર્તિ ધારણ કરી વિપન્ન સતીત્વની રક્ષા નહિ કરે તો પૃથ્વીનો પ્રલય થશે. નામદ! પુરૂષ કહી જાતને ઓગાળાવે છે ?—

“ઉઠ. બહેન! ઉઠ. બહાર તારી ગાડી ઉભી છે. હું તે જ ગાડીમાં આવી છું. તું જા. જે ધર્મને રસ્તે છે તેનો સહાયક હૃદય છે.”

શાન્તા ઉભી થઈ બોલી “તમને શું કહું ?”

“કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. આ પાપસ્થળ તારે ઉભા રહેવા યોગ્ય નથી—એક ઘડી પણ. જા બહેન! તારા પતિ મુક્ત થાઓ અને તમે સુખમાં રહો. જો બની શકે તો આ શરમભરી વાત કોઈને કહીશ નહિ.” કહી જ્યોતિ શાન્તાને રસ્તો બતાવી તેની ગાડી બંગલા બહાર ગઈ તે જોઈ પાછી દીવાનખાનામાં આવી.

ક્રોધ અને નશાથી લાલચોળ બનેલો બિહારી બોલ્યો:—“આજ જો તારા કટકે કટકા કરી ન નાખું તો માફ નામ બિહારી નહિ. હરામખાદી—”

“હો! આ રહી પીસ્તોલ. આ છાતી પણ ધડું છું. ગોળીથી

હાર કરે. તમે પણ છુટા અને હું પણ છુટું. હવે સહન નથી થતું.
હરિ ! હરિ ! લંપટ, વ્યભિચારી, કામાસક્ત તેઓ લગ્ન શા માટે
કરતા હશે ? થું કરવા તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડતા હશે ? લોકેની
આંખમાં ધૂળ નાંખી, સમાજને છેતરી હસ્તે મૂખે તેઓ નારી હત્યા
કરે અને ખીજી તેને આશરો આપે ! હ્યો પીસ્તોલ, હ્યો. શા માટે
ઉભા રહ્યા છો ? મારી નાખો. મારા બાપનું પ્રાયશ્ચિત થશે ” કહી
ન્યોતિએ પીસ્તોલ બિહારીના પગ પાસે મૂકી આંખો મીચી ગોળી
વાગવાની રાહ જોતી સ્થિર ઉભી. ગોળી ન વાગી. થોડી વારે આંખ
ઉઘાડી જોયું તો બિહારી ન મળે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નાશની શરૂઆત.

યોગેશનો મુકદ્દમો આજ પૂરો થયો. તેને ત્રણ માસની સખત કેદની સજા થઈ.

આજ સૌનાં મોઢાં ઉતરી ગયાં હતાં. શાન્તા અંદરના ઓરડામાં પ્રભાતી પથારી પાસે લમણે હાથ દઈ બેઠી હતી. સંસાર એને સ્મશાન સમાન લાગ્યો. તેના હૃદયમાં કોઈ લાગણી નગે એટલું બળ પણ અત્યારે રહ્યું નહોતું. સીતારામ, મધુકર અને ફોજદાર બહારના ઓરડામાં બેઠા હતા. બધું શાન્ત હતું. તે શાન્તિને ભાંગતો મધુકર બોલ્યો: “યોગેશ જીવતો પાછો આવે એવું મને નથી લાગતું.”

“યોગેશ હાથે કરીને કેસ ખરાબ કર્યો. એણે પોતેજ કહ્યું કે મેં ચોરી કરી છે. તે ઉપર જ્યોતિની સાક્ષી. કાયદા પ્રમાણે તો બરાબર શિક્ષા થઈ છે,” ફોજદારે કહ્યું.

“એ હાર કંઈ બિહારીનો નહોતો,” સીતારામ બોલ્યો: “લગ્ન પહેલાં યોગેશભાઈએ મોકલાવેલો. હું જ એ આપી આવેલો. બાબીએતો એમ કહ્યું હતું કે જ્યોતિ જો સાક્ષી પુરશે તો જુદું નહિં બોલે. પણ હવે સમજાય છે કે જેવો બિહારી બદમાશ છે

તેવી જ્યોતિ જુદી છે. અને કાયદો- હા ! હા ! ભાધને જેલ મળી તેનું મને દુઃખ નથી. તે ગૃહસ્થના ઘરમાં પેસવા જ શું કરવા જાય ? પણ મારા સતી સીતા જેવાં બાબી સાક્ષાત જગદંબા, તેના ઉપર આવી રીતે બળાત્કાર ? એવું તો થાય છે કે જે કોઈ દીવસ સામે મળે તો સાળાનું માથું ભાંગી શરીરના ટુકડે કુકડા કરી નાંખું-ત્યારે શાન્તિ વળશે.”

“અમે આટલા બધાં જીવતાં છતાં એ બિહારી અમારી આંખમાં ધૂળ નાખે એ સહન નથી થતું. કોર્ટમાં એને વિષે હવે કંઈ થઈ શકે કે નહિં ?” મધુકર બોલ્યો.

“કંઈ ન થઈ શકે. કારણ કે એમાં પણ સાક્ષી નેમ્એ. કાયદા પ્રમાણે તો કંઈ ન થાય.”

“ફોજદાર સાહેબ,” સીતારામ બોલ્યો: “એને ગળે ચીપ દઈ મારી નાંખું તો તમારો કાયદો મને ફાંસીએ ચઢાવેને ? સાળાનું ખૂન કરી ફાંસીએ જઈશ. એકવાર સામે મળવા ઘો. પછી વલે.”

“ભાઈ, શાન્તાને પૂછી જુઓ કે જ્યાં સુધી યોગેશ પાછા ન ફરે ત્યાં સુધી મારે ઘેર રહેશે કે કેમ ?” મધુકરે કહ્યું.

“તમારે ત્યાં શી રીતે રહે ? તમે તો મડમ પરણ્યા છો. અમે વટલાઈએ. પૂછી આવું જે દેશમાં જવા ઇચ્છતાં હોય તો” કહી સીતારામ અંદર પૂછવા ગયો.

તેના ગયા પછી મધુકર બોલ્યો: “ફોજદાર સાહેબ ! મને તો એજ વિચાર આવે છે કે એક આખા કુટુંબનો નાશ થયો. એક શિક્ષિત, કુલિન જીવાન, માત્ર થંકા પડતી ચાલચલગતને લીધે, સામાન્યક મૃત્યુ પામ્યો. એને માટે જવાબદાર કોણ ? યોગેશ પોતે નહિં ?”

“એમાં યોગેશનો શો વાંક ?”

“ડોક્ટરે પ્રથમથી કહ્યું હતું કે આનું મગજ ઠેકાણે નથી.

નહિં તર આવો ચરિત્રવાન, ઉચ્ચ શિક્ષિત, વળી સંસારના જખમ સહેવાથી તેનામાં દુઃખ ખમવાની શક્તિ પણ ધણી હતી. આવી સ્થિતિમાં કોઈના ઘરમાં એ પેસવાનું સાહસ કેમ કરે? જો એવું નહોત્ય તો ખરેખર હતભાગ્ય, મારા કરતાં પણ.”

“ એમ સંભવે ખરું. શારીરિક મોટા આઘાત ઉપર માનસિક આઘાત પણ જો હોય-જો કે હું શરીર વિજ્ઞાન ભણ્યો નથી પણ મને લાગે છે કે-તો મગજ ચસકે ખરું. નહિં તો માણસો કેમ ગાંડા થઈ જતા હશે? એ રીતે જોઈએ તો માત્ર યોગેશભાઈ જ જવાબદાર છે એમ નથી. પણ તેને માટે જવાબદાર વર્તમાન સમાજ અને વર્તમાન શિક્ષણ. નવ વર્ષના છોકરાના હાથમાં એજ આપી આપણે જોખાવીએ છીએ કે ‘પ્રેમ’ અને ‘પાત્ર!’ જેમ જેમ મોટા થાય તેમ તેમ સાથે સાથે એવું પણ શીખતા જાય કે ‘તારામૈત્રક!’ ‘મુઘ્ધ પ્રેમ!’ પછી જોખલામાં પારેવાં ધુધુ કરવા મંડી જાય! માર કરજો. જેમ તેમ જોલાઈ જવાય છે.”

“ કંઈ નહિં. અત્યાર સુધી મારી છંદગી મને મહાન પ્રહેલિકા રૂપ હતી, પણ હવે તો યોગેશ ધણો આગળ વધી ગયો! જોલો તમે શું કહો છો? મારા મતે મત મળે છે કે નહિં.”

“ જુઓ અમે તો ગામડીયા રહ્યા. હુદ્દિ શુદ્ધિ રહી થોડી. તમારા મતને મળતો થઈશ કે કેમ તે તો કોણ જાણે. પણ મને લાગે છે કે યોગેશના આવા અધઃપતન માટે જવાબદાર યોગેશભાઈના બાપ, ધીરજલાલ અને આપણો હિન્દુ પણ નહિં અને મુસલમાન પણ નહિં એવો દંભી સમાજ. જો પૂરો હિન્દુ હોત તો યોગેશની આવી દશા ન થાત. નવ વર્ષની છોકરી સાથે નાનપણમાંથીજ લગ્ન થયાં હોત તો આવી રીતે સ્નેહ બંધાવાનો પ્રસંગ મળત કે નહિં તે શંકા છે. ધીરજલાલ પણ તોરણથી વરને પાછો કાઢવાનું સાહસ ન કરત, જો સમાજનાં હિતની તેને બીક હોત તો. ત્યારપછી શિક્ષણ-

જેમાં નહિં ધર્મ કે સંયમનું ઠેકાણું-પણ ઉઠ્ઠાપલતા તો હોયજ. અલ-
ચર્યને ઠેકાણે દામચર્ય. મગજ તો તેજ દિવસે ચસકયું હોત જે દિવસે
કાલિદાસે દયાણુ કરી છોકરાની મરજી વિરૂદ્ધ લગ્ન કર્યા. મારા મનમાં
તો એટલે સુધી છે કે આ વિલાયતી પ્રેમ આવવાથી આખો દેશ
ઉલટપાલટ થઈ ગયો છે. જે દેશનું અનુકરણ આપણે કરવા શીખ્યા
એ બધું એમના દેશમાં જ શોભે. કારણકે રમણી અને ધરણી એ
વીરને જ ભોગ્ય છે. જેઓને ખાવા સુદૃઢર અનાજ મળતું નથી,
પહેરવા વસ્ત્ર નથી, ચિત્તા એ જ જેનું શાન્તિનું સ્થળ છે તેઓને માટે
આ બધું નથી, પછી ગુજરાતી હો કે ગમે તે હો. પહેલાં કમાવા
શીખવું જોઈએ. ત્યાર પછી એ આશા નિરાશાનાં રૂદન શોભે. ”

“ જે થવાનું હતું તે તો થઈ ગયું. હવે શાન્તા શું કહે છે તે
જોઈએ. દેશમાં જાય તે જ સાફ છે. ”

એટલામાં સીતારામ આવ્યો. “ તેતો દેશમાં જવાની ના પાડે છે ’
તેણે કહ્યું. તેની પાછળ જ શાન્તા આવી. તે બોલી “ તમે તો મહારા
પિતાતુલ્ય છો-અને તમે-એમની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે-બાલ સ્નેહી,
ભાઈ સમાન છો. તમે બંનેએ એમને માટે જે કર્યું છે તેવું તો તેમના
ભાઈ કે બાપ જીવતા હોત તોપણ ન કરત. જ્ઞાતિની બીકે હું તમારે
ત્યાં રહેવા ઇચ્છતી નથી એવું નથી. તમારી અને તમારાં પત્નીની
કાળજીથી જ મારા પતિ ઇસ્પીતાલમાંથી પાછા આવ્યા છે. તમારી
જ્ઞાત એ જ અમારી જ્ઞાત. એમને એવી બીક નથી તો પછી અમારે
પણ શા માટે રાખવી જોઈએ ? મારે તો તમારે ત્યાં પણ નહિં,
દેશમાં પણ નહિં, કોઈ સ્નેહી સગાંને ત્યાં પણ નથી રહેવું. ન્યાંસુધી
તેઓ પાછા નહિં ફરે ત્યાં સુધી ત્રણ મહિના કોઈ તીર્થસ્થાનમાં કે
મંદિરમાં દીકરીને લઈ દિવસો કાઢીશ. સીતારામભાઈ અમારી સંભાળ
રાખશે. તમે અમને કાશીએ જવાની સગવડ કરી આપો. તે સિવાય
બીજું કંઈ જોઈતું નથી. ”

“ભાભી, જત્રાએ જ જવું હોયતો સગવડ શી કરવાની હતી ? બ્રાહ્મણના દીકરાને બિક્ષા માગતાં શરમ નહિં આવે ” સીતારામે કહ્યું.

“ના, તેમ ન થાય. તમે મને બાપ કહી બોલાવ્યો. હું તમારો પિતાજ થાઉં. જમાઈ પરદેશ ગયા હોય તો દીકરી પીયર જ રહે. તમે મારે ત્યાં રહો ” બોલતાં બોલતાં ફ્રાન્સદાર ગળગળો થઈ ગયો. મધુકરે પણ કહ્યું કે “તમને સાથે લઈ આવવાનું મેરીએ મને કહ્યું છે. જો તમે નહિં આવો તો તે મારા ઉપર બહુ ગુસ્સે થશે. તે પોતે જ તમને તેડવા આવવાનાં હતાં પણ હીક ન હોવાથી આવી ક્રમ્યાં નહિં.”

“તમને કહેજો કે પતિ ઘેર ન હોવાથી તેમના સુખને માટે હું તીર્થમાં તપ કરવા જાઉં છું. જો નસીબમાં લખ્યું હશે તો તેમના છૂટ્યા પછી તમારે ત્યાં અને ફ્રાન્સદાર સાહેબને ત્યાં મારી માને મળવા આવીશ. નહિં તો રામ રામ.” કહી શાન્તા પાછી જઈ પ્રભાની પથારી પાસે બેઠી. પ્રભા સાજી થઈ હતી. માત્ર અશક્ત મહુ હતી.

“આજ રાત્રે જ જઈશું” સીતારામ બોલ્યો.

“બહે ત્યારે કંઈ વ્યવસ્થા કરીએ” કહી ફ્રાન્સદાર મધુકર ઉઠ્યા.

તેજ રાત્રે ના પાડવા છતાં ફ્રાન્સદારે ટીકીટ કઢાવી આપી. તેઓ કાશીએ પહોંચ્યા અને એક ધર્મશાળામાં ઉતારો લીધો.

ગરીબનું નસીબ ગરીબ જ હોય છે દાવાનળ સળગે તે તો ચોતરફ જ ફેલાય. એ આગ જલદી હોલવાય નહિં. એમાં સપડાએ-જાનો તો મર્યે જ છૂટકો. શાન્તાને ચારે દિશામાં દાવાનળ સળગ્યો.

એક ઘેલી થઈ ગયા જેવી, આંખો બેબાકળી અનેલી આમતેમ જેતી, માણસોની બીડ તરફ દોડી જતી, તેને ઠેલા મારતી, કંઈક શોધતી, વળી ત્યાંથી દોડતી દોડતી ગંગાને તીરે જેતી, આંધે જ્યાં

સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી નગર ફેંકતી, શરીરનું જેને ભાન નથી એવી સ્ત્રી ‘ઓ બહેન! ઓ બહેન!’ કરતી તેને શોધતી જનસમુહમાં ધુમી રહી છે. તે સ્ત્રી ખીજ કોઈ નહિં પણ શાન્તા હતી. પ્રભાને કાંઠે ખેસારી તે ગંગામાં સ્નાન કરવા ગઈ હતી, પાછી આવી અને જોયું તો પ્રભા ન મળે! તેને તે શોધતી હતી. “હે પ્રભુ! આ શું થયું? મારી દૂધભરી દીકરી! ક્યાં એને ખોધ ખેડી? કોણ મને શોધી લાવી આપે? મારે હવે શું કરવું? કોને ખાતર થવું?” કહી રડવા માંડ્યું. જતાં આવતાં માણસો તેને જોઈ દયા ખાતાં. કોઈ વળી પૂછતાં પણ ‘અરરર’ કહી સૌ પોતાને રસ્તે પડતાં.

સીતારામ પણ પ્રભાને શોધતો આમતેમ હાંફજો ફાંફજો ફરતો હતો. ચારે બાજુએ ફરી વળ્યો. ક્યાંઈથી ખબર ન મળ્યા. “જેને પૂછીએ તે તો જવાબે ન વાળે અને આલ્યાં જાય. આવું આપણા ગામમાં તો કદીય જોયું નથી.” કહેતો સીતારામ શાન્તા પાસે આવ્યો. ત્યાં થઈને એક સ્ત્રી જતી હતી. તેનો પણ છોકરો મરી ગયો હતો. સમદુઃખીયું જોઈ તે પાસે આવી દિલાસો દેવા લાગી. “શું થયું? કોણ મરી ગયું? મારો પણ સુમન! દાકતરે કહ્યું કે મુદતીયો તાવ છે. રતન જેવો દીકરો આઠ દીવસમાં હરાઈ ગયો. એ મરતાં મને પણ મારી” કહી આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં.

“અરે બહેન! કોઈ મરી નથી ગયું, ખોવાઈ ગયું છે. મારી દીકરી પ્રભાને અહિં ખેસારી ગંગામાં નહાવા ગઈ કે શી વાર લાગવાની છે! મારા દીયર પણ પૂજપાઠ કરતા હતા. પાછી ફરીને જોયું તો પ્રભા ન મળે. સવારથી તે અત્યાર સુધી શોધી શોધીને મર્યાં પણ પત્તો ન મળ્યો. ગલીએ ગલી જોઈ વળી.” કહી શાન્તા વધારેને વધારે રોવા લાગી.

“મર્યું નથી? ખોવાયું છે? ચારે તો પોલીસને ખબર આપો, ચાણામાં જઈને કહો. પોલીસના માણસો તેને શોધી કાઢશે, શોધ,

બહેન, શોધ, મળશે. મારા સુમનને તો હું સદાનો ખોધ બેઠી છું. ઓ ભાઈ, ઓ ભાઈ,” કરતી તે પણ ચાલી ગઈ.

‘ભાભી ચાલો ત્યારે તેમ કરીએ. તમને ધર્મશાળામાં મૂકી આવી, થાણામાં લખાવી આવું. અને પોલીસના ઉપરીને પણ ખબર આપી આવું. આમ રડ્યાથી કંઈ નહિં વળે.’ સીતારામે કહ્યું.

“ના, મારે હવે ક્યાંક નથી જવું. હું તો ગંગામાં જઈ પડીશ. ઓ પ્રભા! બહેનડી! હું તો મરવા આવી હતી કે તને ખોવા? મને કોઈ જોલ પાસે લઈ જાઓ. તેના દરવાજા આગળ ઉભા રહી મોટેથી પેકારીશ, રડીશ કે પ્રભા નથી; પ્રભા ખોવાઈ ગઈ છે; પ્રભાને કોઈ ચોરી લઈ ગયું છે, અને અમે બીજા માગતાં રસ્તામાં રજીળીએ છીએ.” બોલી શાન્તા ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોવા લાગી.

“ભાભી, ઉઠો વાર ન કરો. જોલની ભીંતો તો પત્થરની હોય છે, બહારના અવાજ અંદર પહોંચી ન શકે” કહી સીતારામે શાન્તાને ઉભી કરી.

મનમાં જ બોલતી રડતી રડતી તે ઉભી થઈ, “તેમનું હૃદય પણ પત્થર જેવું છે. મારું રૂદન એક દિવસ પણ તેમના અંતઃકરણ સુધી પહોંચી શક્યું નથી.”

બંને ચાલ્યાં.

ખિહારીએ ધાર્યું હતું તેમ થયું. ચોગેશને જોલ મળ્યાને આજ આઠેક દિવસ થયા. હવે જ્યોતિની તેને ગરજ રહી નહિં. ‘આજે એને કાઢી મુકીશ’ એમ બકતો નિશામાં ચકચૂર થએલો ખિહારી અંદરના ઓરડામાં જ્યાં જ્યોતિ બેઠી હતી ત્યાં ગયો. લાલ આંખો કરી બોલ્યો, “ખુની સ્ત્રીને હું ઘરમાં રાખી શકતો નથી. તું મારા ઘરમાંથી ચાલી જા.”

“ક્યાં જાઉં?”

“ તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં. તારા બાપને ઘેર, મર. ”

“ એના કરતાં તો મને મારી શા માટે ન નાખી ? ”

“ હં ! તને મારીને મારે ફાંસીએ જવું ? એમજ ને ? કેવી સેતાની બુદ્ધિ છે ! ”

“ બહે ત્યારે જાઉં છું. તમારા નોકરને કહો કે ભાડાની ગાડી લાવી દે. ”

“ હં ! હાંકીને જ કાઢત પણ મારા ઘરમાંથી કોઇને એમ કાઢવું એ મારુંજ ખરાબ દેખાય. પહેરે લુગડે જવાનું છે. એક પાછનું એ સોનું સાથે નથી લઈ જવાનું. ”

“ એમ જ જઈશ. એક પાછ પણ સાથે નહિં લઈ જાઉં. ઘરેણું તો બધાં લઈ લીધાં છે. આ એક બે છે તેલ્યો ” કહી ગળામાંથી એક છેડો ને કાનમાંથી લવંગીયાં કાઢી આપ્યાં. આ ચુડી નહિં આપું. તમારી પાસેથી એની ભિક્ષા માગી લઉં છું, જોકે એ મારા પિયરની છે છતાં મારા મરી ગયા પછી તે તમને પાછી સોંપવાનું કહેતી જઈશ. ”

“ અચ્છા અચ્છા બહે. ચુડી દેખાડી પતિભક્તિ બતાવવી છે ? લખતાં વાંચતાં શીખવાથી કેટલાંય નવાં ઢંગ શીખાય છે. હવે લાગે છે કે કોઇ મૂર્ખ અભણની સાથે લગ્ન થયાં હોત તો સાફ થાત. આટલું બધું સહન કરવું ન પડત. કુટુંબ પડે ચુલામાં. વાત વાતમાં આટલી બધી ફીસીયારી કોને માટે ? બણેલી ગણેલી જોઈ લગ્ન કર્યાં, એમ ધારીને કે હવે બહાર નહિં જવું પડે. હારમોનીઅમ વગાડશે, ગીત ગાશે ને ચારોની મિજલસ અહિં જ જામશે. એ તો ઘેર ગયું પણ આ તો સત્યનું પુછડું ! શું કઈ ! પુતળી સાળીએ સમ દીધા છે કે મારશે નહિં. નહિં તો આયુકથી જ વિદાય કરત. મારી જ પીસ્તોલ લઈ મને જ ગોળી મારવા જાય ? મોટા મોટા ડોળા શું કાઢે છે—જા—દૂર થા. ” કહેતો બિહારી આસ્થો ગયો.

“ શું કંઈ ? ક્યાં જઈ ? આત્મ હત્યાથી તો પાપ થાય. જીવનભાર વહન કરવા કરતાં એ મોટું હશે ? ક્યે રસ્તે જઈ ? જીવનું પણ કેને ખાતર ? આ ઘરમાંથી તો અંજળ ઉઠ્યું-મારી ધગ્ગાથી નહિં-તેમના બળાત્કારથી. મેં તો નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે આ મારા પતિનું ઘર હું નહિં છોડું. વિના વાંકે બળજેરી કરી કાઢી મુકી. શું કંઈ ? ” આવા વિચાર કરતી જ્યોતિ ઉભી હતી. એવામાં કોઠાએ ‘ બહેન, એ બહેન ’ કહી યુમ પાડી. તેણે બારીએ આવી જોયું તો ધીરજલાલ હતા. ‘ કોણ, બાપુ ! ’ કહી તે નીચે ઉતરી.

“ કેમ અત્યારે ? આમ અચાનક ? ”

“ તારી માએ મારી સાથે કજીઓ કરીને મરવા માટે અશીષ આપું. દાકતર પ્રયત્ન તો કરે છે જો કોઈ રીતે પણ બચે તો. આશ્વા આછી છે. હું તો બેબાકજો થઈ દોડતો તને તેડવા આવ્યો, જો મરણ પહેલાં થોડું જાન હોય ને તારું મોટું જોતી જાય કે જેથી પરબવમાં પણ તેને તે મુખ યાદ આવે કે તારું કેવું સત્યાનાશ એણે વાળ્યું છે ? ચાલ, જલદી કર. આ વાડીમાં શરીવાર પગ નહિં મુકું એવા સમ લીધા હતા. આજ એક દિવસને માટે એ ભાંગવા પડ્યા. ”

“ હેં ! હેં ! ખરેખર ? ચાલો, હું પણ સદાને માટે આ ઘર ત્યાગ કરું છું. એમણે આજ જ મને એમના ઘરમાંથી હાંકી કાઢી છે. ”

“ કાઢી મૂકી ? હીક થયું ! હીક જ થયું ! તારી મા જાય છે દીકરીને રસ્તાની બીખારણ કરીને. હવે વિચારવાનું કંઈ નથી. બ્રાહ્મણ વંશમાં પાકેલો એ કુલાંગાર-મારાથી તો આત્મહત્યા નહિં થાય ! દીકરીનો હાથ પકડી રસ્તામાં બીખ માગતો ભમીશ, પણ જીવીશ ’ કહી જ્યોતિનો હાથ પકડી ધીરજલાલ રસ્તે પડ્યો.

ઘેર પહોંચતાં સુધીમાં જ્યોતિને અનેક વિચારો આવ્યા : “ રે માતા બની પોતાના ઐહિક સ્વાર્થ માટે થઈ શરીર પૈસાદારને

ઘેર વેચ્યું. પતિને નહિં પણ પૈસાને પરણાવી. અને એ પૈસા જગતની આસુરીમાયા આજ મારા આત્માને ઢાંકી દઈ, પોતાના સંપૂર્ણ બળથી, પ્રેમને સ્થાને મોહ, હૃદયદેવને સ્થાને કામદેવ અને અનુકંપા-સ્થાને અવિશ્વાસ સ્થાપી એ પૈસાદારના ઘરમાં પૂર્ણ વિજયવતી થઈ ફરે છે. મારાથી એનો એ મહાન ખડક ન તૂટ્યો, પણ તેની રચેલી ત્રણ જાળોથી તો બચીશું જ. જેને પરિણામે આજ મારે એનાં સામ્રાજ્યનું ઘર ત્યાગ કરવાનો વખત આવ્યો. તારૂં એ પૈસાના મોહમાં પડી વાવેલું બીજ દુર્ભાગ્યનું કેવું મોટું ઝાડ થઈ પડ્યું તે જોવા પણ ન રહી ? ના-પણ એમાં તારો શો વાંક ? મારી ઉપર તો તારે કંઈ વેર ન હતું. આ દુનિયામાં મને જન્મ આપી નિરાંતે ખાધું નહિં હોય, પૂરી નિંદ્રા લીધી નહિં હોય, કામ કરતાં પણ મને રડતી સાંભળી બહાવરી બની દોડી હોઈશ. માંદા થતાં ઘણી રાતો ચિંતા અને વ્યથામાં ગાળી હશે. હજારો હુલામણાનાં શબ્દો ઉચ્ચારી તારા હૈયામાં મને હુલાવી હશે. મોંઘાં લાડ લડાવ્યાં હશે. રે ! ઘણી વખત કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ પણ મારા પ્રેમમાં વિસરી હોઈશ. એવી રીતે ઉછરેલી તારી મોંઘી પુત્રી તો તારા કાળનું કારણ બની નહિં હોય ? તારી ઇચ્છા તો મને સુખમાં રાખવાની-જોવાની હતી. પણ માફ જ્યાં મન્દ ભાગ્ય-જે ડાળીએ ઉડી જઈ બેસું તેજ ડાળી કપાય, ત્યાં તું શું કરે ? તને શો દોષ દેવો ? તેજ મને જગતમાં જન્મ આપ્યો અને આખરે તેમાંથી જવાનો માર્ગ પણ તૂંજ બતાવીશ ? ”

જ્યોતિ અને ધીરજલાલ ઘરમાં આવ્યાં. માતાનું માથું ખોળામાં લઈ જ્યોતિ બેઠી. પત્નીતિથી કંઈ બોલાતું નહતું. તેની આંખો જ્યોતિની આંખો સામે ચોટી રહી. હંસલો ઉડી ગયો અને પીંજર ખાલી પડ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મેળાપ અને મૃત્યુ.

લક્ષ્મીનો પ્રભાવ કંઈ જુદો જ હોય છે. શુદ્ધિ વિનાનો માણસ પણ પાંચમાં પૂજ્ય બની રહે છે તે તેના પ્રભાવથી જ. નક્ષત્રી પોતાને આરણ્ય હજારોને જોલાવી લાવે છે, અને એ સૌ ઉપર પોતાની હકુમત ચલાવે છે. માણસને વશ માણસ નથી પણ પૈસાને વશ માણસ છે. નૈસર્ગિક બધી પ્રતિભાઓ જો દુનિયામાં કામે લગાડવી હોય તો તેને પણ પહેલાં એ લક્ષ્મીની પ્રતિભા પાસે નમવું પડે.

જે મધુકર અત્યારે અજ્ઞચક્ર વ્રત પાળી અનાહારે દિવસો કાઢતો, તેજ મધુકર જ્યારે ધનવાન હતો ત્યારે તેને ત્યાં બધું હતું. સ્નેહીઓથી બંગલા ભરેલા રહેતા. જોલાવ્યા વિના કોઈને આરણ્ય જાય તો નિરાશિમાની કહેવાતો. પૈસાને ઠેકાણે રૂપીઓ ખરચે તો ઉદાર કહેવાતો. હસીને કોઈને લપડાક લગાવે ત્યારે પ્રેમી કહેવાતો, ગાડી ઉભી રાખી કોઈ બીજારી ઉપર પૈસો ફેંકે ત્યારે દયાળુ કહેવાતો. કોઈને તેની બાજુમાં બેસવાનું મળે તો બેસનાર માણસ પોતાને ધન્ય સમજતો. કોઈને ત્યાં જમવા જતાં જમાડનારની છાતી અભિમાનથી ગળગળ ઉછળતી. ખીરસામાં કોઈ દિવસ પૈસા ખૂટે તો પાંચ માગતાં પચ્ચીસ મળતા. કોઈ દિવસ પગે ચાલી ફરવા

નીકળ્યો હોય તો તેને લેવા માટે મારતે ઘોડે જવાવાળા શેડીઆઓ પણ પોતાનું વાહન ઉણુ રખાવી તેને બેસવા માટે આજીજી કરતા. આજ્યે મધુકર તો એનો એજ હતો પણ પૈસા વિનાનો. રે ગુજરાત ! પૈસાના પુનરી ! તારા હૃદયમાં ધન વૈભવજ ઉછાળા લાવી શકે છે. મન યુદ્ધિની દરિદ્ર મહત્તાની કદર કરતાં તને આવડે નહિં. ધનના હિસાબ રોજ રોજ રાખે છે. દેશનું જડ કરતાં વધારે ઉંચુ ધન કેમ વેડફાઈ જાય છે તેનો જરાક તો વિચાર કર !

આજ ધણા વખતથી મધુકરના ઘર ઉપર લક્ષ્મીની અવકૃપા ઉતરી છે. લક્ષ્મીનો પ્રકાશ ત્યાં ન હોવાથી જગત જાણે તેને જોઈ શકતું નહોતું. ઝાંખા પડી ગએલાં ચિત્રો તેના ઘરની ભીંત ઉપર લટકતાં હતાં. કોઇનો કાચ તુટેલો તો કોઈ ચિત્રનું ચોક્કું ભાંગી ગએલું; કોઈ તો એ કાચ અને ચોક્કું વિનાનાં ખીલીથી કાંણું પાડી દોરા નાખી ભીંતમાં ભરાવેલાં હતાં. અર્થ પૂજક ગુજરાત તો ઢાલ વગાડતું આંગણે આવે તેનાજ ફાળામાં હજારો રૂપિયા ભરી આપે. ઇંટો ઉપર ઇંટો ચઢાવવામાંજ પોતાનું ગૌરવ ગણે. ખીજા પ્રાંતોએ કદી નહિં આપેલા એટલા પૈસા તેના શરીર ઉપરથી ધસડાઈ જતા. છતાં તેના હૃદયનું ખડું નૈસર્ગિક ધન તો એક ખૂણામાં પડયું સડતું હતું ! કોઇને તેની પરવા હતી નહિં. એવા ગુજરાતને તારે ઉત્તમ ચિત્રકારોના દેશની ગણતરીમાં આંગણીને ટેરવે લાવવું હતું ને ? ખરેખર ! તું મૂર્ખ નહિ પણ દીવાનો તો હોવોજ જોઈએ !

મધુકરની સ્ત્રી મેરીને દમનો વ્યાધિ થયો હતો. હવાફેર કે દવાની સારી વ્યવસ્થા ન મળવાથી ઉત્તરોત્તર વધતોજ જતો. મધુકર ખુરશીમાં તેના શરીર વિષે વિચાર કરતો પડ્યો હતો. મેરીના સામું જોઈ તે બોલ્યોઃ “ તાઈ શરીર દિવસે દિવસે ધસાતું જાય છે. પાસે પૈસા પણ નથી જેથી હું તને તારે દેશ મોકલી શકું. શરીરમાં ટીપુંયે લોહી રહ્યું નથી. આંખમાં ખીજાશ આવી મઈ છે. અનાહારેજ આ

બધો અનર્થ થયો. હજી પણ માઈ કહ્યું માન. તારા દેશમાંતો છટા-છેડાનો રિવાજ છે. હું તને બહુ ખુશી સાથે રમ આવું છું. કોઈ તારી જાતિનો સારો યુવક જોઈ લગ્ન કરી સુખી થા.”

“આજ તમે મને આવી વાત કહેવાની હિંમત કરી શકો છો, કારણ કે હું યુરોપીય સ્ત્રી છું. જો હું હિન્દુ સ્ત્રી હોત તો આવું બોલી તમે માઈ અપમાન કરી ન શકત. આજ મેં જાણ્યું કે હું ખરેખર અભાગી છું. અનાહારની જવાબા આના કરતાં ઓછી હોય છે. પારકા પોતાનાં ન થાય એની આજેજ ખબર પડી. હા પ્રભુ!”—કહેતાં તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. તે બે હાથ આંખે મૂકી રડવા લાગી.

“શું કામ રડે છે?” કહેતો મધુકર તેની પાસે આવી બોલ્યો, “તેં કેમ એમ માની લીધું કે આ મેં તાઈ અપમાન કરવા ખાતર કહ્યું. આજ છ વર્ષોથી તે સમજાવી નથી શક્યો તે આજ કેમ સમજાવી શકીશ? સ્ત્રીને પોષવાની જેનામાં શક્તિ ન હોય એ શા માટે લગ્ન કરતા હશે? મારે તો જીવતાંય સુખ નહિં અને મરતાં પણ નહિં. તને જોઈને મારા અંતરમાં દાવામ્મિ સળગે છે. એ આગ યુઝાવવા માટે રાત દિવસ તેના ઉપર મદ દોળું છું. શી જવાબા-શો એ મોહ-એ પ્રેમ. મારી દશા નાનાં બાળક જેવી થઈ છે. રસ્તો જડતો નથી. ક્યાં જઈ? શું કઈ? તું મારી વાતથી માઈ ન લગાડ. તાઈ અપમાન કરવા નહિં, પણ તાઈ દુઃખ મને અસહ્ય લાગવાથી મારાથી બોલી જવાય છે.”

“ત્યારે આજથી મારે ગળે હાથ મૂકી સોગન લ્યો કે શરીવાર હું તને આવી વાત નહિં કહું.”

“લે, હાથ મૂકું છું. કંઈ નહિં કહું. માત્ર જ્યાં સુધી જીવીશ ત્યાં સુધી દારૂ પીશ.”

“એ તો માઈ જેવું નસીબ. તમે એ ખરાબ ટેવ પણ છોડી ન

શક્યા ! દેશમાં તમારો સત્કાર ન થયો. તેના ઉપર વેર વાળવા જતાં પોતાના જીવનનેજ નષ્ટ કર્યું. મેંતો ધણું કહ્યું હતું મારા દેશમાં રહેવાનું. અમારા દેશનો સમાજ વિદેશીની સાથે સહજમાં હળીમળી ન શકે પણ તેઓ પ્રતિભાની પૂજા કરતાં જાણે છે. જેમાં તે પ્રતિભા જીએ, પછી તે વિદેશી હોય કે સ્વદેશી, કાળું હોય કે ઘોળું, પણ તેને યોગ્ય આદર આપતાં તેઓ જરાપણ અચકાતા નથી.”

“ ચૂલામાં પડ્યું એ સ્વદેશ ને વિદેશ. ઇચ્છાયે કે અનિચ્છાયે આ જીવનને ધસડ્યું છે. હવે લાગે છે કે ઝાઝું ધસડવું નહિ પડે. જતાં જતાં તને સુખી જોઈ તારૂં હસતું સુખ જોઈ જવા ભાગ્યશાળી થયો હોત-

“ હું તો કંઈ દુઃખી નથી. કાણ કહે છે કે હું દુઃખી છું ? સંસારમાં રહીએ તો સુખદુઃખ ભોગવવું જ પડે. આપણે ભાગે દુઃખ આવ્યું છે. પણ તે બહારનું દુઃખ છે. તમે તો મને ચાહો છો ? પછી વિશેષ બીજું શું જોઈએ ? હા, એક જ દુઃખ છે કે તમારા દેશનાં સોકાએ તમને ઝાળખ્યા નહિ. ”

એમની બળીઝળી વાતો હજી પૂરી નથી થઈ એવામાં બહારથી ‘ મધુકર, મધુકર ’ કહેતો કોઈનો સાદ સંભળાયો. “ યોગેશ જેવો ઘાંટો લાગે છે ” કહેતો મધુકર ઉભો થયો, ત્યાં જ “ માફ કરજો. અંગ્રેજી રીતભાત જાળવી ન શક્યો અને ઘરમાં આવતો રહ્યો તેથી ” આવનાર માણસ યોગેશે કહ્યું.

“ કાણ ? યોગેશભાઈ ? આવી દશા ! ” તેને જોઈ થતા મર્માન્તિક દુઃખથી મેરીએ પોતાનું માથું ખુરશીની પીઠ ઉપર નાખી દીધું અને આંખો મીચી.

“ કાણ ? યોગેશ ? આવ આવ. બેસ. ” મધુકરે ખુરશી લાવી આપી બેસવા આગ્રહ કર્યો.

“ હું તો બેસું છું. પણ તારી પત્નીને શું થયું ? મારી બીક લાગે છે ? ” યોગેશ ઉભો રહી બોલ્યો.

“ ના ના, બીક શેની ? તું બેસ. કેમ આટલા બધા ફાટેલાં કપડાં ? ત્રણ મહિનામાં હજી સાત દિવસ તો બાકી છે ? હું તો રોજ દિવસો ગણ્યા કરતો. તું શી રીતે વહેલો આવ્યો ? ”

“ સારી વર્તણૂકને લીધે સાતદિવસ માફ કર્યા. જે લુગડાં પહેરીને ગયા હોય એ જ કપડે પાછા ફરવાનો જેલનો નિયમ છે. આટલા બધાં મેલાં અને ફાટેલે કપડે રસ્તામાં ચોંટું ચાલ્યાપછી શરમ આવવા લાગી. જતા આવતા બધા માણસોની દ્રષ્ટિ મારા ઉપર પડતી. હું મોટા ઘરનો છોકરો, બી.એ. પાસ થએલો, જગતપૂજ્ય બ્રાહ્મણનું લોહી મારી નસોમાં વહે છે-એવો હું, મારાથી એ બધું સહન ન થયું. હજીપણ માન મર્યાદા રહ્યાં છે. ગાડી ભાડે કરી તારે ત્યાં આવ્યો. ભાડું નહિં મળે તો ગાડીવાળો છુમ પાડશે. આઠ આના ઠરાવ્યા છે. તેટલાથી રાજ થયો છે પણ પાસે તો કુટી બદામે નથી. ”

મધુકરે મેરી તરફ બેઠું. તે તેનો આશય સમજી ગઈ. “ ઓ પ્રભુ ! ” કહી ઉઠો નિશ્વાસ નાખી બે હાથે મોઢું ઢાંકી દીધું.

“ એમને શું થયું ? ” યોગેશે પૂછ્યું.

“ કોને ખબર. ”

“ કંઈ વ્યાધિ છે ? ”

“ હા. ”

“ કયો ? ”

“ દરિદ્ર પતિની પત્ની થવાથી, એ વ્યાધિ ! ભાઈ, અત્યારે શું કહું ? એ બધી વાતો પછી કરીશું. પહેલાં ગાડીવાળાને ભાડું આપી આવું. ” કહી ખીરસામાં હાથ નાખ્યો. પાસે તો એક પૈસો પણ નહોતો. જમે પાસુ તો ખાલી પડ્યું હતું. મેરીની આંગળી તરફ નજર

ગઈ. તેના હાથમાં લગ્ન વખતે આપેલી વીંટી જોઈ. એ વેચવાનું અથવા તો કોઈને ત્યાં મૂકી રૂપીઆ લેવાનો વિચાર કર્યો. કંઈ બહાનું કાઢી મેરી પાસે ગયો અને નીચા વળી તેની આંગળીમાંથી વીંટી કાઢી.

મેરી ઝબક્યાની માફક બોલી ઉઠી, “કેમ ?”

“કંઈ નહિં. એતો વીંટી લીધી. ગાડીભાડું આપી આવું અને આજને માટે જમવાની ગોઠવણ કરતો આવું. ખાસ કરીને યોગેશ માટે.”

“ભલે.”

વીંટી લઈ મધુકર ગયો. યોગેશ તરફ જોઈ મેરી બોલીઃ “યોગેશભાઈ, તમે અંદર જઈ કપડાં બદલી આવો. આ કપડાંમાં તો તમે બહુ ખરાબ લાગો છો.”

યોગેશની તેમ કરવાની ઇચ્છા નહોતી છતાં ના પડાઈ નહિં. તે અંદર ગયો.

તેના ગયા પછી મેરી વિચાર કરતી બેઠી. “દુઃખ ઉપર દુઃખ વધે છે પણ ઘટતું નથી. અમારે તો દુઃખ પામવાનું કારણ પણ છે. પણ યોગેશભાઈને શું ? વિના દોષે જેલ જઈ આવ્યા. હજી પણ એમનાં દુર્ભાગ્યની વાત જાણતા નથી, કે ક્યાં પત્ની ને ક્યાં બાળક. એ ખબર સાંભળી તેમને કેટલું દુઃખ થશે ? શી રીતે સહન કરશે ? અને મારા પતિના દુઃખનું કારણ પણ હું એમને ભારરૂપ છું એજ છે. આજ બે દિવસથી તો ઘરમાં એક કુટી બદામ પણ નથી. દિવસે દિવસે દારિદ્ર વધતું જાય છે પણ ઘટતું નથી. ઉત્સાહ નહિં, ઉદ્યમ નહિં, શાન્તિ નહિં. મારા મૃત્યુથી એમનું સાઈ થશે ? હું જ એમનો અવળો મૂક હોઈશ તો ? એમ જ હોય તો મને મરણ શે નહિં આવતું હોય ? હવે સહન નથી થતું. આજ મને મારાં ભાઈ બહેન, મા બધાં યાદ આવે છે, મારો—”

“હજી મધુકર આવ્યો નથી ?” યોગેશે બહાર આવી પૂછ્યું.
તેના સવાલે મેરીએ વિચારમાંથી જાગી કહ્યું “ના.”

“તમને દીક નથી ?”

“ના, દમ થયો છે.”

“મધુકર હજી આવ્યો નહિ. મારા ધરના કંઈ ખબર જાણો છો ?”

“અધીરા કેમ થાઓ છો ? એ આવશે એટલે કહેશે.”

“ગાડીભાડું આપતાં કેટલી વાર ?”

“કંઈ બીજા કામે ગયા હશે.”

“પ્રભા કેમ છે ? કંઈ ખબર છે ?”

“પ્રભા ? તમારી દીકરી ?” મેરીને શું બોલવું તેની ખબર ન પડી.

“હા.”

“મજામાં છે.”

એટલામાં મધુકર આવ્યો. યોગેશ સામું જોઈતે બોલ્યો, “હોટેલમાં ખબર આપવા ગયો હતો. હવે તું નાહી લે.”

“મારા માટે આટલી બધી મહેનત શું કરવા ? જોલના રોટલાં ત્રણ મહિના સુધી ખાધા છે. હવે ભૂખ પણ બહુ નથી લાગતી. જીઓ ખાધા પીધામાં મોડું થઈ જાય એવું મારે નથી કરવું. તું મને દસેક રૂપીઆ આપ. હું અત્યારેજ ઘર તરફ રવાના થાઉં. ઘણા દિવસો થયા તેના ખબર મળ્યા નથી.”

“ધરના ખબર ! અરે હતભાગ્ય !” કહી મધુકર પેટમાંજ નિશ્વાસને સમાવી બોલ્યો, “એ બધું થઈ રહેશે, પહેલાં તું નાહી ખાઈ પી બે ઘડી વિશ્રામ લઈ શાન્ત થા.”

“શાન્ત થઈશું મરશું ત્યારે-એકદમ શાન્ત ! પ્રભાને જોવા માટે મન બહુ અધીરું થઈ ગયું છે. કેટલાય દિવસથી તેને જોઈ નથી.”

“લોકો કહે છે કે દારૂ પીએ છે ! તે શું રાજ ખુશાથી પીતા હોઈશું ? હવે શું કરવા છુપાવવું જોઈએ ? જો ભાઈ, આ શીશી. બાપડીના હાથની વીંટી વેચી ગાડીભાડું આપ્યું. એક શીશી બ્રાન્ડી લાવ્યો, અને થોડાક પૈસા છે એમાંથી ફેટલા દિવસ જશે ? સ્થિતિ તો તું જુએ છે. પત્ની મૃત્યુ શય્યા ઉપર ! પતિ ગાંડો ! અને ભાઈ જેલમાંથી પાછો ફરેલો ગૃહસ્થ !”

“આ શું કરો છો ? તમારે તો બધી વાતની ઉતાવળ. યોગેશ ભાઈને જરા નિરાતે બેસવા તો દો” મેરીએ ટપકો આપતાં કહ્યું.

“એ બધું હવે મારાથી અસાધ્ય છે. ભદ્રતા-મીઠો વ્યવહાર-એ કપટતાનું આવરણ, લુચ્ચાઈનું ખોળાયું, એનો વિશ્વાસ હવે નથી રહ્યો. યોગેશ, બાપુ, સાંભળ્યા પહેલાં દારૂ પી. જેમ હું પીઉં છું તેમ. બસ, મળનું વાહ વાહ ! છાતીમાં જોર આવશે. આંખમાંનાં આંસુ સુકાશે અને જવાણનો એકદમ અંત.”

“હેં ? શું ? શું થયું છે ? મારી સ્ત્રી-બાળક—”

“મેં તો તેમને ધણું કહ્યું મારે ત્યાં રહેવાનું, પણ વિલાયત જઈ આવેલો એટલે તેઓ રહ્યાં નહિ અને કાશીએ ગયાં. ત્યારપછી સાંભળ્યું કે ગંગાતટ ઉપર તારી કન્યાની ચોરી થઈ ને તારી સ્ત્રી તારે માટે અને તારી કન્યાના શુભાર્થે અપવાસ કરી દેહ પાડવા હરહાર તરફ ગઈ છે. ત્યારપછી શું થયું એ કંઈ ખબર નથી. ખબર કાઢી પ્રશ્ન નથી, કોણ કાઢે ? ઘરમાં અનાહારે મૃત્યુને અભાવે જીવતી મારી સ્ત્રી અને હું તો એક પશુ જેવો : કેવળ દારૂ દારૂ ને દારૂ. જો સાંત્વના જોઈતી હોય તો ચાલ, મારી માફક દારૂ પી.”

“ચાલો જે બી વાળ્યું હતું તેનું ઝાડ આપું જ થયું જોઈએ. સાંત્વના શા માટે ! પ્રશ્ન પ્રભા મરી ગઈ હોત તો સાફ હતું. અને મારી સ્ત્રી મારે માટે બળી આપવા મઠ ? મારે માટે શા સાર ? કોઈ

વખત પણ તેને ‘ મહારી ’ તરીકે તો ઝોળખી નથી, જોઈ નથી. વિધવા થઈ હોત તો સાઈ હતું ! ”

મેરી ધીરજ આપવા બોલી—

“ યોગેશભાઈ ! તમને વધારે શું કહેવું ! તમે તો વિદ્વાન છો, સમજી છો, દુઃખમાં આટલું બધું બચે થવું તમને શોભે નહિ—”

“ યોગેશ; એ બધું કંઈ સાંભળીશ નહિ, દારૂ પી. આવ આવ આપણે બંને હતભાગ્ય, સમાજદ્રોહી, મનુષ્યદ્રોહી, દેશદ્રોહી બની દુનિયાની બધીય નીતિ નિયમો, એ બધી સાંકળોને ભાંગી તોડી ફેડી ભૂમિસાત કરી આપણા ઉપર જેણે અત્યાચાર કર્યા છે તેઓની ઉપર વેર લાઇએ. કોણે આપણું જીવન આમ અસહ્ય કરી મૂક્યું છે ? આ દેશના સમાજે, અહિંનાં શિક્ષણે, અહિંના માણસોએ ! ”

“ તમે બંને આટલા બધા તરલ છો, ત્યારે તો તમારે સંસાર જ માંડવો નહોતો જોઈતો, ” મેરીએ કહ્યું.

“ ભાઈ મધુકર, જો સ્ત્રી અને બાળક બંનેનો મેળાપ થશે તો તો ફરીવાર મળીશ નહિંતો બાળકને કે હું જીવતો નથી. ” કહી યોગેશ જવા માટે ઉભો થયો.

“ ના ના એમ થાય નહિ. ધડીકવાર બેસો. આરામ લ્યો. ” કહી મેરી તેને રોકવા ઉભી થઈ.

“ હવે તો ચિંતામાં સુઈ સદાનો આરામ લઇશ. અત્યારે આરામ ભેવાનો વખત નથી. ” કહી યોગેશ ઉઠ્યો, બારણું ઉઘાડી રસ્તે પડ્યો.

“ વાહ વાહ જગત્ ! તો પણ માણસો કહે છે કે પ્રભુ છે. જગત્તત્ત કોઈ મહાનિયમને આધારે ચાલે છે એ બધી જુદી વાત—છેતરપીડી—માણસોને સમજાવી વશ રાખવાને એ બધી વાતો ધડી કાઢેલી. હવે આ સંસારમાં જીવવાની જરૂર નથી. તું મરે, હું મરું. યોગેશ મરે. તેની સ્ત્રીકન્યા પણ મરે. ખરેખર આપણે માટે આજગત નથી. ”

રાત્રિનો અંધાર પડેો આ દુઃખી દંપતી ઉપર પડ્યો. જગત તેની સોડમાં શાન્ત બની સુતું. હનરોના ઉન્હા નિશ્વાસ ઘડીક વારને માટે લુલાવનારૂં એ સુષુપ્તિનું સ્થાન, એમની ઉપર આજ ઉપકારક બની રહ્યું હતું.

યોગેશ તેજ રાત્રે ગાડીમાં બેઠો. રખડતો, આથડતો, કુટાતો, આખરે તે હરદાર પહોંચ્યો. મુસાફરીમાં શું બન્યું તેના શાન્તા અને પ્રભાના વિચારથી ઘેરાએલા મનને ખ્યાલ ન રહ્યો. તેઓ ક્યાં છે તેની શોધમાં શહેર અને શહેરની બહાર કંઈપણ આશ્રય શોધ્યા વિના તે ફરતો હતો. એક ભાંગીતૂટી ઝુંપડી કે જેનાં છાપરામાંથી પાણી ગળતું હોવાથી જમીન ભીની થઈ ગઈ છે, ભીંતમાં પાણી ઉતરવાથી ભીંતો પણ ભીની છે, ભાંગ્યાતૂટ્યા બગીચામાંથી વાછટ અને પવનના સુસવાટા આવી રહ્યા છે, એક ખૂણાનાં ગોખલામાં કોડીયાંના દીવો ટચમચ થતો બળી રહ્યો છે. ટાઢથી ધુજતી ધાત્રજો ઓઢીને એ ખૂણામાં ઢુંડીયું વાળી એક સ્ત્રી સુતી હતી. તેણે દીવાને ગોખલામાંથી લઈ નીચે ખૂણામાં મૂકવાનું થોડે દૂર બેઠેલા એક પુરુષને કહ્યું જેથી તેની થોડી ઘણી ગરમી પોતાને લાગે. પુરુષ ઉઠ્યો અને તેની પાસે ઓલવાય નહિં એની રીતે દીવો મૂકી તેના ઓશીકા પાસે બેઠો.

પથારીમાં પડેલી સ્ત્રી તે શાન્તાએ ધીમેથી પૂછ્યું. “સીતારામ-ભાઈ, હવે કેટલી રાત બાકી છે? સન્ધ્યા તો ક્યારની પડી છે. હવે ઉઘા નહિં ઉગે?”

“ત્રણતો વાગી ગયા હશે. કેવી બયંકર રાત લાગેછે, ભાભી! જેવું તોફાન છે તેટલા જ બેરમાં વરપાદ અને તેવો જ અન્ધકાર. ગોરે આવા ભાંગ્યાતૂટ્યા ઘરમાં આશરો આપ્યો છે તે પશ્ચા છીએ નહિં તો તમને લઈને હું ક્યાં જત? શું કરત?”

“હવે મહારા માટે થઈ તમારે દુઃખ નહિં ખમવું પડે, સીતારામભાઈ, તમને ખૂબ દુઃખ દીધું છે. મેં અમાગીએ કેને દુઃખ નથી

આપ્યું? મારા મોં સામું જોઈ એ બધું માફ કરજો. હું બહુ દુઃખી છું. મને તમારી નાની બેન ગણી ક્ષમા કરજો.”

“તમે તો મારી મા છો. ખરેખરાં મા છો. નહિં તો આ સંસારમાં ‘મહારો’ કહી મને કાણુ બોલાવે એવું હતું? તમે મને એવું કહેશો નહિં. દયાળુ પ્રભુ કાશીવિશ્વનાથની કૃપાથી જો મારી પ્રભા મને પાછી મળે અને મોટાભાઈ—”

“હવે એ બધી વાતો કાઢશો નહિં. હવે નહિં. ચૈદ વર્ષની હતી ત્યારે લગ્ન થયાં. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં સંસાર માંડી ખૂબ સુખ ભોગવ્યું. હવે જીવતા રહી એ સુખ ભોગવવા ઇચ્છા નથી. હવે આ બધું નથી ખમાતું સીતારામભાઈ, કેટલું સહેવાય? જન્મથી જ અપ શુકનીઆળ છું. હું જગતમાં આવી કે તરત જ મારી મા મરી ગઈ, અને બાપુની આંખો પણુ મને જોઈને ભરેલી જ રહેતી.”

“તોફાન તો વધતું જ જાય છે, શી ગર્જના! ભાભી, આંખો મીચી જરાવાર મુઠ્ઠા રહો. સવારે ચરણામૃત લાવી આપીશ જેથી સાજાં થઈ જશો.”

“નિરાંતે નથી સુવાતું. મને જરા બેસારો. ભીંતને અટકી જરાવાર બેસીશ. અહા! સીતારામભાઈ, તમે તો મારી મા જેવા. હા-મા જ છો. પ્રભા મારા બોળામાં મોં સંતાડી રેતી હતી તેમ આજ મારે પણુ તમારા બોળામાં માથું મૂકી રહું છું. જીવોને આ હાડકાતું માળખું ધ્રુજે છે. કંઈ દીક નથી લાગતું.”

“ઓ મારી મા, મા—” આટલું કહેતા સીતારામ રડી પડ્યો તેનાથી આગળ ન બોલાયું.

“સીતારામભાઈ, રડશો નહિં. મારે ગળે હાથ મૂકી સમ ખાઓ કે હું તારી એક વાત માનીશ.”

“કઈ?”

“એમ કહો કે જે પ્રભા મળશે તો હું તેને ઝેર આપી મારી નાખીશ.”

“એ શું ભાભી ! તમે આ શું બોલો છો ? મારી બહેનડી, જરાકે શાન્ત થઈ સુઈ જા.”

“સુઈશ, હવે વાર નથી. હું સાચુંજ કહું છું, ભાઈ. જે ક્યારેય તમે તેને મેળવી શકો તો તેને ઝેર આપજો. મારી માથક સુખ ભોગવવા તેને જીવતી ન રહેવા દેશો.”

વરસાદ વધારે જોસમાં પડવા લાગ્યો. પવનનું જોર પણ તેટલુંજ હતું. ટાઢથી ધ્રુજતો, વરસાદથી ભીંજાએલો આશ્રય શોધવા આમતેમ નજર ફેરવતો એક પથિક ઝાડ નીચે ઉભો હતો. તેની આ ઝુંપડી ઉપર નજર પડી. ભાંગ્યાતૂટ્યા પારણાની તડોમાંથી ધરમાં દીવો બળતો હોય તેમ લાગ્યું. યુવક તે રસ્તે દોડ્યો. ત્યાં જઈ પારણું ઠોડ્યું. સીતારામ ઉઘાડવા ઉઠ્યો. પારણું અધખોલું કરી તે બોલ્યો, “કોણ છે ?”

“એ તો હું છું. ઝાડ નીચે ઉભો હતો. ઠંડી પુષ્કળ છે, ટાઢે શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું તેથી જરાવાર તમારા ધરમાં ઉભા રહેવાની આશાએ આવ્યો છું. એટલી મારા ઉપર મહેરબાની કરો. તોફાન બંધ થશે કે તરત જ ચાલ્યો જઈશ.” કહી તેણે પારણાને ધક્કો માર્યો તેથી ઉઘડી ગયું. પવનની ઝપટ લાગવાથી દીવો પણ ઓલવાયો.

દીવો ઓલવાઈ જવાથી સીતારામ ખીંજાધને બોલ્યો, “બહુ ભલા માણસ લાગેછો ! પારણાને ધક્કો મારી ધરમાં પેસોછો. એકતો ધરમાં માંદુ માણસ અને દીવો પણ ગયો. હવે શું કરવું કહો જોઈએ ?”

“હવે દીવાની જરૂર નહિં રહે. પેરાઢીયું થવા આવ્યું છે. કાળાં વાદળાંની કીધે અંધારું લાગે છે, નહિં તો અજવાળું દેખાત.”

“ભાઈ, દીવો સળગાવેને ! કોઈ રીતે સળગે એમ નથી ? કંઈ ઉપાય નથી ? નહિં સળગે ?” શાન્તા અસ્વસ્થપણે બોલી.

“બહાર તો ખૂબ વરસાદ પડે છે. દિવાસળી પણ નથી. શી રીતે દીવો સળગાવું? જોઈ આમને પૂછી જોઈ” કહી આવનાર માણસને પૂછ્યું: “કેમ ભાઈ, ખીડી શીડી કુંકોછો? દિવાસળી છે?”

“હું આ શું? જાણે સીતારામનો ઘાંટે હોય નહિ? બરાબર જાણે એ જ” મનમાં ધુંચવાતા તેણે કહ્યું “ના.”

‘ના,’ હજી ઘરમાં આવવાનું કહીએ તે પહેલાં તો બારણું ઉઘાડી નાખ્યું અને હવે દિવાસળી માટે પૂછ્યું તો કહે ‘ના.’ તમે પણ કોઈ ભારે દેખાઓ છો. કયું ગામ? ક્યાં રહેવું? નામ શું?”

“જાણે સીતારામ જ-કોણ સીતારામ? સીતારામ ને?”

“ઓ પ્રભા! બ્હેન, બ્હેનડી!” કહેતી શાન્તા બેશુદ્ધ થઈ ગઈ.

“ભાભી, ઓ ભાભી, શું થઈ ગયું? મોટાભાઈ, યોગેશભાઈ? તમે?”

“અંધારામાં કંઈ દેખાતું નથી. ક્યાંછે? કઈ બાજુ? શાન્તા-શાન્તા! પ્રભા!”

સીતારામ શાન્તાની પથારી તરફ દોડ્યો. તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ બોલ્યો: “ભાઈ, ભાભીએ આપણને દગો દીધો લાગે છે.”

“મારો હાથ પકડી એકવાર તેની પાસે લઈ જા. સીતારામ, ભાઈ, એકવાર જોઈ લઈ, એકવાર-”

“અહિં, ભાઈ આમ.” કહી સીતારામ તેનો હાથ પકડી શાન્તાની પથારી પાસે લઈ ગયો. તેનો હાથ યોગેશના હાથમાં આપી કહ્યું, “ભાભી બેશુદ્ધ થઈ ગયાં લાગે છે. તમે તેની પાસે બેસો, હું બહાર જઈ આવું જો ક્યાંધથી દીવો કે દિવાસળી મળે તો.”

યોગેશ શાન્તાનો હાથ ખોળામાં લઈ બેઠો. “અહા! વિધા-

તાનું કેવું કઠોર તંત્ર ! આ કાંચનલતા બરફ જેવી શિતળ થઇ ગઇ.
એ બની ચશે ? શાન્તા-શાન્તા ?” કહી તેને બોલાવા લાગ્યો.

શાન્તાનું શરીર હાલું. કંઈક ચેતન જેવું લાગવા માંડ્યું.
થોડીવારે ‘હ’ કરી જવાબ મળ્યો : “કોઈ દીવો લાવો, દીવો. ઘણા
દિવસથી તમને જોયા નથી. પ્રભા ક્યાં ? એ હજી પણ મળી નથી ?”

“ના, મારો ખોજો ખાલી પડ્યો છે. હવે તો એ હશે કે નહિ
હોય. પ્રભા ચોરાઈ ગઈ છે.” શાન્તા ધીમેથી બોલી.

“વાહ વાહ ! વિધિના લેખ આવાજ હશે ? બાપુ ! મારા
ઉપર મોટી આશાઓ બાંધી ઉછેર્યો, પરણાવી સંસારમાં નાખ્યો-એ
સંસારનું પરિણામ તો જુઓ ?”

હાથમાં દિવાસળી લઇ સીતારામ આવ્યો : “બાઈ, તોફાન બંધ
થયું. દુકાનેથી દિવાસળી લઇ આવ્યો છું.” કહી તેણે દીવો સળગાવ્યો.
“બાઈ” કહી શાન્તાએ કંઈ આશાથી તેના તરફ જોયું.

“બાબી ! બોલો છો ? હવે જીવમાં જીવ આવ્યો. બાઈ, તમારી
આવી દશા ? હશે, હવે નિરાંત વળી. તમે બાબી પાસે બેસજો, ત્યાં
સુધીમાં હું ચરણામૃત લઇ આવું. બાબીની સ્થિતિ બહુ ખરાબ છે.
હવે વાર નહિં કરૂં” કહી સીતારામ ગયો.

“હવે ચરણામૃત ! આ બાજી સંકેલાવાની વધારે વાર નથી.
દીવો ન સળગાવ્યો હોત તો સાઈ હતું. આ મૂખ કોઈને બતાવવાની
ધબ્બા નહોતી.”

“શું નું શું થયું ! નરાધમ, પ્રેત, રાક્ષસ આ તારાં પરાક્રમ જો.
આના કરતાં માઈ મોત શા માટે ન થયું જેથી આ જેવું ન પડત.”
આવું બોલતો, દાંત પીસતો, પોતાની જાત ઉપર ધિઃકાર વરસાવતો
યોગેશ શાન્તાનું માથું ખોળામાં લેવા ઉંચું કરી ધીમેથી બોલ્યો
“શાન્તા !”

“આધા જાઓ! મને અડશે નહિં. મને શાન્તિમાં મરવા ધો. પ્રભાની શોધમાં ને શોધમાં આટલે દૂર નીકળી આવ્યાં-આ અળણ્યા પ્રદેશમાં. પાછા ફરવાનું સાહસ ન થયું, એમ ધારીને કે કદાચ તમારો મેળાપ થશે. તેથી અહિં નાસી આવ્યાં. અત્યારે આવે વખતે તમે ક્યાંથી? જાઓ આધા જાઓ. હાય! શી જવાળા! કેવું દુઃખ! ભાઈ સીતારામ, જરા પાણી આપો.”

“સીતારામ તો નથી. પણે ઘડામાં પાણી છે હું આપું છું.”

“ના-ના, તમે ન આપશો. આ જીવન તૃપ્તિમાં ને તૃપ્તિમાં વ્યતિત કર્યું છે. જીવ સુકાઈને મરી ગયો છતાં કોઈ દિવસ ચાંગળુય પાણી પાચું નથી. થોડોક સ્નેહ-પ્રેમભીની આંખથી આદર-એકાદ મીઠી વાત માટે રાતદિવસ તમારા મૂખ સામું જુથા જંખીજંખી ઉપવાસ કર્યા છે. કોઈ દિવસ પાછું વાળીને પણ મારા તરફ જોયું નથી. આજ, આ મરવાને વખતે હવે શા માટે? તમારા હાથનું પાણી મારે માટે નથી. આ દીવો પણ એલવી નાખે. આ જીવન બધું અન્ધકારમય ગુળ્ગુળું છે. હવે-અત્યારે આ પ્રકાશ સહન નથી થતો. અન્ધારામાંજ ચાલી જાઉં. મા-મા-’

“તું જે કહે છે એ બધું સાચું છે. તો પણ-તો પણ આજ તારી મરણુ શૈયા પાસે તારો હાથ પટ્ટી એટલી બિલા માચું છું. હું મહાપાપી છું પરંતુ આટલું તો જાણું છું કે હજી સાવ ગાંડો થઈ નથી ગયો-મને આટલી મોટી શિક્ષા કરી જ નહિં. શાન્તા, થોડું મારા હાથનું પાણી પી.”

“શિક્ષા દરે? તમારા દેખતાં નિશ્વાસ સરખોય મૂક્યો નથી, એમ ધારીને કે એ નિશ્વાસે આ હૃદયની જવાળા બહાર નીકળી તમને દુઃખ આપશે. તમને શિક્ષા દરે? પતિ અન્યમાં આસક્ત-એવડી મોટી શિક્ષા મારે માથે અત્યાર સુધી વહેતી આવી છું, તે

મરતી વખતે તમને આપવા માટે ? ના-ના આપો-પાણી આપો, તમારા હાથના પાણીએ જો મરણની જવાબા શાન્ત થાય તો ! ”

યોગેશે તેને બેઠી કરી. પોતાના ખભા ઉપર તેનું માથું રાખી પાણી પાચું.

“ આહ ! આંખે અન્ધારાં આવે છે. તમારો હાથ-શરીર પાણી પાણી થઈ જાય છે. જુઓ, પ્રભા મળે તો હું તમારી પાસે છેલ્લું એટલુંજ માગુ છું કે એને મારી નાખજો, નહિં તો પરણાવશો નહિ. સીતારામભાઈ ક્યાં છે ? ”

‘ ચરણામૃત લેવા ગયા છે. ’

“ એતો દેવ છે. મનુષ્ય નથી. મારે માટે થઈ ઘણું વેઠ્યું છે. મને બહાર લઈ જશો ? એકવાર આકાશ જોવાની ઈચ્છા થઈ છે. ”

“ હા, ચાલ. ” કહી યોગેશ શાન્તાને ઉઠકી બહાર લાવ્યો.

“ ભાભી ! ભાભી ! ચરણામૃત લાવ્યો છું ” કહેતો સીતારામ ઉતાવળે પગલે તેની પાસે આવ્યો.

“ આપો ભાઈ, આપો. પ્રભુ તારે ખોળે લેજો. ” મોં ઉઘાડ્યું, ચરણામૃત ગળાની અંદર પહોંચ્યું. મૂખ બંધ થયું અને આંખો અડધી ઉઘાડી રહી ગઈ.

શાન્તાનો આત્મા સદાની શાન્તિ ભોગવવા પ્રભુને ખોળે જઈ બિરાજ્યો.

“ ભાઈ, શું થયું ? ભાભી, ઓ ભાભી ! ” સીતારામ તેને ખોલાવવા લાગ્યો.

“ સીતારામ, ખોલાવ-ખોલાવ. હજુય મોટેથી ખૂસ માર જો એ સાંભળે અને જવાબ આપે તો. હું ન આવ્યો હોત તો થોડાક દિવસ જીવન. ”

“ ઠીક કર્યું, બાબી ! મરીને છુટી ગયાં. મા ! ખેનડી ! આટલું બધું દુઃખ તારા નસીબમાં લખ્યું હતું ? બાઈ, હું તો મૂર્ખો છું, તમને શું કહું ? તમે તો ખૂબ બણ્યાગણ્યા છો ને ? જરા જુઓ તો ખરા-કેવી રીતે રગડી રગડી સતી લક્ષ્મી જેવાં બાબીને માર્યા છે ! બાઈ, જો હું ફેજદાર હોત, જો મેં કાયદો ધડ્યો હોત તો તમને ફાંસીએ ચઢાવતં. તમારા જેવા સ્ત્રી ધાતકને તો એજ શિક્ષા જોઈએ. ” હૈયાની ખીજ યોગેશ ઉપર કાઢી “ મા ! મા ! ” કરતો સીતારામ આંત્તાની પાસે માથું નમાવી રડી પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કરણીનાં ફળ.

પૈસારૂપી વૃક્ષની ડાળે લાલચથી ભેગાં થએલાં પક્ષીઓ એ વૃક્ષ નાશ પામતાં ઉડી ગયાં. બિહારીને હુંદી પુતળી અને નાનો તેને તજ પારકે પૈસે મોજ ભોગવતાં બંને સાથે રહેતાં. બિહારી દેવાનો દાસ થયો. રોકડ, ધરેણું એતો બધુંય પુતળીએ ધરભેગું કર્યું હતું. પુતળીના હાથથી બચવા પામેલી સ્થાવર મિલકત હતી તે દેવામાં લીલામ થઈ. બીજને બિખારી બનાવનાર આજે બિખારી બની એકા દુકડા ખાતો મોદીખાનાનો ધંધો કરતી એક ડોશીને ત્યાં પડ્યો રહેતો.

જો ઈશ્વરને માનીએ તો પાપની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે. કર્મ માનીએ તો કર્મ પ્રમાણે ફળ ભોગવવાં પડે છે. પછી આ જન્મ કે પુનર્જન્મ. પુતળીના પાપનો ઘડો પશુ બરાઈ ગયો હતો. પોતા પાસે પૈસો આવવાથી તેનો ઉપયોગ તે ગામેગામ માણસોને મોકલી છોકરીઓને પકડી લાવવામાં કરતી. બૂલી પડેલી, અનાથ ગરીબ એવી

છોકરીએને તે ફેસલાવી ખાવાપીવા કે પહેરવા એટલાની લાલચે પટાવી લાવતી અને કોઈ વખત ચોરી કરીને પણ લઈ આવતી.

હમણાં તે ગંગાને કિનારેથી એક છોકરીને ચોરી લાવી છે. તે ખીજી કોઈ નહિં પણ કમ્ભાગ્ય યોગેશની દીકરી પ્રમા હતી.

નાનો પુતળીને ઘણું સમજાવતો કે ‘તું આ છોકરીને છોડી મૂક. કોઈ સારા ઘરની છોકરી લાગે છે. એને શોધવા પોલીસનાં પણ માણસો ફરતાં હશે. કદાચ જો કોઈ દુસ્મનાઈ કરી પોલીસને ખબર આપશે તો આપણા બાર વાગશે.’ પણ પુતળી માનતી નહોતી.

આજ તો ગમેતેમ થાય પણ એ છોકરીને છોડી મૂકાવું ત્યારેજ રહું એવો નિશ્ચય કરી નાનો પુતળી પાસે વાતો કરતો બેઠો હતો. પહેલાં તો તેણે ધમિથી વાત ઉપાડી: “જો પુતળી તું માઈ કહેવું સાંભળતી નથી પણ પોલીસમાં કોઈ ખબર આપશે તો માર્યા જઈશું.”

પુતળીના મનમાં પણ એમ આવ્યું કે એ સાજો દરરોજ મારા કામની વચમાં આવ્યા કરે છે, બાઝ્યા કરે છે. આજ તો એની સાથે તકરાર કરી પાણીયું આપી દેવું. એટલે તેણે ઉચે સૂરે જ આદર્શ. “જો નાનીયા, મેં કોઈ દિવસ કોઈનો એક આટલોય શબ્દ નથી સાંખ્યો, અને તારા બોલો તો મારે દરરોજ સહન કરવા પડે છે. બધી વાતની માણસને હદ હોય કે નહિં? તારે માટે થઈને તો મેં બિહારીને રસ્તાનો બિખારી કર્યો. તું પણ રોજ રોજ કેટલાય રૂપિયા ઉઠાવે છે. એ બધું હવે મારે નહિં પાલવે.”

“તે મારે માટે થઈ બિખારી કર્યો હશે! હજી કાલે જ મને એ મળ્યો હતો. દારૂ તો ક્યાંથી લાવે? ગાંજો કુટે છે અને અપીણ ખાય છે. તેનાય પૈસા નહિં હોય તે મારી પાસે માગ્યા. એક બે રૂપિયા આપ્યા. કહ્યું કે બીજા નથી. એને માથે દેવું થઈ ગયું, બાઈ સાહેબે જાણ્યું કે હવે તો બધું જશે એટલે નગદ લઈ સરકી ગયાં. એ બધું મારે માટે કે?”

પુતળી તેના તરફ લાંબા હાથ કરી બોલી: “ તારા માટે, મુઠા તારે માટે જ એ બધું. ”

“ સાળી ગમે તેમ પણ આખરે બેઠમિાન જત તો ! ” નાનો બોલ્યો.

“ જેમ નથી બોલતી તેમ માથે ચઢતો જાય છે. આજ તો બેઠમિાન કહી અને કાલ તો બીજું શુંએ કહે ! ચાલ, નીકળ મારા ધરમાંથી. ” પુતળી એને કાઢવા ઉભી થઈ. નાનો પણ બહુ ગુસ્સે થયો હતો. તે બોલવા જાય છે એવામાંજ કોઈએ બારણું ઠોકી બમ મારી. નાનાએ બારણું ઉઘાડ્યું. હવાલદાર અને પોલીસનાં બે ચાર માણસને જોયાં. જોઈને જ ગભરાયો. નાનાને જોતાં જ હવાલદારે પૂછ્યું “ નાનાલાલ આપનું નામ કે ? તમે જ આ પુતળી નાયકાને ત્યાં રહેો છો ને ? ”

“ જી ના. માઈ નામ તો બાઈલાલ. ”

“ અને તમાઈ નામ પુતળીબાઈ કે ? ” પુતળી તરફ જોઈ હવાલદારે પૂછ્યું.

“ હા બાઈ. હું કંઈ આ અભાગીયાના જેવી જીંદગી નથી. ”

“ આ એજ ધર, ” કહી હવાલદારે સીપાઈઓને કહ્યું, “ જાઓ, આખા ધરની ઝડતી લ્યો, અને છોકરીને શોધી કાઢો. ”

“ શેની છોકરી ? ઝડતી શા માટે ? ” પુતળી રાક્ષમાં બોલી.

“ તમે કાશીમાં ગંગાને કિનારેથી એક છોકરીને ચોરી લાવ્યાં છો એ ખબર આજે અમને બિહારી નામના માણસે કહ્યા. ”

“ એય બાપ ! એ છોકરી ? એતો આ સાળે નાનીયે ઉપાડી લાવી મને કહ્યું કે કોઈ ગરીબની છોકરી છે. એટલે મેં એને ધક્કામાં રાખી. હાય ! હાય ! હવાલદાર સાહેબ, હું તો બૂલી. આ રાખને

લીધે ફસાઈ. મારા ઉપર મહેરબાની રાખજો ” પુતળી પોતાની દળા અજમાવવા લાગી.

નાનો પોતાને માથે આવી પડયું ધારી ત્યાંથી છટકવાની બારી શોધવા લાગ્યો. કંઈ સુજી આવવાથી બોલ્યો: “ હવાલદાર સાહેબ તમે આ વેશ્યાનું કહ્યું સાચું માનશો નહિં. આપ કોઈ ઉમદા માણસ લાગો છો. આપનાથી શું કરવા છુપાવવું જોઈએ. છોકરી છે, અને તે બાળ ઘરમાં છે. લ્યો હુંજ એને અહિં લઈ આવું.” કહી તે જવા લાગ્યો. હવાલદારે તેને જતો રોકી કહ્યું. “ ના ના, તમે અહિંજ ઉભા રહો. આપણી પાસે ઘણાં માણસો છે. હમણાં શોધી લાવશે.”

માણસો ઘરમાં ફરી વળ્યાં. સીતારામ પણ તેમની સાથે આવેલો. તે તો ઘેલાની માફક ઝોરડે ઝોરડા ફરી વળ્યો. એક ઝોરડો રમકડાંથી ખૂબ શણગારેલો હતો તેમાં પ્રભા બેઠી બેઠી રમતી હતી. સીતારામ તે ઝોરડામાં પેઠો. પગરવથી ચમકી પ્રભાએ તે તરફ જોયું. સીતારામને જોઈ “ કાકા ! કાકા ” કરતી એકદમ દોડી આવી તેને ગળે વળગી પડી. “ બહેન ! બહેન ” કરતા સીતારામે તેને છાતી સરસી ચાંપી બહાર હવાલદાર પાસે દોડી જઈ કહ્યું, “ આ જ મારી પ્રભા, મારાં બાબીનો પ્રાણ, મારા બાઇનું ધન.”

“ કેમ બાઈલાલ હશે નાનાલાલ અને પુતળીબાઈ, તમારે કંઈ કહેવાનું છે ? ” હવાલદારે પૂછ્યું.

“ જ ના ” બંનેએ કહ્યું.

“ રામસિંહ ! આ બાઈ તથા બાઇને હાથકડી લગાવી રસ્તા વચ્ચે થઈ થાણામાં લઈ જા. નાનાલાલ ! તમને તો હું સારી રીતે ઝોળખું છું, બિહારીના મંત્રી હતા. તેનું બધું પચાવી અહિં આવી રહ્યા છો તે હવે ખબર પડશે.”

“હું ગમે તેવો પણ નાતગતવાળો માણસ કહેવાઈ. મને આની સાથે આમ બેડી પહેરાવી રસ્તા વચ્ચેથી ન લઈ જશો. એટલી મારા ઉપર દયા કરો. હું તમને જે હશે તે સાચે સાચું કહીશ. મેં તો એ રાંડને નાજ પાડી હતી કે છોડરીને ન રાખ, પણ માન્યું નહિ. એનાં પરાક્રમે તો બધાંય ગણુવીશ.”

“વળી ખીનું શું પરાક્રમ છે ?”

“મારા ઉપર મહેરબાની રાખજો. હું તમને એ બધાં કહું છું. આ રાંડે રૂપીયા બે હજાર લઈ બિહારીલાલની વહુ તરીકે ખોટી સાક્ષી આપી છે. હવાલદાર સાહેબ મેં સાચે સાચું કહ્યું છે. કૃપા કરી મને ઓછી શિક્ષા કરજો. હું પણ એ પાપમાં સામેલ હતો.”

“એમ ! કેવું નીચ કામ ! ત્યારે તો આ નાયકા અને તમારે લીધે થઈ એક ગૃહરથને જેલ ભોગવવી પડી, અને બિહારી-તેને પણ શિક્ષા થવી જોઈએ. રામસિંહ ! આ પુતળીને થાણામાં લઈ જાઓ. નાનાલાલ મારી સાથે આવશે.”

“ઓ મા ! ઓ બાપ ! મેં તો દૂધ પાછ કાળા નાગને ઉછેર્યો” કરતી રડતી રડતી પુતળી પોલીસ સાથે ચાલી. નાનાલાલ અને હવાલદાર પણ ચાલ્યા. એ બધું સરખસ થાણામાં એકઠું થયું. હવાલદારે ફ્રાન્સદારને બધી વાત કહી. બિહારીને શિક્ષા કરવાનું તે કંઈ શોધતોજ હતો એમાં કારણ મળી ગયું. વારંટ આપી બિહારીને પકડી લાવવા હવાલદારને રવાના કર્યો.

મોદીખાનું વેચતી ડોશીને ત્યાં તેની દુકાનમાં બિહારી એક બાંકડા ઉપર મેલું ઘોતીયું અને ફાટલું પહેરણુ પહેરી બેઠો બેઠો ફેરી વાળા પાસેથી આ લઈને પીતો હતો.

આ પી રહ્યા પછી ડોશીને. પૈસા આપવાનું કહ્યું. ડોશી અણકતી બોલી “જ્યારે પૈસા હતા ત્યારે નાનીયા ને પુતળીને ખવરાવ્યું”

અને અત્યારે આવે વખતે અમે યાદ આવ્યાં ! ગાડીઘોડા દોડાવ્યા, રાજની માફક ક્રયાં એટલે હવે મહેનત ન થાય. હું આવી ધરડી-મારાથી કામ થાય અને તમારાથી ન થાય ! ”

“ અરે બાપુ થતું હોય તો જોઈએ શું ? પૈસાં તો ધણાય હતા. પણ ચારોમાં ધુમાડાની માફક ઉડી ગયા. ધરમાં સાક્ષાત્ સતી લક્ષ્મીના અવતાર હતો. તેને પણ મારી હાંકી કાઢી. કોઈ દિવસ એના હાથમાં રાતી પાઈ સરખીય મૂકી નથી. અને જેઓને માઈ સર્વસ્વ આપી મોજ કરાવી છે, તેઓતો આજ સામા મળે તો પણ જાણે ઓળખતાજ નથી એવાં અજાણ્યા થઈ જાય છે. મને જોતાંજ નજર આડી કરી ચાક્ષ્યાં જાય. જવા દે સાળાં નિમકહરામ ! પણ જે જો ડાશી તમે મને દગો ન દેતાં ” કહી બિહારી અંદર ગયો.

થોડીવાર થઈ હશે ત્યાં જ હવાલદાર અને તેનાં માણસો દુકાન ઉપર આવી “ બિહારીલાલ અહિં રહે છે કે ? ” પૂછ્યું. ડાશીએ ‘ હા ’ કહી બિહારીને બહાર બોલાવ્યો. બિહારી બહાર આવ્યો.

“ બિહારીલાલ તમારું નામ કે ? ” હવાલદારે પૂછ્યું.

“ નહિં તો !- મારું જ નામ બિહારીલાલ. જે બોલું માનતા હો તો પૂછો આ ડાશીને. ”

“ તમારે નામે એક વોરંટ છે. તમે એક કેસમાં પુતળી નામની વેશ્યાને જ્યોતિને નામે ખોટી સાક્ષી પુરાવી છે. ”

“ પુતળી ? ખોટી વાત. પુતળી કોણ ? ” બિહારી અજાણ્યો થઈ બોલ્યો.

“ તારી મા-જે તારું હુંડી પૈસાદાર બની બેઠી છે તે ” ડાશીએ તેના સ્મરણમાં આવે માટે ચોકબો બુલાસો કર્યો.

“ કોણે કહ્યું પુતળીએ સાક્ષી પૂરી છે ? એતો મારી સ્ત્રીજ હતી. ”

“ એ બધું તો ફ્રેન્દાર સાહેબ પાસે જઈ સાંભળશો. હમણું તો મહેરબાની કરી અમારી સાથે થાણામાં ચાલો. નહિં તો અમારે ધસડીને લઈ જવા પડશે.”

વોરંટ છે. ગયા વિના છૂટકો નથી ધારી બિહારીલાલભાઈ પોલીસ સાથે ચાલ્યા. થાણામાં જઈ પુતળા અને નાનાને ભેટ્યા. વિચાર્યું કે ઉગરવાનો હવે ઉપાય નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

“ તિલકે નથી રહુ સૌભાગ્યવતાં : ”

સૂર્ય કિતિજમાં અર્ધ હુએલો હતો. હુઆતા સૂર્યનાં છેલ્લાં દિરણો ઝીલતી વાદળીઓ રંગીત આકાશમાં રંગીત બની પોતાનો આભાસ જગત ઉપર નાંખતી હતી. નદીનો પ્રવાહ, એ આકાશની નીચે રંગીન થતો, શાન્ત અને નિર્મળ વહેતો હતો. પક્ષીઓ પોતાના માળામાં શાન્તિનું આવાહન કરતાં બેઠાં હતાં. પવન ધીમો ધીમો મીઠી લહેરે વાતો હતો. સંધ્યા ખીલી હતી.

નદીની બેખડે એક ઝુંપડીના ઉમરામાં પગથીયાં ઉપર પગ રાખી એક બાઈ કંઈકે શુંથવામાં એકતાન થઈ ગઈ હતી. સંધ્યાનું તેજ એના મુખ ઉપર પડતું હતું. ધીમો ધીમો પવન જગતના સંદેશ એના કાનમાં દહેવા પ્રયત્ન કરતો હતો. સંધ્યાની શાન્તિ ધરતી પૃથ્વી, નદીનું કલકલ કરતું ધીમી ગતીએ વહેતું નીર, આકાશની રંગીનતા એ કંઈ તેની નજરમાં નહોતું આવતું. આજ એની આંતર સૃષ્ટિએ બાહ્ય સૃષ્ટિનો પરાજય કર્યો હતો બહારની સૃષ્ટિનો પ્રકાશ, માત્ર આંહિક જીવન જીવવા માટેના શ્રમમાં, તેને સાધનરૂપ થતો હતો. તે શુંથવામાં નિમગ્ન હતી.

થોડીવારે એક વૃદ્ધ હાથની લાકડીને ટેકે ચાલતો બારણામાં આવી હો. તેણે ધીમેથી દહું, “ જ્યોતિ.” જ્યોતિએ ઉંચું જોયું. “ બાપુ ” તે બોલી.

“ અંધારૂં થવા આવ્યું છે, હજી પણ તું ગુંથ્યા કરે છે. આંખ નહિં બગડે? તને જે શીખવ્યું તેની કમાણી પણ મારે જ ખાવાનો વખત આવ્યો? હરિ! હરિ!” કહી નિશ્વાસ મૂક્યો.

“ તમે એવું ન બોલશો. હું છોકરો હોત તો તેની કમાણી તો તમને ખપત જ. મને છોકરો ગણજો.”

“ કેને ખબર છોકરો હોત તો આટલું કરત કે નહિં. ગાહી, ઘોડા, નોકર, ચાકર કેટલાય સુખમાં તું ઉછરી છે. મેં મારે હાથેજ એ વૃક્ષ કાપી નાંખ્યું! મેં જ, હા મેં રાક્ષસે જ-ધર્માધર્મ સમજવા છતાં, પરિણામની કલ્પના કરવાની તાકાત છતાં, ઈશ્વરનો ડર ભૂલી જઈ, સંજોગોની અસરમાં આવી જઈ, તારી જીંદગી ધૂળમાં મેળવી છે. પ્રભુ! રે! મને દુષ્ટને પ્રભુનું પુણ્ય નામ ઉચ્ચારવાનો અધિકાર શો? મારાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત તો આ—” એમ બોલી ડાંગ બે હાથે પકડી માથામાં મારવા ગયો. જ્યોતિ આંખમાં આંસુ સાથે, હાથમાંનું કામ ઝડપથી પકડું મૂકી, તેના હાથ ઝાલી લઈ કહેવા લાગી, “ તમે વારંવારે એવું શું કરવા મનમાં લાવો છો? ગતં જ જ્ઞોચ્યેત. માફ જેવું પ્રારબ્ધ, તમે શું કરો? વળી તમે આવું બોલો છો તેથી મને નાહક દુઃખ થાય છે. આતો કાલે ગામમાં પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું છે. મારો નમુનો થોડોક અધુરો હતો તે પૂરો કરવા માટે જ અત્યાર સુધી હું ગુંથતી હતી. હવે તો પૂરો થયો.” વાત કરતા તે ડોસાને ઝુંપડીમાં દોરી ગઈ. વૃદ્ધના મનનો આવેગ આજ કંઈ જુદો હતો. જૂતકાળનું જ્ઞાન આજ તેને અતિ તીવ્ર હતું. તેણે :હું, “ બેસ, બેસ, આજતો મારે તને ઘણી વાત કરવાની છે. આજ હૃદય ખાલી કરવું છે. પણ તે આ અંધારી બદ્ધ ઝુંપડીમાં

નહિં. બહાર, આકાશ, પૃથ્વી, નદી, તારા, પશુ, પક્ષિ, માનવી સહુ બધે સાંભળે, ચાલ.” એમ કહી તે ઘરની બહાર જઈ બેઠો. ઉદ્ધમ પિતાનો આવેગ ઉભરાઈ જઈ અંતર બાર હલકો અને તો સાફ એમ સમજી જ્યોતિ હૈયાંની અનેક પ્રચંડ જ્વાળાઓ અંદર રાખી બહારથી શાન્તિ દેખાડતી ઉભરામાં તેની સામે બેઠી. થોડીવાર સુધી ગંભીર વદને, નિસ્તેજ થતાં નયને, અન્ધાર પછેડો પાથરતી રજનીને જોતો, શમશમાકાર શાન્તિમાં-નિશ્વાસ નાખી ધીરજલાલ બોલવા લાગ્યોઃ—

“ તારી મા તો આપઘાત કરી મરી ગઈ. પણ હવે શી દશા થઈ તે ખબર છે ? રોજ રાત્રે આ ઘરની ચારે બાજુએ ચોધાર આંસુ પાડતી એ ભમ્યા કરે છે. આ ભવ કે પછી બીજે ભવ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે છે. તારી માએ આપઘાત કર્યો, મારી આ દશા થઈ, અને પોતાને સલામત બહુ સુખી ધારતો બિહારી તો આર્થીય ભુંડા હાલ ભોગવી રહ્યો છે. મારા ઉપર આજે જ એક કાગળ હતો. એ વાંચીને મને કંઈક ટાટક વળી. ઇશ્વરને ઘેર ન્યાય છે. ઇશ્વરને પણ કંઈક બાન થયું. બિહારીએ ચોગેશને જલમાં મોકલ્યો હતો. એક વેશ્યાને તારા નામે ઝોળખાવી, તેની સહી કરાવી ન્યાયાધિશને છેતરી તેણે આ કામ કર્યું હતું. એ વેશ્યા કોઈની દીકરી ચોરી લાવી હતી, તે પણ ચોગેશની જ નીકળી ! આખરે પાપનો ઘડો ફટકો ! એ વેશ્યાને પોલીસે પકડી. વેશ્યાએ બધું કબુલ કર્યું જે ફોજદારના હાથમાં ચોગેશનું કામ હતું તેના જ હાથમાં આ મુક-ઈમો છે. તેણે બિહારીને પણ પકડી પોલીસ ચોક્કીમાં નજરકેદ કર્યો છે. જે આ પ્રપંચ પ્રમાણુસર નીકળશે તો જરૂર એને જેલ મળશે. તારા જેવી સતી સાધ્વી ઉપર અત્યાચાર કરે એનાં ફળ એને ખરાબર ચાખવા મળશે. ”

“ હે ! ” કહી જ્યોતિ ચમકી ઉઠી. તેની ઉર જ્વાળાઓ અનેક ગણી વધી ગઈ. પણ પિતાથી એ દુઃખ છુપાવવા, “ તમારે માટે રસોઈ કંઈ ” એમ કહેતી એ ઉભી થઈ ઘરમાં જતી રહી.

“ મારે જમવું નથી, તું જરા આરામ લે ”

જ્યોતિ, જાણે ન સાંભળ્યું હોય તેમ, મનમાં વિચારતી ધરમાં ચાલી ગઈ.

“ આરામ ! આરામ તો મૃત્યુ પછી એક સામટો લાઘવ. અત્યારે નહિં. હે પ્રભુ ! મારી પહેલાં મારા બાપુને બોલાવી લે, નહિં તો એમની સંભાળ લેનાર આ જગતમાં કોઈ નથી. અને મારા પતિ ! એમને માટે હું શું કરું ? ખરાબ સોજત, અશિક્ષિત, સમાજનો તિરસ્કાર, એણેજ એમની આવી દશા કરી મૂકી. ખરેખર એમને જોઈ મળશે ? જો ગુન્હો સાબીત થાય તો તો જરૂર. હું શું કરું ? મારાથી શું થાય ? આ વાત ન સાંભળી હોત તો સાઈ થાત. એમની પાસે હવે તો પૈસો પણ નથી કે જેથી મુકદ્દમા ચલાવી શકાય. પ્રભુ, તારા રાજ્યમાં ઉપાધિઓની પણ સીમા નથી ! બાપુ પણ કોઈને મોઢું ન બતાવાય તેથી અહિં આવીને રહ્યા છે. પોતાની જ પાસે જાણે પોતે અપરાધી ! શું કરું ? ” આવા વિચારોમાં તેણે રાત ગાળી. સવારમાં વહેલી ઉઠી, ઘરકામ પરવારી તે પ્રદર્શનમાં જવા નીકળી. પાછા આવતાં તેને બિહારી સાંભળ્યો. થાણામાં જવાનું મન થયું. ફોજદારને મળી જો કોઈ ઉપાય થાય તો એમ ધારીને તે તે રસ્તે વળી. હિન્દુ સ્ત્રી ! અદ્ભુત તારી પતિ પરાયણતા ! કોઈને બદલે દયા. વેરને બદલે મમતા. બચને બદલે જોમ. ઉદ્દેગને બદલે ધીરતા. દુનિયા બલે માનવું હોય તો માને. ખરાંની પારખ પ્રસંગ વગર ન થાય. સોનું કસોટીએ ચડે તોજ પરખાય. ફોજદારનું નામ પૂછતી તે થાણામાં આવી. બિહારીને હાથકડી પહેરાવેલો પાટ પાસે એક ઓરડીમાં જોયો. ઓરડીની બહાર ઓશરીમાં ખુરશી ઉપર ફોજદાર બેઠો હતો. જ્યોતિએ બિહારી તરફ જોયું. તેને ઓળખ્યો. બિહારી જ્યોતિને જોઈ ચમક્યો. મનમાં ધાર્યું કે હવે તો મર્યા. જ્યોતિ પોતે જ મારી વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરવા આવી. પિશાચને દેવીની દયાનું બાન ક્યાંથી હોય ?

“ રંગીનદાસ ફાજદાર આપનું નામ કે ? ” જ્યોતિએ પૂછ્યું.

“ હા. શું કામ છે ? ”

“ તમને મારે જે કહેવાનું છે તેમાંનું એક તો એ કે આ મારા પતિ છે, અને હું તેમની પત્ની જ્યોતિ છું. તમને ખાત્રી ન થતી હોય તો તેમને પૂછી જુઓ. ”

‘ હું ? ચાલો ઠીક થયું. આમાં તમારું જ કામ હતું. તમે ક્યાં રહો છો તેની ખબર નહોતી. ઈશ્વર કૃપાથી તમે જાતે જ આવ્યાં. તમારા પતિએ અને નાનાલાલે થઈ એક વેશ્યાને તમારે નામે ઓળખાવી એક સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને જેલ અપાવી. વેશ્યા ને નાનાલાલે, જે કે અત્યારે તો બંને જેલમાં છે, કમુલ કર્યું છે કે તેણે આ બિહારીલાલ પાસેથી બે હજાર રૂપિયા લઈ તમારે નામે ખોટી સાક્ષી પૂરી. ”

“ એ બધી ખોટી વાત. તેણે એવું ખાદું નામ ધારણ કર્યુંજ નથી. વધારેમાં મારા પતિ ઉપર વેર લેવા માટે જ આવી ખાજી ગોઠવી કાઢી છે. યોગેશના મુકદ્દમા વખતે મેં જ સાક્ષી પૂરી હતી. તમે મારા પતિ તરફનો કેસ પાછો ખેંચી લ્યો. તેમને છૂટા કરો. મેહરબાની કરી તેમની હાથકડી કાઢી નાંખો. ”

“ તમે ખરેખર બિહારીનાં પત્ની છો ? ”

જ્યોતિના બોલ ઉપરથી ફાજદાર સંક્રિત થયો હોય તેમ લાગવાથી આગળ બોલી, “ તમે તો પોલીસ લોક છો, વધારે તપાસ કરવાથી ખાત્રી મેળવી શકશો. હું કંઈ ખીજી જ્યોતિ બની તમને છેતરવા નથી આવી. ”

“ ના, ના, બહેન, મને માફ કરો. હું સમજ્યો કે તમે બિહારી-લાલનાં પત્ની જ; અને સાથે એ પણ સમજ્યો કે તમારા પતિને

અચાવવા ખાતર તમે મારી પાસે ખોટું બોલો છો કે યોગેશના મુકર્દમા વખતે—”

“ ના તે તમારું અનુમાન સાચું નથી. તમે જે મારા પતિ પર તહોમત મૂક્યું છે તે તદ્દન ખોટું છે. મારા પતિ નિર્દોષ છે અને તેમની વિરુદ્ધમાં જે છે તે તો મારા પતિને ઘેર એકા દુકડા ખાધ ઉછરેલો એક નીચ કુતરો અને ખીજી વેશ્યા. જ્યારે તેમની સ્થિતિ સારી હતી ત્યારે તેમનું બધું લુંટી લીધું, અને અત્યારે તેના બદલા તારિકે તેમને આવા સંકટમાં નાખ્યા.”

“ વારુ, એ તમારી બધી વાત માની કે તમારા પતિ તદ્દન નિર્દોષ છે, અને આ લોકોએ તેમને જેલ મોકલવા માટે કેવળ દ્વંદ્વ ઉભો કર્યો છે. પણ જલેન, એ મુકર્દમાનો બધો આધાર તો પ્રમાણ ઉપર છે. તમે કહેછો તે ન્યાયાસન આગળ સત્ય તરીકે નહિં કમુલ થાય.—પણ તમારા નામે જે સહી કરી છે તે દ્વંદ્વરમાં હશે. તેની સહીના અક્ષર સાથે તમારા અક્ષર મળતા નહિં આવે, અને પુતળીના તો સાખીત કરતાં કંઈ વાર નહિં લાગે.”

“ ફોજદાર સાહેબ, મારા પતિને તમારે છૂટા કરવા જ પડશે. કોઈ રીતે તમે તેને જેલમાં મોકલી નહિં શકો. દ્વંદ્વરમાં જે નામે સહી છે તે મારી જ છે, અને જો તે તે અક્ષરને મળતી સહી કરશે તો હું કહીશ કે જ્યારે તે મારા ઘરમાં રહેતી ત્યારે મારા અક્ષર પ્રમાણે અક્ષર કાઢતાં શીખી હશે.”

“ મને લાગે છે કે તમારા પતિને મુક્ત કરવા તમે ઘેલાં ચયાં છો. ખરું ખોટું વિસરી ગયાં છો. તો પણ એટલી વાત તો યાદ રાખજો કે જ્યારે ન્યાયાધિશ તમને સહી કરવાનું કહેશે ત્યારે પહેલી જે સહી દ્વંદ્વરમાં છે તેના અક્ષર જોડે તમારા અક્ષર શી રીતે મળતા આવશે ? તમે ખોટું બોલો છો તે ત્યારે જણાઇ આવશે.”

“ના, નહિં જણાવા દઉં. સહી તો આ આંગળીએ કલમ પકડીને કરવી પડશે ને? સહી કરવાની આવે તે પહેલાં જ હું એ કાપી નાંખીશ. કહીશ કે રોગ થવાથી એ કપાવવી પડી, એટલે પહેલાંની માફક હું સહી કરી શકતી નથી, અને લગ્ન થયા પછી મેં કોઈ સાથે એવો વ્યવહાર રાખ્યો નથી કે જેને મેં કાગળ લખ્યો હોય કે જેથી મારા નામની સહી તેમાંથી નીકળે. વાત વાતમાં નકામો વખત જાય છે. બાઈ, તમે મારી મનની સ્થિતિ સમજી મારા પતિને મુક્ત કરો. એટલી હું તમારી પાસે બિક્ષા માગું છું. તમારે જો દીકરી હોય તો મને તેના જેવી જ ગણી મારા ઉપર એટલી મહેરબાની કરો. તમે એટલા બધા ઘાતકી ન થાઓ. તમને મારા સમ છે. મારા પતિને જેલમાં ન મોકલશો. હું જાઉં છું. મારે ઘણું આધે જવાનું છે, રાત પડી જશે” કહી હાથ જોડી પ્રણામ કરતી દીન, આજીજીયુક્ત, અસહાય, હતાશ મોંએ જવા માટે પગલું ભર્યું.

(બહારી આ બધું સાંભળતો દિગ્મુદ્ધ જેવો ખની ગયો હતો. અચાનક તેના મોંમાંથી શબ્દો નીકળી ગયા:—“આ મારીજ પત્ની! જે મને ગોળી મારવા આવી હતી તેજ.”

“ઉભી રહે બહેન, થોડીવાર ઉભી રહે” કહેતો ફોજદાર ગળગળો થઈ ગયો. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે બોલ્યો, “આજ આટલા વર્ષોમાં પોલીસ ખાતાની હળરો ખૂરી ફરજને બળવતાં કોઈએ મારી આંખમાં પાણી નોયું નથી; પણ આજ આ આંખમાં પાણી ભરાય છે. એ આંસુ હૃદય હચમચાવી મારી ફરજને ભૂલાવે છે. મારાં કર્તવ્યને માનતું નથી. હું બધું સમજું છું. તમારા પતિનું તમારી સાથે વર્તન, તેમનું ચરિત્ર, અત્યારે તેમની સ્થિતિ એ બધું જાણું છું, જોઈ છું છતાં મને વિશ્વાસ નથી આવતો કે તમારા જેવી સ્ત્રી આવા વખતમાં હજી પણ ગુજરાતનાં ગૃહોને ઉજળી રહી છે! એક તરફ તમે, બીજી તરફ કઠોર કર્તવ્ય! પતિને

મુક્ત કરવા માટે સતી સાવીત્રી જેવી દૃઢ નિશ્ચય અને ખીજ તરફ કર્તવ્ય પરાયણ આ વૃદ્ધ! શું કરવું એ સૂઝતું નથી. પરંતુ એટલું તો બાળું છું કે હવે મારાથી આ નોકરી નહિં કરી શકાય. હું કંઈ વાત નહિં છુપાવું. જે દશે તે ન્યાયાધિશ પાસે સાચેસાચું કહીશ કે દયાની આગળ કાયદો નકામો છે. જો એ દયા કરે ને તમારા પતિને મુક્ત કરે તો, અને મને પણ એવો વિશ્વાસ છે કે આથી કરીને તમારા કલ્યાણ માર્ગમાં હું વિઘ્નરૂપ નહિં થઈ પડું.” કહી બિહારી તરફ તે દોડ્યો. બિહારીની હાથકડી કાઢી નાખી કહ્યું, “બિહારીલાલ, તમારી સ્ત્રીને ખાતર તમને જેલ જતા બચાવવા માટે મારાથી બનતું કરીશ.”

“હવે હું બહુ છું. તમે મારા પિતાતુલ્ય છો. વધારે શું કહું? હું બહુ કમબાગ્ય છું. આ કાગળ રાખો. તેમાં મારું શિરનામું છે જેથી કંઈ કામ પડ્યે તમે મને બોલાવી શકો.” કહી કાગળ આપી બોલોતિ રસ્તે પડી.

“જા બહેન, ગુજરાતને ગૃહે ગૃહે તારા જેવી આદર્શ સ્ત્રી હો કે જેથી ખીજ દેવીઓની પૂજન કરવાનું પ્રયોજન ન રહે” વૃદ્ધ નીતરતે હૃદયે અંતરથી આશિષ આપી. બિહારીનો હાથ પકડી કહ્યું: “ચાલો બિહારીલાલ તમને મારે ઘેર લઈ જઈ” આ બધું જોઈ બિહારીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ગળગળે સાદે તે બોલ્યો: “શું ચાલી ગઈ? હું શું બેશુદ્ધ થઈ ગયો હતો! ના, મારે તમારે ઘેર નથી આવવું. મારે મુક્તિ નથી જામતી. મને જેલ મળે તેવું જ કરો. મેં જ ખોટી જ્યોતિને નામે સહી કરાવી છે, હું જ લુચ્ચો છું, લંપટ છું, દોંગો છું. મેં જ મારી પત્નીને કંઈ આપ્યું નથી. જેટલો બને તેટલો તેના તરફ અભ્યાસ કર્યો, રાક્ષસની માફક-સેતાનની માફક. આજ તેનું આવડું મોટું દાન લઈ જીવવાની ઇચ્છા થતી નથી. મને શિક્ષા કરો.”

“ભાઈ હું પણ ક્યારનો એજ કહી રહ્યો છું. પથરા ભાંગવાથી

જ શિક્ષા થાય છે એવું કાંઈ હોતું નથી. આ શિક્ષા તો એવી છે કે જેથી સારા થવાય, તમે સુધરો. તમારો પશ્ચાતાપ એજ તમારા મહા પાપનું પ્રાયશ્ચિત છે.” કહી હાથ ઝાલી તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો.

રાત પડવા આવી હતી. આકાશમાં કાળાં વાદળાં ચઢી આવી જગત્ પરના અંધકારમાં વધારો કરતાં હતાં. વચમાં વચમાં વીજળી ઝંચુકતી હતી. થોડીવાર પછી ઝરમર ઝરમર વાદળ વરસવા લાગ્યું. જ્યોતિ રાત પડવાથી ઉતાવળે પગલે નદીને આરે નિર્જન સ્થળમાં કંઈક વિચારતી વિચારતી ઘેર જતી હતી. આઘેના ભડકા તરફ તેની વારે વારે નજર જતી. તે સ્મશાન ભૂમિ હતી. વિચારતી કે પ્રભુ મને આ સ્થાનમાં લાવી બોરી લીધેલા જીંદગીના ભડકાને આ ભડકાથી ક્યારે શાંત કરશે ? કંઈક કર્તવ્ય ! આ નાશવંત દેહને, ઇચ્છા અનિચ્છાએ, લગામ તાણી રોકી રાખેલા ઘોડા માફક, ફરજ બળવવા રાખવો પડે છે, પણ જીંદગીની કટુતાએ શક્ય સમ સાથે છે. એવું જીવન શા માટે જીવવું ? ત્યારે મરીને પણ શું થાય ? મારા બાપુનું શું થાય ? એમને ખાતર તો મારે જીવવુંજ જોઈએ. વિચાર વનજમાં ધસડાતી તે ચાલી જતી હતી, એવામાં અચાનક એને કાને કંઈક સ્વર સંભળાયો. તે વિચારમાંથી એકદમ ચમકી. ફરીવાર કાન માંડી ધ્યાનથી સાંભળ્યું. આગળ પાછળ અંધારામાં નજર કરી. કોઈ જણાયું નહિં. અચાનક વિજળી ચમકી. કોઈ ચીથરેહાલ પુરૂષ ગાંડાની માફક બકતો બકતો પોતાની તરફ આવતો દોડાં.

“સ્મશાનમાંથી માણસ પાછું શરે ? ચિતાની આગમાં પણ તેનો અંત ન આવે ? રોજ રોજ જોઈ છું-પણે-પણે દૂર ક્ષિતિજમાં, મારી આસપાસ આ વિજળીના ઝબકારમાં, આ આકાશને પેલે છેડે, સર્વત્ર તેને જ જોઈ છું” આવું આવું બકતો તે માણસ જ્યોતિની સાવ પાસે આવ્યો. જ્યોતિ ચમકી ઉભી રહી. ઘાંટો પાડી બોલી, “કોણ છે ? કોઈ ગાંડા જેવો લાગે છે ?”

આવનાર માણસે વધારે લવવા માંડયું: “દયામયી આખરે આવી ? કંઈ બોલ તો ખરી ? પેલેપારની કંઈ વાતો કહે. શાન્તા ! શાન્તા ! અચાનક વિજળી ચમકી. એ વિદ્યુતના ચમકારામાં આવનાર માણસને ઝોળખ્યો. “કોણ ? યોગેશ ?” કહી જ્યોતિ એચાર પગલાં પાછી હટી ગઈ.

“સાચે સાચેજ જાણે ચાલે છે, એ જ્યોતિ ને શાન્તા. તમે કોણ ? જ્યોતિ કે શાન્તા ? ઝોળખી નથી શકતો.” યોગેશ જ્યોતિના મુખ સામે તાકીને જોતો ઉભો રહ્યો.

“યોગેશ, તમે અહિંયા ?” અચંબો પામી જ્યોતિ બોલી.

“એજ સ્વર, એજ મીઠાશ. પ્રભુ વળાધાતે આ જગતને સદાને માટે પ્રલય કરે. જેથી એ શબ્દ ફરીવાર આ કાને ન પડે. હવે એ સાંભળવાની ઈચ્છા નથી”-

જ્યોતિ દ્યાર્દ્ર સ્વરે ફરીથી બોલી “યોગેશ !”

“હજી પણ ! હજી પણ એજ સ્વર ? આ તો સ્વપ્ન કે જાગૃત ? આ માયા, કે સત્ય ? તું તુંજ, તેજ જ્યોતિ ! હજી કંઈ બાકી રહી ગયું છે ? માથું ઉંચું રાખવાની લાલચે પદાધાત કરી કાઢી મૂક્યો. મેં તો માગ્યો પણ નહોતો, છતાં હાર આપી ચોર બનાવી પકડાવી દીધો. ખોટી સાક્ષી પૂરી જેલમાં મોકલ્યો. તેં તારે હાથે જ એ ફોટો તો આપ્યો હતો. ત્યાર પછી સ્ત્રી ઉપવાસ કરી મારે માટે તલસી તલસી મરી ગઈ; છોકરી તો ક્યાં હશે તે તો રામ જાણે ? અને હું-ખરેખર તેજ યોગેશ ! ખરે જ હું સ્ત્રી પરણ્યો હતો ! સાચે જ મારી દીકરીને કોઈ ઉપાડી લઈ ગયું ! સાચે જ હું તને ચાહતો હતો ! સાચે જ હું જેલમાં જઈ આવ્યો ! કોણ ? કોણ મને એ બધું સમજાવે ?”

“તમારી સ્ત્રી આ જગતમાં નથી ?”

“ના, તેતું મેં ખૂન કર્યું ?”

“હે ?”

“અમકે છે શું કરવા, ખોટું નથી. સાચે જ મેં તેનું ખૂન કર્યું અને તે તારે જ માટે.”

“મારે માટે ?”

“હા-હા-તારે માટે ! હું કેમ તેને ચાહી શક્યો નહિં ? શા માટે તેં તેની અને મારી દીકરી સામું પાછું વાળીને જોયું પણ નહિં ? શા માટે તેણે મારે માટે જંખી જંખી પ્રાણ ખોયા ? શા માટે આજ મારી આ દશા ? કહે શા માટે તને ન મેળવી શક્યો ? શા માટે તું તારા બાપને એટલું પણ ન કહી શકી કે હું ખીજ સાથે નહિં પરણું ? એમ જો કહ્યું હોત તો તારો બાપ તારા ઘરને આંગણેથી મને હાંકી કાઢવાનું સાહસ કરી શકત ?” દુઃખ અને લાગણીના અવેશમાં યોગેશથી વધારે ન બોલાયું. તે થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. જ્યોતિ પણ કંઈક વિચારમાં ઉભી હતી. આઠાશમાંની વાદળીઓ વીખરાઈ. આછા આછા તારા દેખાવા લાગ્યા. ચંદ્ર ઉપરથી વાદળું ખસતાં તે આછો પ્રકાશ ઢાળવા લાગ્યો. “હજી પણ-હજી પણ એજ મોહકતા ! એજ અમૃત ! આંખોમાં અને વદનમાં. એ શું વિષ કે અમૃત ?”

“વિષ કહે તો વિષ. અમૃત કહે તો અમૃત. ગમે તે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે ધાર” જ્યોતિ નિશ્વાસ નાખી બોલી, “પરંતુ મેં તો આવું ધાર્યું જ નહોતું. તારા આ હાલ ? અને તે પણ મારે માટે થયેને-એક તુચ્છ સ્ત્રીને માટે ? યોગેશ ! મેં આવું સ્વપ્ને પણ કલ્પ્યું નહોતું. મેં તો એવી આશાઓ બાંધી હતી કે બહે મારી સાથેના સંબંધ તૂટે પણ મારા મનમાં તો તને મેં એક આદર્શરૂપ માન્યો હતો. સંસારના લાખો વિઘ્નો, વિટંબણાઓ, તોફાનો, વજાઘાતોની વચ્ચે આ વિશાળ વટવૃક્ષની માફક તારૂં શિર, ગૌરવ ને મહત્તાની સહજ શાખાઓથી વિસ્તરતું આ સંસાર અરણ્યને સદાય શાન્તિનું સ્થાન બનાવશે, સ્નિગ્ધ દરશે. અને તેજ તું આજ આ દશામાં ! યોગેશ ! આ શું ? આ શું થઈ ગયું ?”

“ માફ ગમે તે થયું, તેમાં તને શું લાગે વળગે ? ”

“ તે તો અનંતર્યામી જાણે, તને શું કહું ? પરમેશ્વરે મનુષ્યને આંખો આપી છે, આ બહારની સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોવા. પરંતુ આ હાડમાંસની અંદર જે હૃદય, તેને જોવા સમજવા માંટ શક્તિ આપી હોત તો તમે સમજી શકત કે એની અંદર શું શું બર્થ છે? મને મેળવી નથી? શું નથી મેળવ્યું? આ દેહ! સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ એજ સંસારમાં સૌથી મોટો હશે? બીજો શું સંબંધ નહિં હોય? બંધુત્વ, સૌહાર્દ, એ બધું માત્ર નામનું જ હશે? એનું કંઈ મૂલ્ય જ નહિં હોય? યોગેશ, તેં તારા જીવનમાં એક મોટામાં મેટી ભૂલ કરી છે.”

“ શી ભૂલ! કેવી રીતે ? ”

“ મેં તો જ્ઞાતિ છાજતી બધીય લજ્જાનો સંક્રોચ દૂર કરી મારી માને કહ્યું હતું કે તમારી સાથે જ મારા લગ્ન કરે, પણ તેણે સાંજળ્યું નહિં. એથી વધારે મારાથી શું થાય ? હું શું કરી શકું ? સાર પછી મેં મારા મનમાં જ એક આદર્શ જગત્ ધર્યું હતું. તે જગતમાં મહારો આદર્શ, સુહૃદ, બંધુ, ગૌત્ર જે કહું તે એક માત્ર તું જ હતો. મારા જેવો જ દમ્ભાગ્ય ! જેટલો સંસારનો અત્યાચાર સહન કર્યો તેટલાં જ આંસુ પાઈ મેં એને લેધ્યો. નિરાશાએ આ છાતીનું બળ હરી લીધું. પરંતુ ત્યારે મેં એમ ધાર્યું હતું કે આ તો કાર્યક્ષેત્ર છે, કામ કરવાનું છે. પૂરૂં થયે ચાલ્યા જઈશું; આ દીનતા, આ હતાપ એ તો બે દિવસનાં. મનમાં ધાર્યું હતું કે તમે તો પુરૂષ, વિશાળ કર્મક્ષેત્ર તમારા સન્મુખે. તમે તો ઘણી મહત્તાથી ભરેલા છો. કેટલાય નિરાધારના આધારરૂપ, કેટલાય બચિતના બંધુ, કેટલાય હૃતભાગ્યના જીવન-સંગી ! યોગેશ, શું કહું ? માફ તે સ્પષ્ટ તેં તેજ દિવસે બાંગી નાખ્યું, જે દિવસે તેં ચોરની માફક મારા શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો ! ”

“ અને ત્યારપછી તેં જ મારી વિરૂદ્ધ સાક્ષી પૂરી.”

“ ખોટી વાત. મેં પૂરી જ નથી. તેં મને ઝેટલી બધી નીચ, ધારી ? તેટલે સુધી તારામાં વિદાર થયો છે ? લગ્ન પહેલાંનો તું અને આજનો તું, કેટલો ફેર ? ”

“ ખરેખર મેં ભૂલ કરી છે ? સાચે જ તું મને ચાહે છે ? જ્યોતિ, જ્યોતિ ! ”

“ મનુષ્યનો ઘડેલો ધર્મ, મનુષ્યનો ઝેલો સમાજ, તેનું જ આપેલું જ્ઞાન તો એમ હાલેવરાવે છે કે ‘ ના, તને ચાહતી નથી, ચલાવું તે ઉચિત નહિ. ’ પરંતુ યોગેશ ! સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર ન પડવાથી કંઈ આકાશમાંથી તેનો નાશ નથી થતો. ફૂલ ફૂટે ત્યારે એની મેળે જ તેની સુવાસ પવનમાં ફેલાય છે. કોઈપણ નીતિ કોઈ પણ જ્ઞાન કે કોઈપણ ધર્મ તેની ગતિ રોકી શકતું નથી. હું તને ચાહતી હતી, હજીપણ ચાહું છું. તારી આટલી બધી હીનતા, દુર્દશા જોઈને પણ તને ભૂલી શકતી નથી. તને ચાહું છું. જહનભાઈને ચાહી શકે, સહદ સહદને ચાહી શકે તેવી જ રીતે હું તને ચાહું છું. પણ આજ તો તેં મને બહુ જ માનસિક દુઃખ દીધું છે. તારી આ દશા ? આટલી હદ સુધીની ? ”

“ શું કંઈ, એનો ઉપાય જ નથી. ભૂલની ઉપર મહેલ ચણ્યો હતો. ભૂલ ભાંગવાથી આજ તે મહેલના ચૂરેચૂરા થયા. હવે શું કંઈ ? કંઈ ઉપાય નથી. મેં બધુંય ગુમાવ્યું છે. અહઘો તો ગાંડા જેવો છું. શું કંઈ ? ”

“ હજી પણ પાછો ફર, મનુષ્ય થા, પોતાને કુર્યાન કરતાં શીખ, દુઃખ શા માટે ? યોગેશ ! આ સંસારમાં કોઈ સુખી નથી. જો બની શકે તો હજારો દુઃખથી ભરેલા આ દુઃખમય સંસારમાં જો બની શકે તો એ દુઃખને ઓછું કરવા પ્રયત્ન કર. હું અત્યારસુધી જે સમજી શકી નહોતી તે દુર્દશાની અવધિથી, મારા નિરાશ્રય, અર્થહીન, બળહીન, પિતાની સેવા કરતાં સમજી છું. આ સંસારમાં

સેવા કરતાં બીજું કંઈ મોડું સુખ નથી. સેવા કર, લોકોનાં દુઃખ, સંતાપ દૂર કર. તે સિવાય શાન્તિ મેળવવાનો બીજો ઉપાયજ નથી.”

“તેમ થઈ શકશે ? મારાથી તે બની શકશે ? તારી સામે ઉભા રહેવાનું પણ મહારામાં સાહસ નથી. હું એટલો બધો દુર્બળ છું. શો પ્રકાશ તારા મોં ઉપર ! કેવું તેજ ! કેવી પવિત્રતાની ઉજ્જવલ રેખા ! હું દીન છું. મહારાથી તેમ બનશે ?”

‘ કેમ નહિં બને ? હું અબળા, એક સામાન્ય સ્ત્રી તેનાથી એમ બની શકે છે તો તારાથી નહિં બને ? વધારે શું કહું ? તને મારા ઉપર પ્રેમ છે, તે પ્રેમને આ સંસાર ઉપર પાથર. યોગેશ ! મારે ઘેર ચાલ અથવા જગતમાં પાછો જા. મનુષ્ય થા. હજી પણ મારી આશાઓ ધૂળભેગી ન થવા દેવી એ તારા હાથમાં છે. સમાજ-બદ્ધ મનુષ્ય માટે ‘ચઢાવું’ અને ‘સહેવું’ એજ શક્ય છે. આટલો વિચાર તારા મનમાં મારી યાદ આવે ત્યારે કરજો. ”

“ ના-તારે ઘેર તો નહિં. જગતમાં જ પાછો જવા, માણસ થવા, તારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરીશ, બે બની શકશે તો !”

“ બહે ” કહી જ્યોર્જીત ધીમે પગલે ત્યાંથી ચાલી.

“ શું કહું ? જગતમાં મારું રથાન ક્યાં ? જ્યોતિ ! તું આટલી બધી ઉન્નત ! મહત્ ! અને હું-હું ? એ તારો આદેશ મારાથી ઉઠાવાશે ખરો ? ક્યાં જાઉં ? ક્યાં શાન્તિ મળશે ? સેવામાં ? આ સૌરીસું ચેતન હણાઈ ગયું છે. એનાથી એ કહણ કાર્યક્ષેત્રમાં ધુમાડો ? એને માટે તો નવી છંદગી-નવું બળ જોઈએ. ત્યારે આપઘાત કહું ? ”-આમ વિચારતો ઘેલા જેવો તે દિશાશૂન્ય ગમે તેમ ચાલવા લાગ્યો. કોઈએક પુરૂષ ખભે છોકરી સુવાડી ત્યાંથી ઉતાવળે પગલે ઘર તરફ જતો હતો તેની સાથે યોગેશ અથડાયો. પેલો માણસ ચીકાકાઈ બોલ્યો, “ બાઈ, જરા ધ્યાન તો રાખો. આંધળા છો કે શું ? ખબે

છોકરું સુતું છે તેનો તો વિચાર કરો ” કહી જરા ઠપકો આપવા તેની સામે ઉભો રહ્યો.

યોગેશ કહ્યું: “ ભાઈ, માફ કરો. આંધળો તો નથી પણ ઘેઘેા છું. વખાનો માર્યો ”—આગળ ખેલવા ન્તય છે તેવામાંજ તે માણસ ખેલી ઉઠ્યો. “ કાણુ, મોટા ભાઈ ? યોગેશભાઈ ? અહિંયાં ? તમને શોધવા માટે તો ફાજદાર સાહેબે ગામેગામ માણસ દોડાવ્યાં છે. મારા નસીબે જ આજ વર્ષાદ આવીયો ને ઘેર જવાનું મોકું થયું જેથી તમે મળ્યા. ”

“ કાણુ સીતારામ ? ” યોગેશ અધીરાઈથી પૂછ્યું.

“ અરે ! પછી સીતારામ. પહેલાં આ તમારી પ્રભાને લ્યો. ઉઘી ગઈ છે. ”

“ પ્રભા ? પ્રભાને ? પ્રભા મળી ? ” કહી યોગેશ ઉભા ન રહેવાયાથી નીચે બેસી ગયો. પ્રભાને ખોળામાં લીધી. ગાંઠે હાથ ફેરવતાં ખેલ્યો “ પ્રભા, જગત્ની બધીય પ્રભા સંકેલી તારી મા આલી ગઈ. હું જ એક હતભાગ્ય જીવતો રહ્યો છું. પ્રભો ! આ તારી દયા કે દંડ ! આવે વખતે વળી પ્રભા મળી ? ”

સીતારામથી વધારે વખત વિગ્ન ન સહેવાયો. “ ચાલો, ચાલો. ફાજદાર સાહેબ રાહ જોતા હશે. જલદી જઈએ. ” કહી તેના ખોળામાંથી પ્રભાને લઈ લીધી. અને હવે છટકી ન ન્તય તેટલા માટે-યોગેશને સજ્જડ હાથ પકડી બગલમાં આંટી મારી ઉતાવળે પગલે ઘર તરફ આગવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ગુજરાતની પ્રતિભાનું દાન !

આજ અમદાવાદનો પ્રેમાભાષ હાલ શેડીઆઓથી ભરચક ભરાએલો છે. કોઈ ઇટાલીમાં પહેલે નંબરે પાસ થઈ ઇનામ મેળવી આવેલો મધુકર નામનો ચિત્રકાર એક અમૂલ્ય ચિત્ર ગુજરાતને ભેટ આપવાનો છે. અતિશય કાળજીથી રાત દિવસ મહેનત કરી એકઠી કરેલી કમાણી ગુજરાતને યોગ્ય છે એમ વિચારી તેણે તે ચિત્ર ગુજરાતને જાહેર રીતે અર્પવું છે એવી જાહેર ખબર છપાવી હતી. દોઢીયું દેવું ન પડે અને આગેવાનમાં ગણાઈએ એવી ઇચ્છાવાળા શ્રીમંતો, ગુજરાતનું ગૌરવ વધતું જોવા ઇચ્છતા પણ સાધન વિનાનાં મધ્યમ વર્ગનાં માણસો, અને એક અપૂર્વ વસ્તુ તથા ભભકાભરી મેદની જોવાની ઇચ્છાવાળો ગરીબ વર્ગ ત્યાં હાજર થઈ ગયો હતો.

એક કાચની પેટીમાં કાળાં કપડાંથી બહુ સાચવીને મૂકેલું એ ચિત્ર હતું. કોઈ જોઈ ન જાય તેને માટે મધુકર બહુ સાવચેત હતો. પોતાની બાપણુ દરવાની જગ્યા આગળ તે પેટીને ગોઠવી આગળ પડદો નાખી દીધો હતો. પોતે બાપણુ દરી જે કહેવાનું હશે તે ટહી પડદો ખસેડી લઈ, તે ભેટ દરવાની ગોઠવણુ કરી હતી.

થોડીવાર પછી મધુકર કાળા પોપાકમાં એ પડદામાંથી બહાર આવ્યો. કોઈ પડદાની અંદર જાય નહિ તેનું તે ધ્યાન રાખતો. જેમ સભાઓમાં શ્રીમંત આગેવાન થઈ જાય છે તેમ એ ચાર શેઠીઆઓ કે જેણે સભાની આગેવાની હસ્તગત કરી લીધી હતી તેમની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. મધુકરની આસપાસ તેઓ બધાં ટોળું વળી ઉભા રહી ગયા.

“ તમે આટલા બધા આવશે તેવું તો મેં ધાર્યું જ નહોતું. આજ મારાં અહોભાગ્ય. ” તેમને ઉદ્દેશી મધુકર બોલ્યો.

“ ભાગ્ય તો તમારું કે અમારું ? ” તેમાંથી એકજણ બોલ્યો.

“ અરે ભાઈ ! એમનો હેતુ તો અતિ ઉચ્ચ છે. અને એમના ભાગ્યની તો વાત જ શી કરવી ? એતો આપણા ગુજરાતનું ગૌરવ છે. અહિં નહિં પણ વિલાયતમાં જનગયા હોત તો ઇતિહાસમાં એમનું નામ સેનેરી અક્ષરે લખાત-અમર થાત ” બીજો બોલ્યો.

“ ઓહો ! એવું તે કેવું ચિત્ર છે ? મને બતાવો. હું એને મારી જ્ઞાતિના હાલમાં રથાન આપીશ ” ત્રીજોએ કહ્યું.

“ તમે બધા બેસી જાઓ. હવે મારે ભાપણ કરવાનો વખત થયો ” કહી મધુકરે પડદા પાસે જઈ બોલવાનું શરૂ કર્યું.

“ ગુજરાતના ભાગ્યશાળી સન્તાનો ! અધીરા ન થાઓ. આપ શ્રીમંત છો, એટલે આપના વખતની કિંમત ધણી છે. આપ આપના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપી મારા જેવા એક હતભાગીની વાતને માન આપી અહિં આવ્યા છો એ મારું અહોભાગ્ય. મેં મારી છાંદગીને જોખમે ચિત્રેલું આ ચિત્ર, આપની રહેમથી જ જેના પ્રાણ પોષાયા છે એવું ચિત્ર આપને ન આપું તો બીજા કોને આપું ! એને ગ્રહણ કરવાને તમારા સિવાય બીજું કોણ અધિકારી કે યોગ્ય હોઈ શકે ? તેથી જ આપનું દાન આપને જ પાછું આપીશ કે જે ગ્રહણ કરી મને આભારી કરશે. ”

“વાહ વાહ ! શી ઉદારતા !” વચમાં કોઈ બોલી ઉઠ્યું.

“આજ તમને જોઈને મને માફ પાછલું જીવન યાદ આવે છે. કેટલાંય વર્ષો પહેલાં હું આ દેશમાં જન્મ્યો હતો. આ ગુજરાતમાં અને તમે પણ ગુજરાતી. એક માતનાં બાળ, આપણે બધાં ભાઈઓ.”

“ભાઈઓ. હા-એમ જ” ફરીથી ટોળામાંથી શબ્દ આવ્યો.

“હા ભાઈ ! એમાં ના પાડવાની મારી હિંમત નથી. એટલે માતના બાળ. એટલે જોળે ઉછરેલા, રમેલાં પરંતુ—

“પરંતુ બરંતુ કંઈ નહિં. બસ, આપણે બધા ભાઈઓ” વળી શબ્દ આવ્યો.

“એમ જ-એમ જ.” બોલી બધાએ એ વાક્યને વધાવી લીધું. મધુકરે આગળ ચલાવ્યું : “આપમાંના ઘણાં તો બહુ મોટા માણસ છે. હું તો આપની આગળ કંઈ ખિસાતમાં નથી, જન્મ્યો ત્યારે પણ કંઈ ખિસાતમાં નહોતો અને જઈશ ત્યારે પણ કંઈ ખિસાતમાં નહિં હોઈ.”

“તમે એવું બોલી અમને શરમાવો નહિં. અમે તો સદૈવ તમારા ગુણાનુરાગી છીએ” વૃદ્ધ જેવા દેખાતા આંગળીમાં બોર જેવડો હીરો પહેરી કેડે સોનાની સાંકળ બાંધી, ખેઠેલા શેડે કહ્યું.

મધુકરે આગળ ચલાવ્યું : “તે તો મેં ત્યારનું જાણ્યું છે કે જ્યારે હું દેશ છોડી પરદેશ ગયો. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી દિવસે દિવસે, ક્ષણે ક્ષણે આપના આદરના ઉત્તાપે, વારે વારે એમ લાગ્યું છે કે હું ગુજરાતી છું, આપનો ભાઈ છું, અને આપ બધા મારા ગુણાનુરાગી છો ! અનાહારે, જરૂરીઆતોના અભાવે, સહાનુભૂતિની અપેક્ષાએ, દિનપ્રતિદિન એ ભાવ વધતો જ ગયો કે આપ મારા ભાઈઓ છો, ગુણાનુરાગી છો, તેથી આ ચિત્ર પણ આપને જ અર્પી મારા કર્મક્ષેત્રમાંથી દૂર થવા ઈચ્છું છું. માટે જ આપ બધાંને અત્રે બોલાવેલા છે. બહુત્વને પોષતું તે ચિત્ર રંગબેરંગી ચિત્ર વિચિત્ર ભાવોએ ઘડાતું જ્યારે સંપૂર્ણ થયું,

ત્યારે મને પ્રેરણા બાન થયું કે આપ મારા બંધુઓ છો, મારા ગુણુ-
નુરાગી છો. એ ચિત્ર આપને ન આપું તો બીજા કેને આપું?”

“વાહ વાહ! એ પ્રતિભાનું દાન ગુજરાત ગ્રહણ કરી કૃતાર્થ થશે” પૈસાની પ્રતિભાએ સાહિત્ય રસિક મિત્રોના સોજતી એક જીવાન શેઠ બોલી ઉઠ્યા.

“ગુજરાત કૃતાર્થ થાય કે ન થાય પણ આપને એ અર્પી હું તો જરૂર કૃતાર્થ થઈશ. કારણ કે આપ મારા ભાઈઓ છો, મારા ગુણુનુરાગી છો. હે મારા સુહૃદ સ્વદેશવાસીઓ! મારા ગુણુનુરાગી ભાઈઓ! આ ચિત્ર આપ ગ્રહણ કરો તે પહેલાં મારી એક વિનંતિ છે તે ધ્યાનમાં રાખજો કે હું જો આપું છું તે મારી પ્રતિભાનું દાન નથી; પણ આપની પાસેથી જ મળેલું તે છે. પછી તેને ‘હાલમાં’ કે પછી કોઈ પરદેશીના સમાધિ ક્ષેત્રમાં, કે ગુજરાતની માટીના અંતર પટમાં એને-એ ચિત્રને સંતાડી રાખજો. અને જો ઇચ્છા થાય તો તેની ઉપર એટલું લખાવજો કે “ગુજરાતની પ્રતિભાનું દાન!!” એમ રહી પેટી આગળ નાખેલો પડદો ખસેડી નાખ્યો અને તે ચિત્ર ઉપર નાખેલું કાળું કપડું લઈ લીધું, અને બોલ્યો, “હો, આ ગ્રહણ કરી મને કૃતાર્થ કરો.”

“હાય હાય! આ તો ચિત્ર નહિં. મુઠ્ઠું લાગે છે” એક સામટા બધા બોલી ઉઠ્યા.

સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. ઉંચા નીચા થઈ સૌ જોવા લાગ્યા. એક બીજા કાનાકાની કરવા લાગ્યા. આશ્ચર્યજનકો ધર્મ કોઈને ન સંજો. શું કરવું? એના વિચારમાં સૌ પડ્યા. આજ સભામાં આવેલા બધા માણસો ઉપર મધુકર રાજ ભોગવતો હતો. તેનાં આ સાહસે આવનાર બધામાં બુદ્ધિભ્રમ પેદા કર્યો હતો, કારણ કે તેના આ કાર્યનું કારણ પહેલેથી જાણવા કોઈ સમર્થ થયું નહોતું.

સભાને સ્તબ્ધ બનેલી જોઈ મધુકર બોલ્યો: “મુઠ્ઠું હોય કે

પછી ચિત્ર હોય તેમાં તમારે ક્યાં નફો તોટો જવાનો હતો? જ્યાં સુધી ગુજરાત જીવતું રહેશે ત્યાં સુધી અન્નાભાવનું ચિત્ર, અક્ષય, અવ્યય રહી, ગુજરાતના ઉત્તરાધિકારીઓને યાદ આપશે કે આ તે તમારો પૂર્વજોની કીર્તિ-ગુજરાતની પ્રતિભાનું ફળ! ભૂખમરાએ, અનાદરે, ઉપેક્ષાએ, મનોભંગે ગુજરાતના વાયુમાં તેનો છેલ્લો નિશ્વાસ ભેળવી એ ચાલી ગઈ છે. દેશ છોડી આ હતભાગ્ય વિદેશી સાથે તેણે સ્વેચ્છાથી લગ્ન કર્યા હતાં, દારિદ્ર વ્રત પૂરું કરવા માટે. કારણકે આ ભૂમિ તો સુજલા, સુદલા છે. તેનું તે વ્રત પૂરું થયું છે, તે તદ્દન શંકા વિનાની વાત છે. આપની કૃપાએ, આપની ઉપકારક વૃત્તિએ એ વ્રત પૂરું કરવામાં ઉની આંચ આવવા દીધી નથી. આપ બધા આવવા ઘો તેવા નથી.

“ જ્યારે આ દેહ જીવતો હતો ત્યારે એનું પોપણ દરી શાએ નહિં. અત્યારે તો એ મૃત્યુવશ છે. પણ ગરીબાઈને લીધે એ મુકદાને સત્કારવા જેટલીય મારામાં તાકાત નથી. તો પણ મારો આ દારિદ્ર વ્રત પૂર્ણ કરવામાટે આ ઉપાદાન, કે જેનું હું બહુ કાળજીથી રક્ષણ કરતો આવ્યો છું, તે આનંદથી આપને આપતો જાઉં છું. સાર પછી દક્ષિણા આપીશ. પણ તે પહેલાં, હે ગુજરાતીઓ! મારા ગુણાનુરાગી બાઈઓ! આપ તે શ્રદ્ધા કરી અને છૂટો કરો તે પહેલાં, મારી એક વિનંતિ છે-”

“ બોલો બોલો? શું છે? અમારા જીવતાં મુકદાના સત્કાર માટે પેસાની તાણ નહિં પડે.” એ હાથે હીરાના ચોકઠાંવાળી ઘડીઆળ પહેરેલા એક શેઠ બોલ્યા.

“ તમે બધા ‘જીવતારે જાણ્યાં નહિં’ અને મુવે હૈયાપીટ ’ કરો એ જાતનાં માણસો છો. મુકદાને પૂજવું એ જ તમારું ગૌરવ છે! પણ આ ગુજરાતમાં મારા જેવા કેટલાય હતભાગ્ય હશે. તમારા પાડોશીઓ, સંબંધીઓ, સ્વજન, તમારા જેવા જ ગુજરાતીઓ તમારી

ઉપેક્ષાથી, તમારી બેદરકારીથી, ભૂખમરો વેઠતાં, રસ્તાનાં ભિખારી બની રજળતાં, પરાણે જીવનદોરી તોડતાં હશે. તમે તેને જોયું ન જોયું કરો છો, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરો છો. તમારી પાસે હું એ બધાને ખાતર છેલ્લી ભિક્ષા માગું છું કે હે ગુજરાતીઓ! મારા ગુણાતુરાગી ભાઈઓ! આપના વિલાસની મર્યાદા બાંધી, આપના આહાર પછી વધેલું, જેની તમે અવગણના કરી ફેંકી દો છો, તેમાંથી બચાવી એક મુઠ્ઠીભર-બની શકે તેટલું-થોડું યા વધારે તમારા ગરીબ ભાઈઓને આપો. તેમનાં સ્ત્રી બાળકને રસ્તાનાં ભિખારી બનતાં અટકાવો. મારે માટે અથવા આ મૃતને મારેની તમારી બધી ચિન્તાઓ દૂર થાઓ.” એટલું બોલતાં બોલતાં તે અટક્યો. ખીરસામાં હાથ નાખી ખીસ્તોલ કાઢી ડાબી બાજુની છાતીમાં હૃદય ઉપર મારી. જીંદગીની કટુતા જગતમાં મૂકી, મૃત્યુને બોળે સદાની શાન્તિ લેવા મધુકર સૂતો.

“અરે આપઘાત! આપઘાત!” બધાં એકીસાથે બોલી ઉઠ્યા. આખી સભામાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. કોઈએ મધુકરની નાડ જોઈ તો કોઈએ પગ તપાસ્યા. આખરે બધા નિરાશ થયા. મધુકર મૃત્યુને શરણુ થયો હતો.

“જોયુંને! સાલો સાવ ગાંડો. વિલાયતી કેળવણીનાં ફળ જોયાં?” એક શેઠ બોલ્યા.

“પણ એણે શું કહ્યું હતું તે સાંભળ્યુંને! ગયો તો ગયો પણ આપણે માથે દોષ ઓઢાડતો ગયો. ‘ચોર કોટવાલને દંડે’ એવું ક્યું ” બીજાએ કહ્યું.

“પેલો વજુ ક્યાં ગયો!” વજુનો બાપ વજુને શોધતો હતો. એવામાં કંઈ વિચારમાં બેઠેલો એ હાથ આવ્યો. તેના વાંસામાં હાથ મૂકી વિચારમાંથી તેને અમકાવી તેના બાપ બોલ્યા “જોયુંને દીકરા. તું વિલાયત જાઉં જાઉં કરી રહ્યો છે તે આ વિલાયત. અમે

તો અધુન સમજાએ. પણ તમારા ધ્યાનમાં વાત ન ઉતરે. હવે વિલાયત જવાનું નામ ન લઈશ.”

કંઈક કચવાટથી વળુ બોલ્યો “એમાં વિલાયત શું કરે? વાંક તો તમારો-પૈસાદારનો છે એમ એણે તો કહ્યું. હું તો આવતી આગ-બોટમાં નહિં પણ ચાર દિવસ પછી ઉપડવાની છે તેમાં જ જઈશ.”

“તો મારા વારસ તરીકે તને ખાતલ કરીશ.” શેઠ ખીન્ન-ધને બોલ્યા.

“તો હું આવી સમા ભરીને આપઘાત કરીશ” વળુએ તેટલાજ ખીન્નઈ જઈ કહ્યું.

કોઈ પાસે બેઠેલા સજ્જન જે આ સંવાદ સાંભળતા હતા તેણે કહ્યું “અત્યારે તમારી આ વાતો અરથાને છે. જેને ખુદ્દિ હશે તેને તો આનું કારણ ક્યારનું સમજાયું હશે. હૃદય હશે એના અંતરમાં આ આઘાત ક્યારનોય વાગ્યો હશે. કાન અને સાન બંને હશે તેને એ ગતની વિનાંતિ ક્યારનીય ધ્યાનમાં ઉતરી હશે. જ્યારે આપણે વીરને નહિં પણ વીરના વીરત્વને પૂજતાં થઈશું, સતીને નહિં પણ સતીનાં સતીત્વને પૂજતાં થઈશું, વ્યક્તિને નહિં પણ તેની પ્રતિભાને પૂજતા થઈશું ત્યારે આવા હુન્નદ બનાવો બનવાને બદલે આપણો દેશ તેજથી ઝળહળતો હશે કે જેનો અંબાર જોઈ જગત મુગ્ધ બની જોઈ રહેશે ને કહેશે કે એતો ‘હિન્દુસ્થાન.’ પણ એમ ન થાય તો આવું તો ઉચ્ચ છે જ.”

શેઠ એ સજ્જનનું બોલવું ન સમજી શક્યા. એને લાગ્યું કે એ ડાહ્યાનો ડોળ ઘાલી બેઠેલાએ વજલાની તરફેણમાં જ કહ્યું. આવ્યા હતા તેવીરીતે તે પાછા ગયા. અને કોઈ ખીન્ન શેઠના કાનમાં કહ્યું: “જેયુંને? નકામી આ વિટંબણામાં ફસાયા? હવે સાક્ષી આપવી પડશેને?”

“અરે આપવી પડશે તો આપશું” એમ કહેતા ખીન્ન શેઠ એ ગભરાએલા શેઠના સ્વભાવને તિરસ્કારતા, ઉભા થઈ બોલી ઉઠ્યા

“ભાઈઓ ! હવે આ મહાત્મા માટે આપણે કંઈ કરવું જોઈએ. તેણે આપણે ખાતર પોતાના અમૂલ્ય પ્રાણનું બલિદાન આપવામાં એક જરાય આંચકો ખાધો નથી.”

“હા ભાઈ ! હા ! એમને દાહ દેતાં જે ખરચ લાગશે તે હું આપીશ.” એક શેઠ બોલી ઉઠ્યા.

“અરે, બસો રૂપીયા હું આપીશ.” બીજા શેઠ બોલ્યા.

“પાંચસો મારા” ત્રીજા શેઠે કહ્યું.

“એને મારા પાંચ હજાર નોંધજો. અતિશય સન્માનપૂર્વક લઈ જતાં જે ખર્ચ લાગશે તે પણ વધારા તરીકે હું આપીશ.” ‘હું આપીશ’ કહેતા હીરાના ચોકઠાંવાળી બે ઘડીયાળ પહેરલા શેઠ ઉભા થઈ આરણ્ય બહાર પલાયન કરી જવાની ઇચ્છાથી જતા હતા, તેવામાં જ બે સીપાઈઓ સાથે આવતા ફોજદાર સાહેબ તેમને બેટ્યા. આંગળીએ વળગાડી શેઠને પાછા લઈ જઈ જ્યાં મધુકર પડ્યો હતો તેની પાસે બેસાર્યા અને તે બધાને ઉદ્દેશી બોલ્યો, “જ્યારે આ જીવતાં હતાં ત્યારે તો તે ક્યાં સડે છે, એને મુઠ્ઠીભર અનાજ મળે છે કે નહિ તેની તો તમને દરકાર નહોતી. અને આજ—”

“અરે ભાઈ,” વચમાં કોઈ બોલી ઉઠ્યું, “આતો દેશનું કામ, દેશસેવા કહેવાય. તે તો કરવું જ જોઈએ. નહિં તો—”

“નહિં તો આપનાં નામને કીર્તિ કેમ વરે ?” ફોજદાર કંઈ કચવાટથી બોલ્યો, “તમે તો શ્રીમંત કહેવાઓ. પાસે પૈસો રહ્યો. એટલે આવા પ્રસંગો ઉભા ન થાય તો તમારા પૈસાનો સદુપયોગ બીજી શી રીતે થાય ? બુખમરો વેડી જીવતો બલે મરે. તેમાં ક્યાં તોટા જવાનો છે ! મર્યા પછી તો ‘વાદગીરી’ ઉભી જ છે. એક આરસનું પુતળું બનાવી નીચે નામ કોતરાવવું કે ‘શલાણા શલાણાની વાદગીરી માટે શલાણા શેઠે મૂકેલું!’ પછી છાપાઓમાં નામ આવે, અને જન-મંડળમાં ‘વાહ વાહ શી ઉદારતા !’ એમ થાય.”

“ તમે કેવા છો. કંઈ પણ આંચકો ખાધો વિના અમારે માટે આવું આવું બોલી શકો છો ? ” એક શેઠે કહ્યું.

“ આંચકો ખાધો હોત તો આ નોકરી ન કરી શકત. હું એક પોલીસનો માણસ છું. આ સભા થવાની છે એવા ખબર મળ્યાથી દૂર બેઠો બેઠો બધું સાંભળતો હતો. પણ આવું થશે તેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ. આ લાશને મારે લઈ જવી પડશે. આપઘાત કર્યો એટલે તપાસવી પડશે. તમારામાંનાં પાંચ સાત જણ મારી સાથે ચાલો, કારણ કે તમારે સાક્ષી પૂરવી પડશે. ” કહી ફાજદારે પાંચ સાત શેડીઆઓને સાક્ષી દેનાર તરીકે જીદા કાઢ્યા અને બે લાશોની પાછળ તેઓ બધા ચાલ્યા.

“ બેયુંને ? નાહકના આવી ભરાણા. હું નો'તો કે'તો કે એ ગાંડો છે ? ”

“ સાલો ગાંડો, નરાતાર ગાંડો. ”

“ અરે પણ ગાંડાઈનેય હદ હોય કે નહિ ” આવી વાતો કરતું પાંચ જતું હતું. કંઈક કુતૂહલથી બીજાં માણસો પણ તેની પાછળ ચાલ્યાં. જેમ આગળ ચાલતું ગયું તેમ સરખસ મોટા આકારમાં વધતું ગયું. મરીને લોકોમાં મધુકર જેટલો જાહેર થયો તેટલો જીવતાં નહોતો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અંત.

જ્યોતિની નિદ્રાહિન રાત્રિ જેમતેમ પરી થઈ. સવાર પડ્યું હતું. પક્ષીઓ, પશુઓ, માનવીઓ પોતપોતાને કામે વળગવા માંડ્યાં હતાં. જ્યોતિ દિનચર્યાની શરૂઆત કરવા ઉઠી હતી, પણ તેનું દિલ આજે દુનિયાનાં કોઈ કામ ઉપર સ્થિર થઈ શકતું નહોતું. ગઈ રાત્રિએ હાથકડીવાળા તુરંગની કોટડીમાં પુરાએલા બિહારીને તેણે જોયો હતો. અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં તેને મૂકી આવી હતી. અને આવતાં રસ્તામાં હાલહવાલ થઈ ગયેલા યોગેશને અણુધારી રીતે મળી હતી. તેને બેહાલ થયેલો પિતા તે જ ઘરમાં પડ્યો હતો. શાન્તાનું મરણ બહુ દુઃખદ સંયોગોમાં થયાનું તેણે સાંભળ્યું હતું. યોગેશની નાની બાળકી ચોરાઈ ગઈ હતી. અને તેની મા અકાળે આપઘાત કરી મરી ગઈ હતી. આ ખાનાખરાબીનું ચિત્ર તેની નજર સામે ઉભું થયું હતું. અને સર્વે સંહારનું મૂળ કારણ પોતે જ હોય એમ તેને બધી ઘટનાઓ વિચારતાં લાગતું હતું. એક પોતે જન્મી ન હોત તો ઇશ્વરની સૃષ્ટિ-રચનામાં શું ઉણપ આવવાની હતી એ વિચાર એના મનમાં આવતો હતો. હજી ઇશ્વર તેને આ જગતમાંથી પાછી લઈ લેવામાં શા માટે ટીલ કરતો હશે ? તે પ્રશ્ન તેનું મન મુંઝાડી રહ્યો હતો. તેમ છતાં

આપઘાત કરી પોતાને હાથે જ ઇશ્વરની કૂર લીલાને અંત આણવાને બદલે તે બારણામાં આવી દબી હતી. ઘડી ઘડી કંઈ ચાદ આવી જતું હોય તેમ તે રસ્તા ઉપર નજર કર્યા કરતી હતી. વહી જતી નદીના પ્રવાહનો કલકલ થતો અવાજ તે જાણે સાંભળતી નહોતી; ઉડતાં પક્ષીઓ, ચાલ્યાં જતાં પશુઓ અને માણસો, જાણે તે દેખતી જ નહોતી; આનુબાનુ રહેલાં વૃક્ષો અને ખીજ પદાર્થો જાણે કાળાં ઘાખાં હોય એમ તેને લાગતું હતું; દેખી શકાય તેટલું જગત સ્મશાન ભૂમિ હોય એમ જાણે એ તેની ઉપેક્ષા કરતી હતી. છતાં કંઈક આશા, શંકા, ભય સાથે તે વારે વારે સામેના રસ્તા પર નજર ફેંકતી હતી.

એટલામાં તેના પિતાએ ‘જ્યોતિ’ કહી ખૂમ મારી. તેણે પાછળ જોયું તો વૃદ્ધને તેની પાછળ ઉભેલો દીડો.

જ્યોતિનું કરમાએલું દયામણું વદન જોઈ ધીરજલાલે, થતું દુઃખ મનમાં જ દાખી રાખી, પૂછ્યું “બેટા શું વિચાર કર્યો?”

નજર રસ્તા સામે જ રાખી જ્યોતિએ કહ્યું, “કાશીએ જ જશું” અને ઉડો નિશ્વાસ નાખ્યો.

“બેટા, આમ ઉડો નિસાસો શા સાઈ? થવાનું બધું થઈ ગયું છે. મરેલાને મરણનો શો ભય? બહુ દુઃખીયાંને દુઃખ હોય નહિં. હવે તો ધીરજ રાખી ઇશ્વરને ઓળખવામાં બાકીનો વખત પાપનાં પ્રાયશ્ચિત તરિકે જે રિથિતિ આવે તે સહન કરતાં પૂરો કરવો એજ માર્ગ છે. હા! પણ પાપનો બધું માફજ અને પ્રાયશ્ચિત તારે કરવાનું?” એમ કહેતાં વૃદ્ધ ઘેલા જેવો દેખાવા લાગ્યો, અને આકાશ સામે ઠપકાભરી આંખે જોઈ રહ્યો.

પાસે પડેલાં કર્તવ્યના ભાને જ્યોતિ સચેત બની ગઈ, અને પિતાનો હાથ ઝાલી કહેવા લાગી, “પિતાજી માણસ સામે આક્રમ આવે તેથી શું થઈ ગયું? આપણે અહિં રહીએ તો ભૂતકાળનાં સ્મરણો વધારે બળવાન રીતે આવે. કાશીવાસ કરવાથી, વિશ્વેશ્વરના

આશરે જઈ પડવાથી, આપણે અહિં ન ભૂલાય તેવું થોડું ઘણું ભૂલી જઈ શકશું. માટે ચાલો આપણે અહિંથી નીકળી જવાની આજે જ તૈયારી કરીએ.”

વૃદ્ધનું હુઝૂમી મન ફરી જરા સ્થિર થયું. “ દીક ચાલ ” એમ કહી ખંને અંદર જવા વળ્યાં તેવામાં “ ધીરજલાલનું ઘર આટું ? ” એમ પોલતો એક પુરૂષ પાંચ વર્ષની બાળકીને ખભે બેસારી આવી ઉભો રહ્યો. જ્યોતિ અને ધીરજલાલ પણ તેને જોઈ આશ્ચર્યમાં જ ઉભાં રહ્યાં.

જ્યોતિએ પૂછ્યું “ શું કામ છે ? ”

“ મારે જ્યોતિ ખેનને મળવું છે ” સીતારામે જવાબ વાળ્યો.

“ માઈ નામ જ્યોતિ. જે કહેવું હોય તે કહો. ” વિચારઅસ્ત સ્વરે જ્યોતિ બોલી.

“ ઓહો ! તમે જ જ્યોતિ ખેન ? હ્યો આ દીકરી પ્રભાને બોલે હ્યો. તેને સંભાળો. યોગેશભાઈએ મને, આ દીકરી તમને સોંપવા માટે મોકલ્યો છે. હવે તમારા સિવાય તેને સંભાળનાર બીજું કોઈ નથી. મા મરી ગઈ છે અને બાપ ગાંડો જ થઈ ગયો છે. નહિંતર મારાં ભાભી શાન્તાની પ્રતિકૃતિને આમ સહજમાં તે છોડી ન શકે. તમે મને નહિં બોળખતાં હો પણ માઈ નામ સીતારામ. ”

પ્રભા જ્યોતિના સામું જોઈ રહી હતી. જ્યોતિએ તેને લેવા હાથ લાંબા કર્યા કે તરત જ “ મા મા ” કહી પ્રભા તેને વળગી પડી. સીતારામ પ્રભાને મોંએ ‘ મા મા ’ શબ્દ સાંભળી પોતાની ચિન્તા દૂર થઈ માની જ્યોતિની રજા લેવા જતો હતો તેવામાં ચોથરે હાલ એક પુરૂષ સંકોચાતો લજવાતો દયામણું મોં નીચું રાખી ઝુંપડીની બીજી બાજુથી આવી ઉભો રહ્યો.

જ્યોતિની નજર તેના તરફ જતાં તેણે પોતાના સ્વમીને બોળ-

ખ્યો. પ્રમાને નીચે મુકી તેની પાસે જઈ નવાઈ પામતી તે બોલી
“તમે અહિં ક્યાંથી ?”

જ્યોતિ સાથે દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ મેળવી વાત કરી શકે એટલું બળ બિહારિમાં નહોતું રહ્યું. નીચી નજરે જ તે બોલ્યો “રાતો રાત ફોજદાર ન્યાયાધીશને મળ્યા. સાંથી પાછા આવી મને કહ્યું કે, ન્યાયાધિશે પ્રમાણના અભાવે તમને છોડી મૂક્યા છે તેથી સવારે તમે જ્યાં ફાવે ત્યાં જાઓ. આ દુનિયામાં મારે માટે જવાનું સ્થાન વિચારતાં તમારા સિવાય બીજો ન જડયું. ફોજદારે પણ તમારે જ ખાતર મને જોલ જતો અટકાવી મુકત કર્યો. હા ! તમારેજ ખાતર. જે દેવીની કૃપાથી હું છૂટ્યો તેને જ શરણે જવાની હિમ્મત ધરી હું આવ્યો છું. મને—”

“ના, ના, એવું ન બોલશો. તમે મારા પતિ છો, હું તમારી પત્ની છું. મારા ઉપર તમારો હક્ક છે.” જ્યોતિએ બિહારીને માશીના શબ્દો બોલતો અટકાવી કહ્યું

“તમને પત્ની તરીકે સંબોધી શકું એ સાહસ હવે મારામાં નથી રહ્યું. તમે તો બહું જૂલી જઈ શકો છો. જૂલી ગયાં છો. પણ મેં તમારા પ્રત્યે કરેલો અત્યાચાર, મારા હૃદયમાં શલ્ય સમ સાહે છે. અને રાતદિવસ એની પીડાને લીધે પશ્ચાતાપથી થતા અગ્નિમાં સળગું છું. દેવી ! આ હીન દરિદ્રને તમારા ચરણમાં સ્થાન આપો. બિખારી બની બિલ્લા માગી પેટ ભરવું પડશે તો આપણે સાથેજ બિલ્લા માગતાં ભટકશું” આટલું બોલી બિહારી તેના ચરણોમાં પડવા જતો હતો. જ્યોતિએ તેના બે હાથ પકડી લીધા. તેને તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું “મારી કુટિરનાં દ્વાર તમારે માટે તો સદા ખૂલાં જ છે. આવો, આટલો બધો સંકેત શા માટે ?” કહી જ્યોતિ બિહારીનો હાથ પકડી ઘરમાં લઈ જવા પગથીયું ચઢી. ધીરજલાલનું ચિત્ત વિચારમાં રોકાયેલું હોવાથી આ બનતી ઘટનામાં તેનું ધ્યાન નહોતું.

કંઈક યાદ આવી જવાથી “હું બહેન”-કહી તેણે જ્યોતિ તરફ જોયું તો બિહારીને પોતા તરફ આવતો દોઢો.

તેને જોતાંજ વૃદ્ધની આંખો ગુસ્સાથી લાલ થઇ ગઈ. શરીરની નસો આમડી ઉપર તરવરવા લાગી. ક્રોધથી તેનું આખું શરીર કંપવા લાગ્યું. મોટી ખૂમ મારી તે બોલી ઉઠ્યો, “કાણુ બિહારી ? નરપ્રેત ?” જ્યોતિએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો, “હા, બાપુ.”

“શું કરવા આવ્યો છે ? અહિં એનું શું દાટયું છે ? આટલું બધું ખેદાન મેદાન થયું. આટલા બધા ભોગ અપાયા. હજી પણ એ ધરાયો નથી ? કંઈ બાકી રહી ગયું છે ? એને લીધે થઇને તો તારા અને બીજાના શા હાલ હવાલ થયા ? ચાલ્યો જ, નરપ્રેત ! જતો રહે. બહેનડી, આ ઝુંપડીનાં દારને તાણું માર નહિં તર આગ લગાડી દે. આપણે અત્યારે જ કાશી જતાં રહીએ. એ અકર્મના પગલે જરૂર આપણું કંઈક અશુભ થશે ના-પણુ તારૂં આ વિશ્રામ-સ્થાન તેને શા માટે આગ લગાડવી ? આ બધીય સ્થિતિના કારણબૂત એ પિશાચ્યનો જ સંહાર કરૂં.” કહી હાથમાંની ડાંગ ઉઘી કરી ગાંડાની માફક બિહારીને મારવા દોડ્યો.

જ્યોતિ પગથીયું નીચે ઉતરી ગઈ. પગ મચકાયા અને બિહારી તરફ નમી ગઈ. ધીરજલાલની ગાંડપણુના જોસથી આવતી ડાંગ જ્યોતિના તાળવામાં વાગી. બ્રહ્માંડ તૂટી ગયું. ‘હે પ્રભુ !’ બોલતી તે પૃથ્વી માતાના ખોળામાં પડી. તેનો આત્મા ઉડી ગયો.

જ્યોતિને જોઈ “હે ! આ શું થઇ ગયું !” કહેતો ધીરજલાલ શરી આંખે જોઈ રહ્યો. એ આંખ ફરી મીચાઈ નહિં. ધીરજલાલનું હૃદય બંધ પડી ગયું. મોટા અવાજ સાથે તે પણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.

એવામાં “પાણી, પાણી” ની ખૂસો પાડતું થોડેક છેટે એક ટોણું એકઠું થયું હતું. તેમાંથી એક માણસ શ્વાસભર દોડતો આવી સીતારામ પાસે પાણી માગવા લાગ્યો.

સીતારામ ખીખાઈ જઈ બોલ્યો “ ગમાર છો કે કોણ ? આ-
ટહુંય જોઈ શકતો નથી. ”

આવનાર માણસે કહ્યું “ બાઈ, મારે માટે નથી ક્ષેવા આવ્યો.
પેલા ઝાડ ઉપર ચઢેલો કોઈ ક્ષેલા જેવો લાગતો માણસ વારે વારે
અહિં જોયા કરતો હતો. એવામાં ‘ હાય હાય ’ કરતો કોણ જાણે
પડી જવાયું કે પછી જાણી જોઈને પડ્યા હોય પણ ઝાડ નીચે
પત્થરનો ચોતરો આધેલો છે તે ઉપર પડ્યો. પડ્યો એવોજ બોપરી
ભાંગી ગઈ. તેને માટે પાણી ક્ષેવા આવ્યો છું. ”

“ હેં ! હેં ! ક્ષેલા જેવો ! ” કહેતો સીતારામ કંઈક ખ્યાલ
આવવાથી તે તરફ પ્રભાને બગલમાં મારી દોડ્યો, જોયું. તેને જોતાંજ
એક દારમી ચીસ તેના મોંમાંથી નીકળી ગઈ. “ હાય હાય ચોગંચ ”
.....બોલતાં બોલતાં તેના ઘાંટો ફાટી ગયો. પ્રભા “ દાકા દાકા ”
કરી સીતારામને ખભે માથું મૂકી રડી પડી. સીતારામ પ્રભાના
વાંસામાં મોં સંતાડી બાળકની માફક રોવા લાગ્યો.

